

Under the liberal patronage of
His Highness Maharaja
SAYAJI RAO GAEKWAR
Sena Khaskhel Samsher Bahadur
Baroda.

—❖❖❖—
PRACHIN KAVYA MALA,
or

Old Gujarati Poetical Series,
VOL XXVIII.
POET VALLABH'S
YUDHISHTHIR VRIKODAR
SAMVADAKHYAN.

Published with annotations

By

Hargovind Dwarkadas Kántáválá
and
Nathashankar Pujashankar Shastri.

—❖❖❖—
A. D. 1891-92.

Price Re. 0-12-0

પ્રસ્તાવના.

યથાર્થ રાજ્યધર્મ જાણનાર વિવેકી રાજ્યકર્તા પોતાની પ્રજાનું અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરવું એજ ઈશ્વરકૃપાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વોપરિપદનું સાર્થક થવું માને છે તે કલ્યાણ કરવાના વિવિધ પ્રકાર છે વસુંધરા (પૃથિવી) નો જે પ્રદેશ પોતાનો છે તેમા અન્નદ્રુગાદિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તેનો, તથા તેમા ધારણ થયેલ વસુ (અનિજ ધન રત્નાદિ) ને બહિર્ કઢાવી તેનો, પોતાની પ્રજાની સુખવૃદ્ધિને અર્થે, ઉપયોગ કરે છે, પ્રજાની સુખશાન્તિમા ભગ ન યતાં તેનો વધારો થવા અનેક પ્રકારની યોજના કરે છે, નિર્મળ જળાશય, સુગમ માર્ગ, ઔપધાલય આદિથી શરીરની સુખાકારીના સાધન નિર્માણ કરે છે, તથા વિદ્યાલય, પુસ્તકાલય, અથવૃદ્ધિ આદિ મનની સુખશાન્તિના સાધન આપે છે ન્યાયથી, નીતિથી, પ્રીતિથી, સમભાવથી, ઉદારતાથી, પ્રજાને સ્વપ્રજા તુલ્ય ગણી પિતાવત્ સર્વનું પાલન તથા હિત કરવું એજ ધર્મ તથા સ્વાર્થ માની અન્વર્થ જે રાજા પ્રજાનું રંજન કરવા પ્રવર્તે છે, તેની પ્રજા સુખી થાય છે, તથા તેના મનોરથ સફળ થઈ તે અક્ષય કીર્તિને પામે છે એ આદિ અનુભવસિદ્ધ થયેના પ્રમાણિક સિદ્ધાન્તો છે.

શ્રીવડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન્, શક્તિમાન્ અને પરમ પવિત્ર મહારાજા-ધિરાજ શ્રીમન્ત સયાશ્રાય ગાયકવાડ સેનાપ્તાસખેય સમશેર બહાદુર એમના પ્રવૌક્ત ઉદાર વિચારો અને સિદ્ધાન્તો પર બહુ ભાવ, તથા તેવા ઉત્તમ વિચારોને આચારમા આણી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનો તેમનો મહાન્ પ્રયત્ન, એ સાપ્રતકાળમા સર્વ રચણે પ્રશસનીય ગણાતા દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડ્યા છે.

શ્રીમત મહારાજાવિરાજના એ ઉદાર ભાવથી ઉત્તેજાઈ તા ૮ મે સન ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી તેઓ નામદારની સેનામા રજુ કરવામા આવી હતી તેનો આશય એ હતો કે વડોદરા રાજ્યના થઈ ગયેના ગુર્જર કવિઓના અપ્રસિદ્ધ અથો પ્રસિદ્ધિમા આવે તેવી યોજના રાજ્યાશ્રયથી થાય તો સાર.

પ્રાચીનકાવ્યસમ્રાટ એ નામના ગૂંજરાતી કવિતાના પુસ્તક વડોદરા રાજ્યના ડાહરેદર આદ્ય વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રાવસાહેબ દરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ તથા વડોદરાનિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશ કર પૂજશ કર એમની તરફથી પ્રસિદ્ધ થનારો આરંભ થઇ ચૂક્યો હતો, અને તે સારૂ ધણા રતુતિ-પાત્ર પ્રવલ્નથી દરનિખિત થયેલા સારોમંત્રક તેમણે કર્યું હતો. વડોદરા-રાજ્યનું દેરી કેળાણીખાતુ માગી દેખરેખ નીચે સુપરત થયા પછી આ સમ્રાટ બાબતમાં મે તપાસ કરી તે ઉપરથી જોવામાં આવ્યું કે રત્નાદિ ધનના બહાર દટાઈ રહ્યા હોય છે તેમ અનેક નિયમો પર રચેલી કવિતાના બહાર દટાઈ પડી રહ્યા હતા, અને તે બહારને પ્રજાના ઉપયોગસારૂ બાહ્ય લાવી તે દ્વારા સહવિચારને પુષ્ટિ આપવી એ લાભમંત્રક થશે એમ લાગ્યું. આ કવિઓમાં પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, બાલણ દયારામ, હરિભટ્ટ, ભોજેભક્ત, ધીરેભક્ત, ગિરિધર આદિ બહુ પ્રતિષ્ઠિત અને લોકપ્રિય કવિઓ આવી જાય છે. રાધાભાઈ તથા દીવાળીભાઈ નામની બે સ્ત્રીકવિઓની કવિતા પણ મળી આવી છે, અને આપુસાહેબ ગાયકવાડ એ નામના પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇશ્વરભક્તની કવિતાનો પણ સારો મંત્રદ છે. આ મંત્ર પ્રવિતા શોધી અને ટીકા સાથે છપાવતા ત્રણ વર્ષ લાગશે એમ અજમાશ થઇ છે એ કામ પૂર્ણ કરવા શ્રીમત મરહુમ ગદારાજ સયાજીગજ ગાયકવાડ એમણે રૂ. ૧૨૦૦૦) બાર લાખરની રકમ મળુ કરી કીમતી આશ્રય આપ્યો છે અને તેથીજ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકે આ ઉપર અનુગ્રાહી ગુર્જરપ્રજા અને સર્વ ગુર્જરાસી ઉપર ઉપકાર થયો છે. એમ સર્વ સમજી જાનોને લાગ્યા વિના રહું શું નહિ

કવિતા વિશે એક ઈંગ્રેજ કવિ લખે છે કે —

Poetry is itself a thing of God,
He made his prophets poets, and the more
We feel of poetry do we become
Like God in love and power

કવિતા સ્વત ઈશ્વરની એક વસ્તુ છે ઈશ્વરે કવિઓનેજ પોતાના બલિબ્યદાદી કર્યા છે, અને કવિતાને જેમ આપણે અધિક અનુભવીએ છીએ તેમ આપણે રનેહમાં અને શક્તિમાં ઈશ્વર પેઠે યજ્ઞે છીએ

કવિ વિષે વર્ણનર્થ કહે છે કે —

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us hens,
Of truth and pure delight by heavenly lays

WORDSWORTH.

જેઓએ આપણને શ્રેષ્ઠતર પ્રેમ તથા શ્રેષ્ઠતર ઉત્કર્ષ આપ્યા છે તે કવિઓ ઉપર આશિર્વાદ તથા અનંત પ્રશંસા હો, જેમણે દિવ્ય કાવ્યવડે આ જગત્ ઉપર આપણને સત્યના સ્વચ્છ અને આનંદના ઉત્તરાધિકારી કર્યા છે

આપણા દેશમાં તો કવિને રવિ સમ ગણી તેની બહુ પ્રકારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે

સ્વદેશમાંના કોટ, રાજમહાલય, ધર્મશાળાઓ, દેવાલય, જળાશય, વિશ્રામસ્થાન, આદિ કીર્તિસ્તંભ પૂર્વના રાજા કે ધર્માત્મા ગૃહસ્થો કરાવી ગયા હોય છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો એ મહાપુણ્યનું કાર્ય છે, એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રભુ છે, અને સારા રાજાઓ તેમ કરાવે છે પણ ખરા, અને તેથી સર્વ પ્રજાના સુખમોગમાં વૃદ્ધિ થઈ તેમનો આશિર્વાદ મેળવે છે

કનિના દ્રવતા અત પ્રણમાં ઉત્પન્ન થઈ સહૃદયજનોના અત પ્રણમાં પ્રવેશી ત્યાંથી સુખાનંદદેનાર કવિતા તેનો જીર્ણોદ્ધાર પણ પ્રશંસનીય અને પુણ્યપ્રદ છે બાળકથી વૃદ્ધ—રૂઢી શ્રીમાન્સુધી મનને દખમાં વિશ્રામસ્થાન આપી સુખો અધિક કરનાર કવિતા એ પણ માધન છે એવા એક સુખપ્રદ

સાધનનો જીજ્ઞાસુ પ્રજ્ઞના કલ્યાણસાર શ્રીમંત મહારાજધિરાજ કરાવે છે
એ તેમના પ્રજ્ઞરજન કરવાના ઉચ્ચ ભાવમાનું એક સુચિન્હ છે

વડોદરા રાજ્યમાં થઈ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા
સમાજથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં
આવી છે

પ્રમુખ.

દિવાન બાહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ

એમ્પરો.

રાવમહાદુર અબ્બાસ સાકરવાલ એમ એ, એલ એલ બી
ખાનમાહાદુર જગદેશ અરદેશર દલાલ એમ એ, એન એન બી
રાવસાહેબ પીતાબરમાઈ જ્ઞેહાભાઈ
રાવસાહેબ હરગોવિ દદાસ દ્વારકાદાસ

દરેક અધની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળની તેને શોધી અને ટીકા
શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે સર્વ કામ ગવસાહેબ હરગોવિદ-
દાસની સલાહ નીચે શાસ્ત્રી નાથાશ કર પૂજ્યશ કર તથા કવિ છોટાલાલ
નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવામાં આવ્યું છે પુસ્તકો સબ-
ધી સર્વ વ્યવસ્થા અને જવાબદારી આ કમિટી તરફ છે કમિટીમાંથી પ્રાપ્ત
ખાનગી હિત કે સ્વાર્થ આ સબધમાં ન હતા માત્ર લોકહિતાર્થ કામ જાણી
કમિટીએ આ કામ ગાયે લીધું છે

વડોદરા રાજ્ય નિવાસી કવિઓની કવિતા ઉપરાંત ગૃજરાતના બીજા
પ્રસિદ્ધ કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કવિતાનો ધણો જવો ગવસાહેબ હરગોવિદદાસ
તથા શાસ્ત્રી નાથાશ કર પી પ્રતાપનીય ગોધયા એમ્પ્રો થયેલા છે, અને વધારે
જવો એમ્પ્રો મના પ્રયત્ન કમિટી તરફથી જરૂરી ગણવે એમ ધારણા છે
આ સર્વ કવિતા પશુ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા ગોઠવના તૈયાર થાય છે, અને તે ઉધ
મ સદ્ગત થયા હૃદય પામે ગાય ॥ છે

આશા છે કે આ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની મુંદર તથા બોધક કવિતા-
થી વાંચનારનું જ્ઞાન તથા સદ્ગુણ, રસમતા, શ્રમિ, રસિકતા, સહેદયતાદિ
હ્રદય પ્રકારનાં યર્ષ વૃદ્ધિ પામશે, અને ગુર્જરવાસી અન્ય સમયે કવિઓની
કવિતાની પણ તીવ્ર યાચના થઇ પ્રકટ થશે.

આ પ્રાચીન કાવ્યમાળાને કચ્છ, કઠિયાવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્તા-
ઓ તરફથી તથા ખીન્ન ધણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે,
તે માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા.

સંવત ૧૯૪૬ ના વૈશાખ
સુદી ૧, તા. ૨૦ એપ્રિલ સન
૧૯૯૦, રવિવાર.

}

મણિભાઈ જશભાઈ.

ગ્રંથવિવેચન.



વલ્લભ કવિના દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાન, યક્ષપ્રશ્નોત્તર અને કુંતી-પ્રસન્નાખ્યાન, એ અંથો જોમણે જોયા હશે તે વલ્લભની વર્ણન કરવાની અને રસ જમાવવાની શક્તિ વિષે જાણીતા હશે; પાછળના તેના અથોના વિવેચન કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે વલ્લભે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણા, વગેરે નવરસના અંથો લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, અને તે તેણે આશ્ચર્યકારક રીતે પૂરી પણ કરી છે. આખા એક અથમા ખીન્ન રસોનો સેજભેજ ન કરતાં એકજ રસ પ્રધાનપણે વર્ણવેલો, એ કામ સંહેલું નથી. આજ સુધી પ્રત્યેક રસ ઉપર સ્વતંત્ર ને મોટું પુસ્તક દોષ કવિએ બનાવ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી. અમુક કવિ અમુક રસ વર્ણવવાથી પ્રખ્યાતિ પામ્યા છે, પરંતુ બધા રસ સારી રીતે વર્ણવી શકે એવા મહાકવિઓ યોગ્ય હોય છે.

વલ્લભ, એના પિતા મહાકવિ પ્રેમાનંદની પેઠે અસાધારણ શક્તિવાળો ફક્તક કવિ હોવાથી તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા મનમાનતી રીતે પૂરી કરી શક્યો છે. દુઃશાસનરૂઢિરપાનાખ્યાનમાં તેણે જોમ વીરરસ વર્ણવ્યો છે, યક્ષપ્રશ્નોત્તર-માં જોમ કરુણ રસ વર્ણવ્યો છે, અને કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં જોમ અહભુત રસ વર્ણવ્યો છે, તેમ આ અંથમાં તેણે રૌદ્રરસ વર્ણવ્યો છે. આ અંથમાં રૌદ્રરસ કેવી રીતે અને ક્યાં ક્યાં વર્ણવ્યો છે, તથા તે રસ જમાવવાને તેણે કેવા કેવા પ્રસંગ વર્ણવ્યા છે, તે કહેતા પહેલા આ અંથમાં તેણે કયો વિષય વર્ણવ્યો છે તે કહેવું વધારે અનુકૂળ પડશે.

પુરાતનકાળથી અંથકારોનો એક સામાન્ય સંપ્રદાય છે કે અંથારંગે મંગળાચરણ કરવું. વલ્લભ કોષ વિલક્ષણ વિચારનો સ્વતંત્ર અંથકાર હોવાથી તે મંગળાચરણ પણ કોષ વિલક્ષણ પ્રકારથીજ કરે છે. મંગળાચરણ ત્રણ પ્રકારનું થઈ શકે છે: (૧) નમસ્કારાત્મક, (૨) આશિર્વાદાત્મક, અને (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક. ચર, પૂજ્ય કે ઇદદેવને નમસ્કાર કરવો તે નમસ્કારાત્મક મંગળ કહેવાય છે; અંથના શ્રોતાઓને આશિર્વાદ આપવો તે આશિ-

વાદાત્મક મંગળ કહેવાય છે; અને નમસ્કાર ન કરતાં ઇશ્વરનું અથવા કોઈ પણ મંગળ સૂચક વસ્તુનું કથન કરવું તે વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગળ કહેવાય છે.

આ અર્થમાં કવિ પોતાના પિતા અને ગુરૂ પ્રેમાનંદને આઠ અક્ષરના અનુષ્ટુપના એક ચરણથી નમસ્કાર કરે છે. જેમ “ પ્રેમાનંદ નમસ્તુભ્યમ્. ” અને તે પછી ઓગણીસ મનહરથી ગૂજરાતી ભાષાની પ્રશંસા ૩૫ મંગળ કરે છે; કેમકે ભાષા અથવા વાણીની દેવતા સરસ્વતી હોવાથી ભાષાનું કથન કરવું એ સરસ્વતીના કથનતુલ્ય છે, માટે તે વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગળાચરણ કહેવાય છે.

આ મંગળાચરણમાં આવેા પ્રસંગ આજેા છે: એક હિંદુસ્તાની પુરૂષ જે એમ કહેતો હતો કે “ શું શાં પેસે ચાર ” અર્થાત્ ગૂજરાતી ભાષા હિંદી વગેરે ભાષાઓના પ્રમાણમાં ઉતરતી છે. તેની સાથે વાદ કરીને પ્રેમાનંદે સાબિત કર્યું કે ગૂજરાતી ભાષા સર્વોત્તમ છે. આ સાબિત કરવાને પ્રેમાનંદે જે પ્રમાણ આપ્યાં છે, તે પણ ચમત્કારિક છે; તે બધાં અહીં લખવાથી વિસ્તાર થાય માટે અંચમાના મનહર ૧૦ થી ૧૭ સુધીના જેવા ગૂજરાતી ભાષાની પ્રશંસા કરતાં તે લખે છે કે:—

“ કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં
મધુમુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરું મનાય છે;
નવ રસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;
કંઈકણાપણું કે’છે, નથી એના માંહી રજ,
વીરઅંથ ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે. ઇત્યાદિ ”

ઉપર જે ગૂજરાતી ભાષાનાં વખાણ કર્યાં છે. તે વિચારી જોતાં દરેક ભાષાના વિદ્વાનને જણાઇ આવશે કે મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્ય વલ્લભ વગેરે ભાષાના અભ્યાસમાં કેટલા ઊંડા ઊતર્યા હતા ! ગૂજરાતી ભાષાની કોમળતા અને મધુરતા, જાણવાને જોઈતી રસજતા ભાષાના અત્યંત પરિચય વિના તથા તેને ખીજી ભાષાઓ સાથે સરખાવ્યા વિના જાણી

શકાય નહિ; પણ વલ્લભ વગેરે જે કવિ તે જાણતા હતા, તે આપણને શું સૂચવે છે ? તેમની ઘણી ભાષાઓની માહિતી તથા તેમનો ઘણા દિવસનો ભાષાનો ગાઢો અભ્યાસ એજ કે બીજું કંઈ ? ગૂજરાતી ભાષાની નિર્મળતા અને પ્રાચીનતા તેઓ જાણતા હતા, તે ઉપરથી એમ પણ માલમ પડે છે કે તેઓ પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોથી તથા ઉત્તરગાંધી નિયમોથી પૂરતા માહિતગાર હતા ! ગૂજરાતી ભાષાને આ કવિઓ જે મહત્તા આપે છે તથા તેને ફક્ત સંસ્કૃતથીજ ઉતરતી પદ્ધતી ગણે છે, તે તેમણે આ ભાષામાં નવે રસના અંથો (કાવ્યો) અને નાટકો લખીને સિદ્ધ પણ કરી આપ્યું છે. આ જાણીને કયા શુર્જરને હર્ષ નહિ થાય !

મંગળાચરણ વર્ણવતા કવિએ બીજી ખૂબી એ કરી છે કે તેમાં પ્રેમાનંદનો અને હેવટે કવિએ પોતાનો ક્રોધ વર્ણવે આ અંથમાં વર્ણવવાના રૌદ્રરસની મંગળાચરણમાંજ સૂચના કરી છે. અથા સારા કવિઓ પોતાનાં કાવ્યોમાં અને વિશેષે કરીને નાટકોમાં જે મંગળાચરણ કરે છે તેમાં અથના સુખ્ય વિષયનું સૂચન કરે છે. એ જો કે કવિસંપ્રદાય કે સાહિત્યશાસ્ત્રનો નિયમ નથી, તથાપિ અમુક ઉત્તમ કવિઓની ચતુરાઈ છે !

મંગળાચરણ કરી રહ્યા પછી હ્રદયપ્રસ્થમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરના હતા ત્યાંથી કયાની શરૂઆત કરે છે. સુખનો પડછો બતાવવાથી દુઃખ દીસી આવે છે માટે પ્રથમ તેમનો વૈભવ વખાણ્યો છે. અને અંથમાં આગળ ઉપર બીમ જે વચન યુધિષ્ઠિરને કહેશે તે અથા ઘટિત છે એમ ઠરાવવાને તેમનો રાજસૂયનો ઠાકમાઠ તથા તેમનું પરાક્રમ વર્ણવે છે. અર્ધા શિશુપાળ કૃષ્ણની નિંદા કરે છે તે નિમિત્તથી બીમનો ક્રોધ વર્ણવીને રૌદ્રરસ વર્ણવે છે.

બીજો પ્રસંગ મયનિર્મિત સભામાં દુર્યોધનની ફજેતી થઇ તેથી અમર્ષિત થઇ દુર્યોધને કપટઘૂતમાં યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા તે વિષે છે આ ઘટનાં યુધિષ્ઠિર દાર્દ્ર્ય અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચાયાં, એ વગેરે પ્રસંગમાત્રીમનો ક્રોધ વર્ણવે રૌદ્રરસ પ્રકટ કર્યો છે.

યુધિષ્ઠિર વગેરેનું વનમા જવું તથા ત્યાં તેમના સગા સ્નેહીઓએ આવીને યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તથાપિ યુધિષ્ઠિર કેવળ ધર્મને અર્થે તે માનતા નથી એ ત્રીજો પ્રસંગ છે. એમાં પણ અનુક્રમે જે જે પુરૂષો યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ કરે છે તે તે પુરૂષો કૌરવો પ્રતિ પોતાનો ક્રોધ દર્શાવે છે, અને એવી રીતે કવિએ રૌદ્રરસનો પ્રવાહ, અખંડિત રાખ્યો છે.

તે પછી દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ વર્ણવ્યો છે. રાજનીતિમાં કુશળ એવી દ્રૌપદીનું પાત્ર ચીતરવામાં કવિએ કરી ખામી રાખી નથી. દ્રૌપદી પ્રથમ સામદાનાદિ ઉપાયની વાતો કહીને જ્યારે યુધિષ્ઠિરને ડગાવી શકતી નથી ત્યારે તે કહે છે કે,—

“ દયાળુ થવું હતું જો, તો થયા શે ભૂખ મોટા ?
 વિચારીને વાત જુઓ, સર્વ તો સાક્ષાત્ છે;
 ધર્મ જ્યારે ધારવો'તો, તો તબલુ કૌશિકે રાજ્ય,
 રાજ થઈ દ્વિજધર્મ, ધાર્યે પૂરે પાત છે;
 ઉભયબ્રહ્મતા આ તો, કેમ નવ આવે મન,
 ધર્મધર તમે માટે, દુઃખી આ સૌ ગાત છે;
 અધર્મી થવાનું કદી, આત્મવર્જ આવો વટે,
 જાણવું ન એ જરૂર, દીનતામાં ધાત છે ! ”

વળી—

“ જો સ્વભાવ શાંત હતો, તો તો ઇંદ્રપ્રસ્થ એક,
 જે મળ્યું હતું તે સ્વામી ! લેઈ સુખી થાવું'તું;
 કહો એમ કર્યું પ્રભુ ! શાથી નવ તેમ કર્યું ?
 રાજસૂય આરંભીને, પાપમાં શે જાવું'તું ?
 ક્ષત્રી કુંભધર્મ ધર્યો, માટે કર્યાં કૃડાં કબ્જ,
 થયા હોત તપસી જો, કૃડાં ક્યાં ત્યાં ગાવું'તું ?
 દુર્યોધન મારત ન, સાધુ લખી ડારત ન,
 શાંત મુદ્રા શારત ન, કબ્જ સે'વું આણું'તું ! ”

બીમ વગેરેના શસ્ત્રપ્રહાર થાય તે કરતાં આ રાજપત્ની દ્રૌપદીનાં દેખાતાં કોમળ પણ અર્થમાં કઠોર વચન યુધિષ્ઠિરના મર્મને ભેદવામાં પાછળ પડે એવાં નથી, તથા તે ઉપરથી દ્રૌપદીનો ક્રોધ પણ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થયા વિના રહે એમ નથી. આહી પણ કવિએ રૌદ્રરસની ધારાજ અખડિત રાખી છે. દ્રૌપદીના વચનોમાં રૌદ્રરસ, તેના ભાવ, અનુભાવ અને ઉદ્દીપનવિગ્રહ સહિત જોવો હોય તો જુઓ આ એક વધારે ઉદાહરણ આપ્યું છે.

“ ચક્ષુને ચઢાવી કરી, કરાંગુલિને હલાવી,
શીર્ષને ધુણાવી અતિ, વામા વદી વેણ ત્યાં;
એકચક્રાપુરે રહ્યા, દ્વિજકેશં રૂપ ધારી,
બ્રાહ્મણીએ પૂછ્યું જ્યારે, વદ્યા ખોટું મેણ ત્યાં!
અમે છું દ્વિજની જાત, એ તે સત્ય કહે કેમ ?
એમ તો વિચાર કરો, શાધી હાથાં નેણ ત્યાં ?
વાર વાર પૂછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
ઉત્તર ન આપ્યો કદો, થયા દુઃખદેણ ત્યાં. ”

આમાં આંખો ચઢાવવી, હાથની આંગળી હલાવવી, માથું ધુણાવવું, એ રૈદ્રસના અનુભાવ છે; દ્રૌપદીનો ક્રોધ એ સ્થાયિભાવ છે; યુધિષ્ઠિર એ આલંબનવિભાવ છે; યુધિષ્ઠિરનાં કૃત્ય જે વર્ણુવ્યાં છે તે ઉદીપનવિભાવ છે; અને એ સૌથી રૈદ્રસ પ્રકટ થયો છે.

આ પછી બાકીનો અંધ પૂરો થતા સુધીનો પ્રસંગ બીમ અને યુધિષ્ઠિરસંવાદનો છે. એમાં પ્રથમ બીમનો દુર્બોધન પ્રત્યેનો ક્રોધ વર્ણુ રૈદ્રસ પ્રકટાવ્યો છે અને છેવટના ભાગમાં યુધિષ્ઠિર પ્રતિ ક્રોધ વર્ણુ રૈદ્ર ઉપજાવ્યો છે. છેવટે વ્યાસમહાત્માના આગમનથી બીમનો ક્રોધ શાંત થાય છે વગેરે કથા હુંકમાં પતાવી અંધ પૂરો કર્યો છે.

આ અંધમાં ગમે તે છંદ કાઢી જુઓ: તેમાં રૈદ્રસ વિના બીજું કંઈ દેખાશેજ નહિ. ક્રોધ પણ કાવ્યમાં રસવર્ણુના એ પ્રકારે હોય શકે છે: એક એક પદમાં રસનાં અંગ વર્ણુવીને આખા પ્રસંગમાં અમુક રસ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તે એક પ્રકાર: એને પ્રબંધગત રસ કહે છે. અને પ્રત્યેક પદમાં રસના સંપૂર્ણ અંગ વર્ણુવીને અમુક રસ ઉપજાવ્યો હોય તે બીજો પ્રકાર. આ અંધમાં બંને પ્રકાર દૃષ્ટિએ આવે છે. પણ તે બતાવતા પેહેલા રૈદ્રસનાં અંગ ક્યાં છે તે કહીએછીએ.

રૈદ્રસનો સ્થાયિભાવ ક્રોધ છે; શત્રુ એ આલંબનવિભાવ છે, કેમકે શત્રુને અવનખીને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; શત્રુની એટલાજ ઉદીપનવિભાવ છે: જેમકે મુક્કીઓ મારવી, પાડી નાખવું, ‘વિરૂપ કરવું’, શરીર છેદવું, ફાંડવું, સંત્રામ કરવો, ગભરાટ ઉપજાવવો, વગેરે. શત્રુની એવી એટલાજ બોધને ક્રોધ વિશેષ પ્રયો છે, માટે તેને ક્રોધનું ઉદીપન કરનારા વિભાવ ગણેલા છે. ક્રોધ

ઉપજવાથી તેની જે એકાએક બહાર દેખાઈ આવે છે તેને અનુભાવ કહે છે, જેમકે, ભમર ચઢાવવી, ઓઠ કરડવા, બાકુ થાબડના, મોઢેથી તિરસ્કાર કરવો, પોતાની બડાઈ બોલવી, હથિયાર ફેરવવા અને ફેંકવા, મેહેણા મારના, નિર્દયતા બતાવવી, એ રૌદ્રરસના અનુભાવ છે ઉગ્રપણુ, વેગ, રવા બોલા થના, પરસેવો થવો, કપવુ, મદ થવા, મોહ ઉપજવો, અમર્ય જણાવવો, ઇત્યાદિ વ્યભિચારી કે સચારીભાવ છે

આ અંથમા ઉપર કહેલા રૌદ્રરસના સ્વરૂપનુ જ્યાં જ્યાં દર્શન થાય ત્યાં ત્યાં કવિએ રૌદ્રરસ પ્રકટાવ્યો છે એ તો સેહેજ જણાય એવુ છે, પણ સામટો અથ લેખને જોશો તોપણ જણાશે કે ભીમ, દ્રૌપદી, વગેરેના ક્રોધ એમાં સ્થાયિભાવ રૂપે વર્ણાયો છે, દુર્યોધન વગેરે ક્રૌરવો એ આલબનવિભાવ છે, કપટથી છૂત રમવુ, દ્રૌપદીના વસ્ત્ર ખેંચના, તેમને ગાય ગાય કહીને તેમનો તિરસ્કાર કરવો, વનવાસ કાઢવા, એ વગેરે ઉદ્દીપનવિભાવ છે, ભીમ વગેરેનુ યુધિષ્ઠિર સાથે વાકુલ, પાડવોના આપ્તવર્ગનુ યુધ્ધને માટે તૈયાર થઈ જવુ અને ક્રોધના વચન બોલતી વખતે વર્ણાયલી તેમની શ્રેષ્ઠાઓ, એ અનુભાવ છે ભીમનુ ઉગ્રપણુ, તેનો વેગ, યુધિષ્ઠિરને મારવાને તૈયાર થઈ જવારૂ તેનો મોહ, એ વગેરે વ્યભિચારીભાવ છે, અને એ રીતે પ્રબલભૂત રૌદ્રરસ પણ આ અંથમા સંપૂર્ણપણે દેખાઈ આવે છે

વલ્લભની કવિતામા અર્ધાનકાર અને ગજ્જાલકાર તો હામ હામ નજરે આવે છે, અને એ વિષે પાછના અંથોના વિવેચનમા કહેવામા આવ્યું છે માટે અહીં કંઈ બોધતા નથી આ અંથમા નાનશિશુમધ વગેરે ચિત્રકાવ્યો બહુ સેહેની ભાષામા કવિએ રચેલા છે, અને તે વિષે તે તે જગ્યાએ નીકામા બતાવ્યું છે, એટલે અહીં ફરીને ચર્ચિતચર્ચણ કરતા નથી

આ કવિનો વળી એક એવો નિયમ જણાય છે કે તે પોતાના પ્રતિગાવાળા રસના અંથની અંતે દરેક વખતે એક એક નિષ્ણુના અવતારનુ કપટ રૂપે વર્ણન કરે છે દુશામનરથિરપાતાપ્ધ્યાનમા કૃષ્ણાનતાનુ કપટ રૂપે વર્ણન કર્યું હતું, યક્ષપ્રજ્ઞાત્તરમા રામાવતારનુ કપટ રૂપે વર્ણન કર્યું હતું, કુતીપ્રસન્નાપ્ધ્યાનમા મર્યાવતારનુ કપટરૂપ વર્ણન હતું, અને આ અંથમા વાગના પ્તાનુ કપટરૂપ વર્ણન છે આગ અવતાર વર્ણનમા પણ કવિ અંથના નિયમ જોડે મધ્ય ધરાવત અવતારનુજ વર્ણન કરે છે દશાસનરથિરપાનમા વીરરસ વર્ણનો ૬ અને કૃષ્ણ અસુર સદાગારા નીર છે માટે તેનુ ત્યાં વર્ણન કર્યું છે, યક્ષપ્રજ્ઞાત્તરમા ધર્માચરણ કરનાગ દ્રૌપદી નિહાળી યુધિષ્ઠિર

જેમ કર્ણસત્તુ' પાત્ર છે, તેમ સીતાવિયોગી રામ પણ ધર્માચરણ કરનારા હોઇને કર્ણસત્તુ' પાત્ર હોવાથી તે ત્યાં વર્ણાયો છે. કુંતીપ્ર' સન્નાખ્યાનમાં અદ્ભુત રસ વર્ણાયો છે, ત્યારે અહીં અદ્ભુત મત્સ્યાવ તારતું વર્ણન છે. સ્વર્ગ સુધી સેતુ બાધીને ચઢી જતું તથા ઐરાવ- તને ઊંચકીને ખભે મૂકવો, એ વગેરે અસંભવ્ય કર્મ જેમ ત્યાં વર્ણાયો છે તેમ એક માછલી જ્વેતાજ્વેતામાં એવડી વધી જાયકે તે સરોવરમાં માથ નહિ અને સમુદ્રમાં જઈ એવડી વધે કે તેના પૂછડા સાથે સત્પત્તતતું વાહણ બંધાઈ રહે, એ પણ અસંભવ્ય લાગે છે આ અંથમાં દુર્યોધનથી હારેલા યુધિષ્ઠિરને અર્થે બીમાદિકનો ક્રોધ વર્ણવાયો છે, તેમ બલિરાજથી હારેલા ઈંદ્રને માટે વામને પણ બલિરાજ ઉપર ક્રોધ કર્યો છે. અહીં દુર્યોધનતું કપટ છે, અને ત્યાં વામનતું કપટ છે.

બીમાદિકનો આટલો આટલો ક્રોધ છતાં યુધિષ્ઠિરે જે શાંતિ રાખી ધર્મ રાખવાનો ટેક ઊડ્યો નથી, એ ધૈર્ય ક્રોધ અદ્ભુત છે અંતે ધર્મનો જય થા- ય છે એમ અંથમખાત્રેમાં કવિ વર્ણવી બતાવે છે તે ઉપરથી પણ પ્રત્યેક મનુ- શ્યને તે જાણે બોધ કરે છે કે ગમે તેવી લાલચોની સામે યજ્ઞને તથા ગમે તેવા સકટના પ્રહાર થતા છતાં પણ ધર્મ તજવો નહિ.

શ્રીજગદીશ્વરાયનમઃ
 યુધિષ્ઠિરવૃકોદર-
 સંવાદારવ્યાન.
 પ્રેમાનંદનમસ્તુભ્યં.

કવિત.

શું શા પૈસા ચાર સુણ્યુ, એક હિંદુસ્તાની મુખ,
 કે કરાળ કોપ કટ, અટપટો વ્યાપિયો;
 કોણ છે ? કોણ કે'નાર ? વે'નાર ચમપુરનો,
 શું ન જાણ્યો અલ્યા તેં આ, પ્રેમજાપ જાપિયો !
 પ્રેમ હું જે નમધર, વે'મને વિડારી નાખું,
 ગુર્જરગિરાને કાળે. કર આ મેં આપિયો;
 ચઢી ચક્ષ લક્ષ જોલ, એક પછે એક કહ્યા,
 પ્રતાપી પિતાશ્રી નમું, ભલે મને શાપિયો !

૧

૧ વલ્લભ કવિ રૌદ્રરસનો અથ લખવાના હેતુથી ક્રોધ રૂપી વસ્તુ નિદર્શન કરવાને પ્રેમાનંદનો ક્રોધ વર્ણુ છે શું શા ૪૦—એક હિંદુસ્તાની શ્વાલજીને “મુખે શું શા પૈસા ચાર” એવું પ્રેમાનંદે માબાજીયું તેથી તેમને ધણો ક્રોધ વ્યાપ્યો. એવી કહેવાન કે'લાકે જોલેજે કે “અમેતમેકે સોલ-હિ આને, અડેકેકે જાર; ઇકડતિકડંઆક હિ આને, શું શા પેમે ચાર.” અમેતમે, અડેકેકે, ઇકડં તિકડં, તથા શું શા, એ ચાર પદ અનુક્રમે હિંદી, મારવાડી, મરાઠી, અને ગૂજરાતી બાણાનાં ઉપનશક છે. મંરૂ-તમાથી વિકૃતિ પામી થયેલી જ'રીએ બાણાઓ મમાન છતાં કોઈ હિંદુસ્તાની પોતાની હિંદી બાણાનો ગર્વ કરે અને પ્રેમાનંદ સરખા રવબાણાન્દ

કલંકિતારોપ.

કેટલાક બોલ્યા ડોલ્યા, કવીશ્વરવેણ વ્યર્થ,
 અર્થ વિણ સમર્થ કે', પ્રેમ મારો બાપ છે;
 પડરિપુ છત્યા પ્રેમ, વીર ધીરધારક ચૈ,
 વહી વાત ગઈ તેહ, કોપ કાય વ્યાપ છે;
 શુ શા જેવી વાત સુણી, તરેડાટ તાન્ને ક્રોધ,
 અંગોઅંગ વ્યાપી ગયો, કોપના આલાપ છે !
 મિથ્યા કથા વધારીને, કે'વી તેમાં માલ કેતો,
 સમે પરત્વે જણાયું, મોટાનું આ માપ છે ! !

૨

અભિમાની કવિના સમક્ષ ગૂજરાતી બાપાની નિંદા કરે, એ પ્રેમાનંદના ક્રોધનું 'ખરેખર' ઉદ્દીપન કરનાર છે. વેનાર—વાટે જનાર પ્રેમ ઇ—પ્રેમાનંદે જે જાપ જાણ્યો છે—ગૂજરાતી બાપાનો ઉત્કર્ષ કરવાને જે વાત કહ્યો છે, તે શું તેં જાણ્યો નથી ? આપિયો—અર્પણ કર્યો. અર્થાત્ ગૂજરાતી બાપાને સર્વોત્તમ કરવાને સતત લખ્યાજ કરવું એજ આ કરનો ઉપયોગ કરવાનો નિયમ ધાર્યો છે. બસે ઇ—હે પ્રતાપી પિતાશ્રી તમે અને (મારા ઉદ્ધતપણા માટે) શાપ દીધો છે તે બસે દીધો પણ ગૂજરાતી બાપાનું આ તમારું અભિમાન જોઈને હું તમને નમું છું. ગુરૂને નમસ્કાર કરવા રૂપ મંગળાચરણ.

૨ કલંકિતારોપ—કલંકવાળું આળ (પ્રેમાનંદ ઉપર) કેટલાક ઇ—કેટલાક સોડો મારા પિતાશ્રીનાં ક્રોધવચન સાંભળીને ડોલ્યા, અને બોલ્યા કે કવીશ્વર (વલ્લભ)નું વેણ વ્યર્થ છે, કેમકે મારો બાપ પ્રેમાનંદ સમર્થ છે (ક્રોધાદિને છતવામાં), એમ તે જે કહે છે તે અર્થ વિનાનું (જૂઠું) છે ધીરધારક—ધીરજને ધારનાર. શાથી વહી ગઈ ? કોપ ઇ—કેમકે તેની કાયામાં કોપનો વ્યાપ (વ્યાપકપણું) છે. આલાપ—ઉચ્ચાર. સમેપરત્વે—વખત આજે—પ્રસંગોપાત્ત. મોટાનું ઇ—મોટા (મહાકવિ પ્રેમાનંદ)નું આ માપ છે, તે ક્રોધ ઉપજવાનો પ્રસંગ આવ્યાથી જણાઈ ગયું !

મૌકિતિકનું પાણી મોંધું, વર્ણવી વધાયું અતિ,
 અવેરાત અવેરનું, જાણી લીધું ઝટ છે;
 કીમત અપાર કરી, કંચનકેરી કહીને,
 કસોટીએ કશું ત્યારે, ઘાણું ઘાણું ફટ છે;
 સદગુણી વિદ્વાન આ, નર નામનાવાળો છે,
 સમે મળતાં જણાયો, આ તો ચોખ્ખું ચટ છે;
 રજકેરું ગજ કરે, છે ધંધો કવીશઘરા,
 કોધીકેરો કોધી મહાપ્રેમાનંદ ભટ છે.

૩

કવીશ્વરોત્તર.

આંખ કરી લાલ, દંત પીસી, શિરને ધૂણાવી,
 અધમોધમ એ કોણ, બોલનાર બોલ છે ?
 મિથ્યારોપ કરનાર. મોત માથે લેઈ ફરે,
 કવીશ્વર કને કામ, જીવિત અજ્ઞેય છે ! !
 મથમ વાણીનું યુધ્ધ, કવીશ્વર કરે કેવું,
 બેસી રહે નીચું જોઈ, તોલ્યો તારો તોલ છે !
 પ્રેમકાજ કરી નહિ, બ્રહ્મહત્યા કવિરૂપ,
 કે'વાય ન એવું માટે, આ રહુ અડોલ છે.

૪

૩ પ્રેમાનંદ કોધી છે, એવાં શત્રુઓનાં કથનને વર્ણવે છે: મૌકિતિકનું
 ઇ. મૌકિતિકનું—મોતીનું. પાણી—તેજ. સમે મળતાં—પ્રસંગ આવતાં.
 આ તો ઇ. આ કથન તો ખરેખર છે. કોધી નથી એમ કેમ કહેવાયું
 હશે. તેનો ખુલાસો કરે છે: રજ ઇ. કવીશના ઇશ વક્ષમનો એ તો
 ધંધો છે કે રજનું ગજ કરે, તે રીતે પ્રેમાનંદનો મહિમા વધારેલો છે.
 ત્યારે ખરું શું ? કોધીકેરો ઇ.

૪ શૈલના અનુભાવ વર્ણવે છે: આંખ ઇ. મિથ્યારોપ—મિથ્યા આ-
 રોપ (આજ). કવીશ્વર ઇ. કવીશ્વરની કને કામ પડ્યું છે તો તાર

શ્રવણ કરય શ્રવણ, ચર્મકેરા હોય ને તો,
 નીકર જ નાશી ઝટ, કવીશ્વરાં કામ છે !
 પંચાનન પૂરો રૂઝો, શૃંગાલ બિચારા પર,
 ડરય રે'વું દુનિયામાં, નાશી ગયું નામ છે ! !
 બોલતા ન આવડે તો, બોલ બોલવો ન એક,
 તોલ તો તોલાઈ ગયો, તાહરો તમામ છે;
 વલ્લભ દુલ્લભ અલ્યા, સુલ્લભ ન સુતળમાં,
 નિરૂત્તર કરવાને, ખર્ચવા ન દામ છે ! !
 કલ કિતારોપ તારો, કવીશ્વર કાપી નાખે,
 બોલ્યાની બધીએ બેસે, નીચ તારી નાત છે ?
 કમલારિ કારમો ને, કલંકિત શોભે કેવો,
 ઓસે રાહુ તારા જેવા, તેણે નભપાત છે ?
 કલંક વિતાના જેહ, આતમમાં ગયા તેહ,
 બાપડા કે'વાઈ બૂડ્યા, ને વિષ્ણુ સાક્ષાત છે;

૫

છવિત અત્રેણ (અતરિયાળ) છે એમ જાણજે. પ્રેમકાન્ત ૪૦—પ્રેમા-
 નંદને માટે કવિભૂપે અલ્પહત્યા કરી નહિ, એમ ન કહેવાય માટે આ દેહ
 અડોલ (સ્થિર—૬૬) છે. અર્થાત્ મારા પિતાને માટે તેના નિંદક બ્રાહ્મણની
 હત્યા કરવાને હું તૈયાર છું ! —મારા પિતાનું વૈર ન લેઈને હું લોકાપવા-
 દમા આવું એવો નથી !

૫ વચ્ચે પિતાના નિંદકને ઉત્તર આપે છે. શ્રવણ કરય—સાબળ
 શ્રવણ—કાન. નીકર ૪૦—જે ન સંબળાય તો. કવીશ્વરાં—કવીશ્વરનો.
 પંચાનન—મિંદ (વલ્લભ રૂપી) શૃંગાલ—શિયાળ (નિંદક રૂપી).
 ડરય ૪૦—જે દુનિયામાં રહેવું હોય તો ડરય; નહિ તો તારું નામ નાશી
 ગયું—નાશ પામ્યું એમ જાણજે. સુતળમાં—સુતળ નામે ત્રીજા પાતાળ
 સુધી જઈશ તોપણ વલ્લભ કવિ તને સુલ્લભ (સેદ્દેજમાં વશ પામ
 એવો) નથી. નિરૂત્તર કરવાને—(તને—નિંદકને).

એ પ્રકાર ભૂષણ એ, દૂષણ માની તું બેઠા,
પેશી જાને ભૂમિ પટ, ખોટી તારી વાત છે. ૬
અજ્ઞતશત્રુની કથા, તેં કે તારા બાપે કહી,
સાંભળી નથી એ સિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ છે;
અવેરી અવેરી સૃષ્ટિ, તોય નૃપે તાણી તીર,
માતુલને મારી પાડ્યો, વ્યર્થ એ વખાણ છે ?
નર કુંજરની કા'ણી, પિછાની જો પેરપેર,
રાજ્યલક્ષ્મીમાટ કીધું, જાણ કે અજાણ છે ?
સુણી થયા શાંત મારા, બાપ માલવના માટે,
વલ્લભ તો માણ લેત, 'શું શાં' સુણી વાણ છે ! ૭

૬ કલકિતારોપ ઈ—અર્થાત્ તેં જે મારા પિતાને કોધી કહીને તેમના ઉપર કલંકનો આરોપ કર્યો છે તે હુ રદ કરું, અને તે વખતે તારાથી બેલાવાનું નથી ! પ્રથમ તો કલક એજ ભૂષણ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છેઃ કમલારિ—અર્થ તેણે ઈ—તેથી શું તે કાંઈ આકાશમાંથી પડી જાય છે કે ? જો ઈ—વિષ્ણુ જ્યારે કલંક વિનાના (શુદ્ધ નારાયણ ૩૫) થયા ત્યારે તે સમુદ્રમાં ખૂંજા—શેષશાયી થયા ! ભૂમિ—ભૂમિમાં. પટ—તરત.

૭ અવેરી ઈ—અવેરી (વૈરી વિનાની) સૃષ્ટિને તેણે અવેરી (વ્યવસ્થિત કરી) અર્થાત્ અજ્ઞતશત્રુ (જેનો શત્રુ ઉપજ્યો નથી એવા—યુધિષ્ઠિર) નો કોઈ વૈરી ન થાય એમ તેણે વર્તન કર્યું, તોપણ મામા (શત્રુ) ને મારવા ૩૫ કલંક તેને ચોટ્યું ! નર કુંજરની ઈ—અશ્વત્થામા પડ્યો, એમ સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું કે કયો અશ્વત્થામા પડ્યો ? અશ્વત્થામા હાથી કે મારો દીકરો ? તે વખતે યુધિષ્ઠિરને ખબર હતી કે અશ્વત્થામા હાથી મુઝો છે, પણ અશ્વત્થામા નામનો મનુષ્ય મુઝો નથી, તેમ છતાં પણ નરો વા કુજરો વા—માણસ કે હાથી ગમે તે એક, એમ ગોળ ગોળ કહીને દ્રોણનાં શસ્ત્ર તજ્જવ્યાં હતાં માલવના—નિર્બળ.

જન્મ જે ભૂમિની મધ્ય, ભારતીશી ભાષા તેની,
 જે જીવે વખોડનાર, દેહ ખેડ તેની છે !
 અખેતખે અઠેકઠે, ઇકડં ને તિકડં એ,
 શુંશાંધકી ચઢે કેમ ? જૂઠી વાત જેની છે;
 કાનપટી સાહી કર, બિનારસ સભા મધ્ય,
 ખેંચી જાઉં ખંત ધરી, ઝલેમલે કેની છે ?
 જાતજાતતાણા અંધ, વાક્ય શબ્દ રચનાથી,
 સિદ્ધાંત સાચો કરાવું, અવદશા એની છે ! !

૮

ભાષારવરૂપ.

ખીન્ને એક હિંદુસ્તાની, બાંકો થઇને ત્યાં બોલ્યો,
 બર્બડાટ કરે શાની, જોર તોર તોડું હું;
 ભાષણમાં ભાષા તારી, ઢીલામાં તો ઢીલી દીસે,
 કારજ શું થાય તેણે, એથકી વખોડું હું;
 વર્ણવવો વીર હોય, નાશી જૂટવું પડે ત્યાં,

૮ જન્મ ઇ—જે ભૂમિમાં જન્મ થયો તે ભૂમિની ભાષાને ભારતી-
 શી (સરસ્વતી જેવી) જાણવી; પણ તેને વખોડનાર જે જીવે તો તેની
 દેહને ખેડ (માટી) સરખી જાણવી. હિંદુસ્તાની વગેરે ભાષાઓ ગૂંજરા-
 તી ભાષાથી ચઢિયાતી છે તેની કાંઈ સાબિતી નથી માટે તે વાત ખોટી છે,
 એમ કહેછે: અખેતખે ઇ. બિનારસ—કાશી. ઝલેમલે ઇ—જે કેની
 (કથી ભાષાની) ઝલેમલે (શોભા—ઉત્તમતા) છે, તે જાણવું હોય તો.
 જાત જાત ઇ—મુકાબલો કરનારી ભાષાનો જે જાતનો અંધ હોય તેજ
 જાતનો ગૂંજરાતી ભાષાનો અંધ તેની સાથે સરખાવીને તથા વાક્યરચના
 અને શબ્દરચના સરખાવીને કાશીની સભામાં હું સાચો સિદ્ધાંત કરાવું
 કે એની (મુકાબલો કરનારી અન્ય ભાષાની) અવદશા (નીચી સ્થિતિ)
 છે ! !

નડતર નડે અતિ, અન્ય શબ્દ ઓકું છું;
કવિરાજ પ્રેમાનંદ ! હે વલ્લભ કવીશ્વર !
સંશય મિટાવી નાખો, કર બે આ જોકું છું.

૯

પ્રેમાનંદોત્તર.

કવિ નામધારી નથો, લક્ષ્મ અમે ભાષાતણા,
ભટકયા ભરતખંડ, દેવી જોવા જાગતી;
દશ ને વિદશ જોયા, આશ દાસ થવાતણી,
કોડ કાંઈ પો'ચ્યા નહિ, વાત વાંકી લાગતી !
હિંદુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી જોહ,
યવનથી બ્રહ્મ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી;
સારો શબ્દ રૂપી નર, ઝડપી લે જોતા માંહી,
બ્રહ્મ કરે પછે તેને, એમ અનુસાગતી.

૧૦

૯ શાની—(જરખડાટનું વિશેષણ). ગૂજરાતી ભાષાના દોષ જતા-
વે છે: બાપણુમાં ઇ—બાપણુમા (બોલવામા) તારી બાપા દીલામાં
દીલી દેખાય છે—જુરસા વગરની છે નડતર ઈ—વીરરસને યોગ્ય શબ્દ
ન હોવાથી અતિ નડતર નડે છે—અડચણ પડે છે, અને તેવે વખતે હું
(અર્થાત્) ગૂજરાતી ભાષામા વીરરસકાવ્ય લખનાર અન્ય શબ્દ (પર
બાપાના શબ્દ) ને ઓકું (ખેચુ) છું. સંશય ઇ—એમ છતાં તમે
શાકારણથી ગૂજરાતી ભાષાને ઉત્તમ કહોછો તે જતાવો ?

૧૦ નવમા મનહરમા “ કવિરાજ પ્રેમાનંદ ” એવું સંબોધન કયું
તેના જવાબમાં કહે છે: કવિ ઇ—હું કવિનું નામ ધારણ કરનારો નથી—
અથવા નામધારી કવિ નથી, પણ ખરો કવિ છું, એ દ્વનિ. દાસ થવા-
તણી—(બાપાદેવીના). યવનથી ઇ—(યવનસોદોની ભાષાના શબ્દનો
તેમાં ભેળ થવાથી). હજી ઇ—હજી પણ તેવા શબ્દો તેમાંથી નીકળી
ગયા નથી ! અથવા યવનસોદોએ એ ભાષાનો સ્વીકાર કરીને તેને જગાડી

શુદ્ધ રૂપવાળા કૈંક, નામ વિના કરી નાખ્યા,
 કવિકેઈં કામ કરે, ભાષાતાણા જાણુ છે;
 એવી બ્રષ્ટ ભાષાદેવી, સેવી હિંદુસ્તાની તમે,
 હિમાયત કરો કેવી ! વિવાદ શું લાણુ છે ?
 વળી બીજું મુણો કવિ, અવનવું જોયું અમે,
 અસ્યા નર શબ્દ ઘણા, તોય તેવી તાણુ છે;
 દેશ શબ્દ નરજાતિ, જોયો જીવતીએ જ્યારે,
 ફરતી ફેલાતી ઘઈ, આ શું ખોટી વાણુ છે ? ૧૧

નાખી છે, તથાપિ તે ચવનોનો હજી પણ એ ભાષા ત્યાગ કરતી નથી !
 (ચવનો હિંદુસ્તાની બોલે છે તે પ્રસિધ્ધજ છે). સારો ધૃ—હિંદુસ્તાની
 ભાષા રૂપી સારા શબ્દ રૂપી નરને તરત ઝડપી લેછે—વગર વિચારે
 પોતાનામાં દાખલ કરે છે અને પછી તેને બ્રષ્ટ કરે છે—બગાડી નાખે છે,
 એવી રીતે કરવામાં તે અનુસાગતી (પ્રીતિવાળી છે) ! મતલબ કે જેમ
 વ્યભિચારિણી સ્ત્રી કોઈ સારા પુરૂષને જોઈને તુરત તેના પર આસક્ત થઈ
 તેને ઝડપી લેછે તથા પછી તેને બ્રષ્ટ કરે છે તેમ હિંદુસ્તાની ભાષા પણ
 સંસ્કૃત દ્વારસી વગેરેના સારા શબ્દો પોતાનામાં દાખલ કરીને બગાડી
 નાખે છે. જેમ વૃક્ષ—ખિચ્છ, પક્ષ—પચ્છ, બ્રાહ્મણ—ગિરાહમન, વગેરે.

૧૧ શુદ્ધ રૂપવાળા ધૃ—કેટલાક પુરૂષો કવિનું કામ કરેછે તથા બા-
 પાના જણુ છે એમ છતાં કૈંક શુદ્ધ રૂપવાળા શબ્દોને નામ વિનાના કરી
 નાખ્યા—તેમનું મૂળ પણ શોધ્યું ન જડે તેમ બગાડી નાખ્યા ! જેમ
 કૃષ્ણને ઠેકાણે કનૈયા, વગેરે. અવનવું—ખીજી ભાષાઓમાં નહિ જોયેલું.
 અસ્યા ધૃ—જેમ કોઈ પુ શ્રવણી ધણા નરને ગ્રહણ કરે તથાપિ તેની ધમ્મ
 જેવી ને તેવીજ રહેછે, તથા બીજો કોઈ નર માલમ પડે કે તેને માટે
 ભમવા માટે છે, તેમ હિંદુસ્તાની ભાષામાં નરજાતિનાજ ધણા શબ્દો છે
 (તેમાં નાન્યતર જાતિનો શબ્દ ન હોવાથી), તથાપિ ખીજી ભાષાના શબ્દો
 ને લઈને હજી નરજાતિના શબ્દોનો વધારોજ કર્યો કરે છે. આ વાત દૃષ્ટાં-
 તથી સિધ્ધ કરી બતાવે છે: દેશ ધૃ—એ ભાષા ભરતખંડના ધણાક
 દેશોમાં પ્રસરી છે તેનું કારણુ એ કે, એ ભાષા રૂપી જીવતીએ 'દેશ'
 શબ્દને નરજાતિ જોયો, અને તેથીજ એ ફરતી તથા ફેલાતી ઘઈ છે.

લોભીઆણુતણું મન, લોભમાં લોલુપ રહે,
 ક્યારે કોક નર આવે, તોડું ફોડું તાનથી;
 નવો દશ નિહાળું ક્યાં, જતી રહું ઝટ લેધ,
 વપરાયે વાત વંઠે, ટળું મોંઘા માનથી;
 વિચાર કદીએ એવો, તમારી ભાષા ન કરે ।
 જોયું જ્યારે એવું અમે, ભૂલ્યા ખરા ભાનથી;
 ત્યાગ કર્યો તર્ત તેનો, ભાષા ભાળી બીજી ઘણી,
 સર્વત્ર દૂષિતદાર, જોયું સુણ્યું કાનથી. ૧૨
 કેટલાક દશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
 જોવો જોયા એવો અમે, સાર સમજાવિયો;
 કોક ભાષાદેવી દીન, મલિન ને માલ વની,
 કરે માલવાળી તેને, સાજ શો સજાવિયો;
 નવીનતા નહી કૈંક, ભાષા ભાત જાત જોતાં,
 પ્રીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આવિયો;
 એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
 નમી પૂછ્યું તેમને મેં, ભલો ત્યારે ભાવિયો. ૧૩

૧૨ તોડું ઈ—તે નરને ક્યારે તાનથી તોડું અને ફોડું ! ! વપરાયે
 ઇ—જૂદા જૂદા દેશના લોકોના વાપરવામાં આવવાથી વાત વંદી જશે
 તથા મોંઘા માનથી હુ ટળી જઈશ, એવો વિચાર તમારી ભાષા કદીએ
 કરતી નથી । જૂલ્યા ઇ—અમારે હવે કયી ભાષાદેવીની ઉપાસના કરવી,
 તે બાબતમાં અમે નિરાશ થયા । સર્વત્ર ઈ—પણ સર્વત્ર (સઘળી જ-
 ગોએ) ભાષા રૂપી દાર (સ્ત્રી) દૂષિત છે, એમ અમે જોયું, તથા જે
 દેશમાં અમે જઈ શક્યા નહિ, તેના વિષે અમે કાને સાંભળ્યું.

૧૩ હવે મરાઠી વગેરે પાછળથી સુધારવામાં આવેલી ભાષાઓ વિશે
 કહે છે. કેટલાક ઇ. દીન—જુરસા વગરની. મલિન—નીચ જાતિઓની
 ભાષામાંના રાજા રૂપી મેલવાળી. માલવની—ગુજરાત—રાજધાની બડોચી

નિષ્કલંકી ભાષા કોઇ, બતાવીએ નરવર !
 પૂજક હું થાઉં તેના, વ્યગ્ર મન અતિ છે;
 જોઉં જેમાં તેમાં દાષ, ગિરવાણુ શુદ્ધ ભાણું,
 ન કરવાનું નિહાણું, મૂઢ મારી મતિ છે,
 ધનવંત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જુલું તે,
 હાંસી વિશ્વ મધ્ય થાય, રાઢ એમાં રતિ છે ?
 ગિરવાણુ જેની નહિ, ઉતરતી એનાથકી,
 એક પગથિયુ માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !

૧૪

વિનાની. કરે ઇ—તે દેશના લોકો તેને માલવાળી કરે છે અને તેમ કરવાને તેમણે શો સાજ સજવ્યો છે!—કેવી કેવી યુક્તિ કરી છે ! (પેશ્વાના વખતમાં મરાઠી ભાષા સુધારવા પાછળ મહાન યત્ન કરવામાં આવ્યો હતો એમ કહેવાય છે.) એમ સાજ સજવ્યો છતાં પણ એ ભાષા સામાન્ય વર્ગમાં પ્રચલિત થઈ નહિ, તે વિષે કહે છે નવીનતા ઇ—એ ભાષાની જાત અને તે ઉપર પડેલી જાત જોતાં લોકોને કંઈક નવીનતા નહીં!—નવી ભાષા જેવી તે જાસવા લાગી—લોકોમાં પ્રચલિત ભાષા સાથે એ ભાષા હજીતી ન આવી ! પ્રીતિ ઇ—પણ એ ભાષા સુધારનારને એમ વિચાર ન આવ્યો કે આવી નવીન ભાષા સાથે લોકોની પ્રીતિ કેમ થશે ? મતલબ કે એવી રીતે ભાષા સુધારાને પછી તેના ઉપાસક થવું એ પણ મને ઠીક લાગ્યું નહિ.

૧૪ નિષ્કલંકી—શુદ્ધ નરવર—હે ઉત્તમ પુત્ર ! ગિરવાણુ—સંસ્કૃત ભાષા ન કરવાનું ઇ—તો તેમાં કાંઈ સુધારો વધારો કરવાનું હું જોતો નથી ! મારે મારી ગતિ મૂઢ (કર્તવ્યશૂન્ય) થઈ ગઈ છે ! ગિરવાણુ ભાષામાં કેમ કાંઈ કરવા જેવું તમે જોતા નથી ? તેનો ખુલાસો દૃષ્ટાંતથી કરે છે : ધનવંત ઇ—રાઢ ઇ—શું એમાં લગારે વાધા પડતી વાત છે ? ગિરવાણુ ઇ—માટે ગિરવાણુ ભાષા જેની શુદ્ધ અને પૂર્ણ ભાષા નહિ, પણ એનાથી માત્ર એકજ પગી ઉતરે એવી જે ભાષા હોય તેની ગૂઢ ગતિ તમારે મને કહી જોઈએ

ચોગીરાજ ઇશ્વરશા, વધા વેણુ ત્યારે તર્ત,
 અલ્યા ! કયી જત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે;
 મેં કહ્યું હું ગૂજરાતી, મૂલ્યવાળો શુંશાં વિધે,
 શુદ્ધ ભાષા જોવી મારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે;
 ઉમર મૂકી અને તું, કુંગરને પૂજે કેમ ?
 જોદમાંનો સુત ભૂલે, જાણ્યું નહિ જેમણે;
 તારી ભાષા છેજ તેવી, જાણ્યું નવ તેં જરૂર,
 વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ઘટે ગણે ! ૧૫
 કોમળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,
 મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાયછે;
 અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
 પ્રાચીનપણું તો જેતું, મોટેરું મનાય છે
 નવ રસની નાયકા, સુખદાયકા છે સિધ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે;
 કર્ડકણપણું કે'છે, નથી એના માંહી રજ,
 વીરગ્રંથ ભાજ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે. ૧૬

૧૫ ઉમર—ઉમરો જોદમાંનો—ખોજામાંનો. જે જાણતા ન હોય તે
 ખોજામાંના છોકરાને બૂધીને ખીજના છોકરાને રમાડવા જાય. લોકોકિત-
 અર્થકાર. તારી ભાષા—ગૂજરાતી ગુણથી ઈ—જ્યારે તું ગણે (ખીજ
 ભાષાએના ગુણ એ ગૂજરાતીભાષાના ગુણની સાથે સરખાવી જુએ)
 ત્યારે (ખીજ ભાષાએ) ગુણથી ઘટે—ગૂજરાતી કરતાં એછા ગુણવાળી
 તારા જેવામાં આવશે !

૧૬ ગૂજરાતી ભાષાના ગુણ ગણાવે છે. કોમળતા ઇ. મધુ—મધ.
 સુધા—અમૃત. અમલતા—નિર્મળપણું (પરમાપાના શબ્દોનો ભેગ ન હોવા-
 થી). નવ રસની ઇ—એમાં નવે રસ વર્ણ શકાય છે માટે એ નવ રસની
 નાયકા જેવી છે. ખોટા ઇ—તેજ એને ખોટી છે એમ કહેછે. કર્ડકણ-

પોતે પોતાકેરી કરે, અથવા પોતાનાતાણી,
 પ્રશંસા તો પેરપેર, તે માંહી તે માલ શો ?
 પ્રશંસનીય ને પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
 તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાજશો !
 ગુર્જરગિરાનાં તુલ્ય, ઉપમા ઉર્જીમાં નથી,
 સર્વ ગુણ સંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ! !
 એમ સમજાવી મને, સારે પંચે વાળ્યો સિદ્ધ,
 અતુલવ્યે ખરું લાગ્યું, ટળ્યો નાના બાળશો ! ! ૧૭

વલ્લભોત્તર.

અલ્યા હિ દુસ્તાની ! બસ, હવે બોલતો ન કાંઈ,
 કાળપ લગાડ્ય મુખ, પડ્ય જઈ કૂપમાં;
 કડંકાણી ફૂરો તો, સૂતરી લાગે ન સત્ય,
 ઉતરી ગ વાત હવે, ગુર્જરીના રૂપમાં !
 રે લાલ્ય તું બતાવ્ય તુ, ગુર્જરીશા ગ્રંથ રૂઢ,
 મતિમૂઢ ! વહી જ તું, પૈરાગી અપૂપમાં;

પાછું—(હિંદુસ્તાની ભાષા જોવી કઠોરતા). અને એમ છતાં વીરરસકાવ્ય
 લખાવાને એ ભાષા યોગ્ય છે વીરમય ઈ.—એ ભાષામાં લખાયવા વીરરસ-
 ના ગ્રંથ જોયા નથી, તેથી અગ્નિવ્યા લોકો એ ભાષાને નિંદવારૂપ ખતા
 ખાય છે ! અથવા તેથી તું બીજી ભાષાઓ શોધવાને ખતા ખાય છે !

૧૭ પ્રશંસા—વખાણ પ્રશંસનીય છું—એ પૂરેપૂરા પ્રશંસનીય
 (વખાણવા યોગ્ય) તેમજ તથાપિ પોતાને મોટે પોતાની પ્રશંસા કરવાથી
 નર (તેજ) ઘટે છે તેજે—તેટલા માટે રૂપીઓ છું—આ ગૂઢગતીભાષા-
 રૂપી રૂપીઓ મરફૂત ભાષારૂપી રાજા (એ નામના સરામે રૂપીજ્ઞાની કીમતના
 મિઠા) મરખો છે ! ઉર્જીમાં—પૃથ્વીમાં. ઉચ્ચાર—એ ભાષાનો ઉચ્ચાર
 શો રસાળ છે ! !

પિતા જોટલું આયુષ્ય, સુત જો સપૂત પામ્યો,
 તો ગિર્વાણ ગભરાશે, શુ હિંદીં સ્વરૂપમાં ! ! ૧૮
 કુકડનું વેણ સુણી, અકડ હતો તે ઠગ્યો,
 છકડ ખાધી ત્યાં છેક, લકડ લાડુ જમ્યો !
 નાશી ગયો ત્રાસી ગયો, ક્રોધ જ્યા કવીરો કર્યો,
 રીસાયા ત્યાં પ્રેમાનંદ, શું કવિ તેને નમ્યો !
 નમવાનું નરવરે, શીખવિયું નથી નિશ્ચે,
 પછે કોઇને નમે શે, રહે રાઢ્યમાં રમ્યો ! !
 અમંગળ અલ્યા કદી, જોઇશ જો મારા સામું,
 નામ ઠામ ટાળું તારું, ગર્વ કવિને ગમ્યો ! ! ૧૯

૧૮ કાળપ ઇ—(વાદમા દાર્યો માટે). કડકણી કૂતરી—હિંદુસ્તાની ભાષા. સૂતરી—સેહેલી કે સારી. ઉતરી ઇ—હવે ગુર્જરીના રૂપમા વાત જતરી ગઇ—તેના લાભમા નિવેડો આવ્યો ! વેરાગી ઇ—હે મતિમૂઢ ! હવે તું વેરાગીઓના અપૂર્વ (માલપૂડા)મા વહી જા. (વેરાગીઓ હિંદુસ્તાની બોલનારા હોવાથી) પિતા ઇ—જો પિતા (પ્રેમાનંદ) જોટલુ આયુષ્ય આ સપૂત સુત (વલ્લભ) પામ્યો તો ગિર્વાણભાષા પણ ગભરાશે (પોતાના કરતા અત્યંત વૃદ્ધિ પામેથી ગૂજરાતી ભાષાને જોઇને), તો પછી હિંદીભાષાના સ્વરૂપમાં તો શુ છે ?—એની તો વિસાતજ શી છે ?

૧૯ વલ્લભે આવા કઠોર વચન પ્રતિવાદીને કહ્યા અને તેનું અપમાન કર્યું તેથી પ્રેમાનંદને ખોટું લાગ્યું, તે વિષે કહેછે: રીસાયા ઇ. શું ઇ—પ્રેમાનંદ રીસાયા તો ભલે રીસાયા, પણ શું આ કવિ (વલ્લભ) તેને નમ્યો એમ તમે ધારો છો ? ના, ના. નરવરે—મારા ગુરુએ. રહે ઇ—એ તો રાઢ્ય કરવામાજ આનંદ માની રહેછે આવી રીતે રૌદ્રસના સ્થાપિભાવ ક્રોધ રૂપ વસ્તુનો નિક્ષેપ કરીને આ કરેલા વર્ણનને મંગળાયરણ માનીને તેથી અમંગળનું નિવારણ થયું એમ સૂચવે છે: અમંગળ શબ્દ પ્રકરણના અંતમા મૂકીને કવિએ એમ સૂચવ્યું છે કે અહીં અમંગળ ઇ. મંગળાચરણનો પ્રસ્તાવ પૂરો થાયછે

કથાક્રમ.

શક્રપ્રસ્થ શે'ર એક, યુધિષ્ઠિર રાય તેના,
 મુખ્ય મંત્રી માધવ છે, ઉપમંત્રી બે જણા;
 સેનાની નકુલનામ, કોશાધ્યક્ષ સહદેવ,
 પાંચાલી છે પટરાણી, વૈભવમાં શી મણા !
 ઉપમંત્રી મધ્ય મોટા, ભીમભડ ટેકધારી,
 રૂદ્ર જાય જેથી હારી, શરીરે સોહ્યામણા; .
 નવ ખંડ મધ્ય જો જો, જણાશે ન કોઈ જગ,
 મહાભાગ મોટા અતિ, ભીમ કવિ બે જણા ! ! ૨૦
 રાજસૂય કરવો છે, એમ યુધિષ્ઠિરે ધાર્યું,
 સાર્યું કાર્ય સટ લયી, કેથી પેર તે કહું;
 મહીમધ્ય મોટો નર, જરાસંધ જોરવાળો,
 છત્રો ભીમભડે તેને, પરાક્રમ ના લહું ! !
 પાદતળે પાદ દાખી, રદયકી હોઠ ચાંપી,
 ચીરી નાખ્યો ચપટીમાં, ગુણ કેટલા ગ્રહું !
 એમ સર્વ છત્રી કરી, નૃપ સર્વને નમાવી,
 રાજસૂય આરંભિયો, સાંભળો કહું સહું ! ! ૨૧
 દશ દશતણા રાય, આવી નમ્યા નૃપ પાય,
 દ્રવ્ય તે અપાર લાવ્યા, રાજસૂય થાયછે;

૨૦ શક્રપ્રસ્થ—ઈદ્રપ્રસ્થ. માધવ—કૃષ્ણ. બે જણા—ભીમ અને
 અર્જુન. સેનાની—સેનાપતિ. કોશાધ્યક્ષ—મંડારનો અધિપતિ—દેવર.
 ભીમ ઈ.—પૃથ્વીમાં મોટામાં મોટા તો બે જણા છે: એક ભીમ, અને
 બીજા તો આ વલ્લભ કવિ !

૨૧ પાદ—પગ. રદ—દાંત. ચપટીમાં—ચપટી વગાડતા જેટલી વારમાં.

ત્યાં સોમાશુ રાઇતણો, પીતરાઇ ઘડ્યો આવ્યો,
 ઝલે મલે જોઇ જાઝી, નૃપ ગુણ ગાય છે;
 અરે વાધ્યા પીતરાઇ, અમારાયકી અતિશે,
 સોથી ચઢી જાય પાંચ, પાણી એમાં જાય છે !
 અસુયા એવી થતામાં, યુધ્ધ કરવા વિચારું,
 સુયોધન શર છતાં, કીર્તિ આ કમાય છે ! ! ૨૨

એવે પૂજનની પીડા, કીડા કરતામાં જાગી,
 વધા નૃપ અનુરાગી, પૂછતા બીજમપિતા;
 અનુમતિ આપનીથી, પ્રથમ પૂજવો નૃપ,
 શૌર્યાદિક વિષે સાચો, બતાવી દો શોભિતા !
 તેનું પૂજન કરું હું, મારે તો છે માન્ય આપ,
 કહો કેમ કરું પિતા, જન્મું રામ ને સીતા;
 પૂજ્ય એક પડ્યો એમ, સાચા બોલા નૃપ જોજો,
 દાવ પડ્યો પૂરો એમાં, બીજમે ગાઇ આ ગીતા. ૨૩

ચંદ્ર સમ જે શીતળ, મહાબળ બલિષ્ઠમાં,

૨૨ ત્યાં ઇ—ત્યાં 'સોમાશુ રાઇ, તેનો એક ઘડ્યો પીતરાઇ'. એવું
 લોકોમાં કહેવાય છે, તેના જેવો પીતરાઇ (દુર્યોધન) આવ્યો. ઝલેમલે
 ઇ—ત્યાં બંદીજન વગેરે નૃપ (યુધિષ્ઠિર) ના ગુણ ગાય છે તે તથા સ-
 બાની ઝલેમલે (શોભા) જાઝી જોઇ—દીડી. દુર્યોધનની અસુયા વર્ણુ છે:
 અરે ઇ. સોથી—અમો સો કૌરવોથી. પાંચ—પાડવ. પાણી ઇ—એમ
 થવામાં અમારું પાણી જાય છે—અમે નિર્બળ હરીએ છીએ. અસુયા—
 ખીજનો ઉત્કર્ષ ન સહન થવા રૂપ દાવ. યુધ્ધ કરવાનો વિચાર થવાનું કારણ
 કહે છે: સુયોધન ઇ—સુયોધન (દુર્યોધન) શરો છતાં આ (પાંડવો)
 કીર્તિ કમાય છે ! !

૨૩ પૂજનની પીડા—વચના આરંભમાં પ્રથમ પૂજન કોણું કરવું ?
 તે વિષેની પંચાત. કીડા કરતામાં—અર્થાત્ સહજ. બીજમપિતા—બી-
 જમપિતાનો. શોભિતા !—(બીજમનું વિશેષણ). પૂજ્ય ઇ—કવિ કહેછે કે,

વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જો, કૃષ્ણદેવ તારકા;
 ગુર્જરગરાની પેઠે, અજાણના નવીન એ,
 જાણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિના જાણકા;
 સર્વગુણસંપન્ન છે, પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
 પૂજ પૂરે માનસે તું, શા મળ્યા આ વારકા ! !
 ભાવતું હતું અને જ્યાં, વૈદ્યે અભિપ્રાય આપ્યો,
 પૃથ્વીપતિએ ત્યાં પૂજ્યા, હરિ કષ્ટહારકા. ૨૪
 ઉલૂકને ગમે નહિ, પ્રભાકરનો પ્રતાપ,
 જોવાય ન તોય કરે, નિ દા સુણનાર જ્યાં;
 તેવો નરરૂપી ઘોડ, વા ઉલૂક નરપતિ,

એમ (એવી યુક્તિથી) એક પૂજ્ય (પૂજવા યોગ્ય) તો પડ્યો—ગયો !
 અર્થાત્ બીજમપિતા કુળના વૃદ્ધ, સૌર્યવાળા તથા સત્યવાદી હોવાથી એ પૂ-
 જવા લાયક હતા; પણ યુધિષ્ઠિરે ' કોણુ પૂજ્ય ? ' એ બામતનો પ્રશ્ન તેમ-
 નેજા ય્યો, એટલે તેમણે પોતાનું નામ ન આપતા અન્યતુંજ બતાવતું
 જોતો એવી રીતે બીજમ જે પૂજ્ય હતા, તે તો પૂજ્યમાથી દૂર થયા
 એવું કહે છે કે હે શ્રોતાઓ ! આ માયાઓલા વૃષ (યુધિષ્ઠિર) ને તમે જો જો
 અર્થાત્ પોતાનું કાર્ય સાધવાને યુક્તિપ્રપંચ તો તે પણ કરે છે ! દાવ
 ઇ—એ યુક્તિમાં રાજાનો પૂરા દાવ પડ્યો ! કેમકે બીજમે આ ગીતા ગાઈ-
 આ વચન કહ્યું !

૨૪ વરિષ્ઠ—ત્રેષ્ઠ ગુર્જર ઇ—જેમ ગૂજરાતી ભાષા અજાણનેજ
 નવીન લાગે છે, તેમ એ કૃષ્ણ પણ અજાણુ મનુષ્યોનેજ નવીન (નવા દેહ-
 ધારી) લાગે છે, પણ જે જાણુ (જ્ઞાની) છે તેમને જેમ ગુર્જરભાષા
 પ્રાચીન સમજાય છે, તેમ એ કૃષ્ણ પણ અનાદિ પરમાત્મા છે એમ
 સમજાય છે રસાદિના ઇ—ગૂજરાતીભાષા જેમ રમ, ભાવ, વગેરેને
 જાણે છે તેમ કૃષ્ણ પણ રસાદિકને જાણનારા છે પૂજ ઇ—માટે તું એમને
 પૂરા મનથી પૂજ. ભાવતું ઇ—કહેવત છે કે “ ભાવતું હતું અને વૈદ્ય
 કહ્યું ” તેમ રાજાને એ વાત પમદ હતી અને વળી તેમા વૈદ્ય (નકુળ
 મહદેવે) અભિપ્રાય આપ્યો, તેથી પૃથ્વીપતિએ કષ્ટહારકા હરિને ત્યા પૂજ્યા.

નિંદા કરવા લાગ્યો તે, મળ્યા ત્તાણુનાર જ્યાં;
 રજના ઉડાડનાર, ળકે અને નાળે રજ,
 મેમ જેવા પ્રભાકર, છે કૈં આણુનાર જ્યાં ?
 તથાપિ ઘણું ચતામાં, તાર્ક્ય ભીમ જેવો કવિ,
 પાદ ડોકી ઊભો થાય, છે કો તાણુનાર જ્યાં. ૨૫
 હંફાવિયો હિંદુતાની, શું સાં કે'તા મધ્ય કવિ,
 ભીમથી અધિક કોણ, વિચારજ્ઞે અંતથી;
 કવીશથી ઉતરતો, કે'વાય ન ભારીવતી,
 નાયક સુખદાયક, ખાળ્યો ખરી ખંતથી;
 બાપડા બેસી રહ્યા સૌ, ભીમભડ ઊભો થયો
 શાંત શાંત શિશુપાળ, જીવીશ ન જંતથી;
 કેની કરે મૂઢ નિંદા, જા વંધા તે વંધા અમે,
 ભયે તૃણ મેરૂં કરું, વાઠ રે' વહંતથી ૨૬

શિશુપાળ ખોલ્યો તદા, અલ્યા પિંડપોષક શું,
બકવા કરે અતિશે, બુદ્ધિ બૂડી ધાપથી;
જીતવાની ઇચ્છા ધારે, બુદ્ધ કરચ આવી ત્યારે,
હર નથી કાઈ મારે, તું કે તારા બાપથી;
કૃષ્ણ કામી હરામીની, કરો પૂજા અમ બેઠે,
દાન માંહી મળ્યું પુર, શે ખુઓ સતાપથી;
કરો પૂજન અમારું, વા અમે ઉચ્ચારું તેનું,
માનો નવ કે' જરૂર, માપ માપો માપથી.

૨૭

ગોવાળિયો ગણતીમા ? કરી પૂજા શ્રેષ્ઠ પાછી,
નોકર મરવાનો છે, આ તો આરો આપથી;
ભીમભડ ઊઠ્યો ભટ, રક્ત ઉતપલ જેવું,
અ ગ થઈ ગયું કટ, પૂર્ણ કોપ વ્યાપથી;
રદ ને અધર દાળી, આસ્ફોટન કરી વેદા,
જીવતો રે' જરાવાર, બકી લે આલાપથી,
કૃષ્ણાદિકે વાર્યો ત્યારે, વળી ગયો વૃકોદર,
ભીમ ને કવીશ ક્યહાં, હરે શાપાશાપથી.

૨૮

જીવીશ નહિ—તારા પ્રાણ બચશે નહિ. વાટ ઇં—વહંત(વેદનાર—
આવનાર)થી કાંઈ વાટ રહે—અટકે છે ? —અર્થાત્ મુસાફરોના આગળ
માર્ગ અટક્યો રહેતો નથી, તેમ અમારે કૃષ્ણનું પ્રથમ પૂજન કરવું છે,
તે કાંઈ તારી નિંદાથી અટકશે નહિ.

૨૭ ધાપ—મૂલ—ઠોકર. અર્થાત્ પ્રથમ કોનું પૂજન કરવું એ વિષે
તમે જે મૂલ કરી છે તેથીજ તમારી બુદ્ધિ બૂડી ગઈ છે દાનમાદી ઇં—
તમને આ ઈંદ્રપ્રસ્થ ગરીબ જાણીને દાન આપે એમ ધૃતરાષ્ટ્રે આપ્યું છે ।
માનો ઇં—ભીષ્મ જરૂર (હોસો) કહે છે તેનું તમે માનશો નહિ, અને
માપથી માપ માપો—બુદ્ધિથી ત્રાજવાંથી તોલ કરો.

૨૮ કરી ઇં—માટે તમે જે એની પૂજા કરી હોય તે પાછી મરો.

એવે શિશુપાળ વદ્યો, વ્યભિચારી વ્રજતાણા,
 ઊભો રે' બડવો કહું, બડવો કહું હવે !
 નાશી છૂટય ગાશી છૂટય, વપતિમાં નભે નહિ,
 મોરલી લે મોઘા મૂલી, ગાન ગા મીઠે રવે !
 વેદા ગણતા બિઠલ, સો પૂરા થયા છે તેવે,
 ચક્ર નાખ્યું ચપ કઇ, પીડા કેા અનુભવે !
 જ્ઞેતા જ્ઞેતા માંહી ચક્ર, જીવ અને શિર લેઈ,
 જતું રહ્યું ધણી પાસે, દુષ્ટ દહ્યા ત્યાં દવે ! ! ૨૪
 આસનથી ઊભા થઇ, હથિયાર સા'વા લાગ્યા,
 ભીમભડે ઊડી ઝટ, હાથ સાહી ખેંચ્યા;
 ભીષણ નિહાળી ભીમ, દુષ્ટ નીમવાળા વૃપ,
 ખેંચી ગયા બાવરા થૈ, રે'ચ્યા ન પેંચ્યા;
 સર્વ થઈ ગયું શાંત, રાજસૂય પૂરો હવે,
 બેટાદિક લેઈ લાગ્યા, નગ્યા કાણ વેચ્યા;
 દુર્યોધનાદિક રહ્યા, સગાઈ સંભારવાને,

આ તો ઈ—આ તો આપથી (પોતાની મેળેજ) મરવાને આરો (કાડે)
 છે ! બટ—તરત. ઉત્પત્ત (ઉત્પત્ત)—ક્રમગ વ્યાપથી—વ્યાપવાથી
 રદ—દાત. આરોહાટન કરી—બાદુ થામડીને આવાપથી—વચારાથી
 વળી ગયો—શાંત થયો. વૃકોદર—ભીમ. ભીમ ઈ—ભીમ અને કપીશ
 (વ'ત્તમ) તે શાપથી કે આશાપથી કિંવા બુણા શાપથી ડરે એમ ક્યા
 હોય છે ?

૨૪ બડવો—અતઃકાલ કે રાજ્યચિન્દ વગરનો. બડવો—અર્થાત્
 માયું મુકેલો રવે—અવાજે. વેદા ઈ—શિશુપાળના મો અપરાધ હું
 માફ કરીશ, એવું કૃષ્ણે પોતાની મારીને (શિશુપાળની માને) વચન
 આપ્યું હતુ માટે અપરાધ ગણવાને વેદા ગણવા માડ્યા. પીડા ઈ—
 એની ગાગોની પીડા વધારે વાર કાણ અનુભવે ?

વેગે સુણો વાત મારી, ભાગ કેવા વેચિયા !

૩૦

શાંત થઇ ગયા શૂર, દુષ્ટ અને મહાકૂર,
પૂર પાણીવાળા પાણુ, કર્મ જોઈ કંપિયા;
બલિદાન નરપશુ, લેઇ શાંત સભા થઇ,
અશુભની પીડા ગઇ, ચર્મીવાળા અંપિયા;
મામો બાણો રહ્યા બેય, નહિ કાકો ભતરીજો,
તોડ પછે થાય શેનો, પતંગશા અંપિયા;
શક્રમસ્થસભા મધ્ય, કૃષ્ણા કથસહ બેઠાં,
શકુનિ ને સુચોધન, ગયા બાણે સંપિયા

૩૧

કાસળ કઢાવણું છે, કૌરવનુ કોટિવાર,
બાણે કહ્યું તેણે કૃષ્ણ, જુઓ આવે રાય છે;
દ્રૌપદી ને ભીમે ભાણ્યું, એક ટસે તો નિહાણ્યું,
પરજાણ્યું સુખ તેણે, કયા કવિ ગાય છે;
એવે થળ ઠામ જળ, દુર્યોધને દીકું અતિ,
મૂઠમતિ થયો તર્ત, શાણા શા વંવાય છે ! !

૩૦ દુષ્ટ નીમવાળા—શિશુપાળનો પક્ષ કરવા ૩૫ દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞાવાળા.
રેચિયાને પેંચિયા—રેંછ પે છ—માલ વિનાના બેટાદિક—રાજસૂયમાર્થી
જે સિરપાવ મળ્યો તે.

૩૧ બલિદાન ઈન્—શિશુપાળ ૩૫ નરપશુનું બલિદાન લેઇને સભા
શાંત થઇ. મહામારી વગેરે ઉંપદ્રવે પણ પશુનું બલિદાન આપવાથી શાંત
થાય છે તે પ્રસિદ્ધજ છે. મામો બાણો—શકુનિ અને દુર્યોધન રહ્યા—સભામાં
આવતા બાટી રહ્યા હતા કાકો ભત્રિજો—વિદુર અને દુર્યોધન આવવા
બાટી નહોતા, ને તો આવેવાજ હતા. અર્થાત્ ને બે સાથે હોત તો પાછ-
ળથી દુર્યોધનની જે દશા થઈ તે થાત નહિ કૃષ્ણા-દ્રૌપદી ગયા—સભામાં
સંપિયા—ગંપની ગંભાવના કરી છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા.

વસ્ર હંચાં લીધાં વેગે, રજે પવ્વજે પાણીમાં,
 હંચાં ચઢાવ્યાં અતિશે, વળી હંચાં સા'ય છે. ૩૨
 જોઈ તાળી આપી હૃદયમાં, કૃષ્ણા અને કૃષ્ણ અતિ,
 થળ એવું ત્યારે નહી, રાગ રાગ મનમાં;
 વસ્ર નીચાં મૂકી ચાલ્યો, નિઃશ ક થઈ તે મા'લ્યો,
 તમામાં એવે નિહાળ્યો, તેજશુ પવનમાં;
 કુળકુળાં જાળ ભર્યું થળ જેવું દેખાય તે,
 ગર્ભમાંહી ગણ્યું નહિ, તાન લાગ્યું તનમાં;
 નીચાં મૂક્યાં વસ્ર જેડ, પવ્વજી ગયાં અપાર,
 હંચાં ન ન લીધાં તોય, ગતિ ત્યાં ગદનમાં. ૩૩
 હિમકાશુગતી અતિ, ઠંડાપાણી મધ્ય કરે,
 મમન કરે તથાપિ, ચતુરાઈ દાખવા;
 કૃષ્ણશુ કટાક્ષ કરી, કોળેકોળ લેઈ કૃષ્ણા,
 કૃષ્ણશુ હસે અપાર, પય નિયચાખવા;
 હસવાનું કારણ ત્યાં, ભીમભડે જોયું જાણ્યું,
 હા હા કરી અટકાવ્યે, હૃદયે રડુ રાખવા;
 એવે હૃદ આલ્યો મોટો, રો પચાસ ડૂમે લાધો.

દૂખ્યો રાય તેમાં તર્ત, વામ લાગ્યો નાખવા. ૩૪
 મુકુટ જે માથાકેરો, પડી ગયો ડૂબી ગયો,
 શોધ્યો પાણુ લાધ્યો નહિ, રાય તરી નીન્યો;
 માતુલ શકુનિ જેહ, પૂઠે ચાલતો હતો તે,
 કોરો કટ રહ્યો તે તો, પથ ભ્રમિત કળ્યો;
 રાયનો ન સા'યો હાથ, શકે દૂખવાનું ધારી,
 વાહ ! વેળા શી વિચારી, હેવાલ આ સાંભળ્યો ! !
 વલ્લભ કવીશ વદે, મઠ્યો રાય મહામદે,
 ઘટ્યો ગુણહીન થયો, વડો થતામાં બળ્યો. ૩૫
 ભીનું વસ્ત્ર બાંધી શિર, ચાલ્યા જવાનું કરે તે,
 માર્ગ લાધે નવ એક, અરે કરવું કશું ?

૨૪ હિમકણુ—અરુના પરમાણુ. ચતુરાઈ દાખવા—અર્થાત્ મને
 જળ જેવું લાગેછે તથાપિ આ સ્થળ છે તે હું સમજું છું એમ બતાવવા-
 ને. કટાક્ષ—વાંકી આંખથી અણસારા કોળેકોળ લેધને—શ્વામ રોકાઈ
 જાય તે પ્રમાણે. પયધ્રમ—પય (દૂધ) જેવું લાગતુ એર ચાખવાને. દમણા
 તો હાસ્યથી આનંદ ઉપજેછે પણ તેનું એર જેવું માહું પરિણામ ભોગ-
 વવાને. અટ્ટહાસ્યે—અતિશય મોટેથી હાસ્ય કરીને. રહું રાખવા—દુર્યોધનની
 હાસી થવાથી—શત્રુની રુજેલી તે પોતાનું રહું એમ જાણી ખૂબ હસવા
 લાગ્યો. હદ—પાણીનો ધરો. વામ નાખવા લાગ્યો—ગરવા લાગ્યો કે હાથ
 પજાડવા લાગ્યો.

૩૫ માતુલ—મામો. પથ ધ્રમ—તેણે ભ્રમિત કરનાર પથ (માર્ગ)
 ને કળ્યો (જગજી લીધો). શકે ઇચ્છ—રહેને હું જાણુ ડૂબી જઈ, એમ
 ધારીને રાગનો હાથ મુકાં આલ્યો નહિ. વાહ ધ્રમ—કવિ કહે છે કે વાહ !
 શકુનિ મામાએ પણ વખતનો ગો વિચાર કર્યો ! ! અર્થાત્ સમયપર સા-
 હાય ન કરતાં દૂર ખસી ગયો ! મઠ્યો ધ્રમ—રાગનો મોટો મદ ઉતરી
 ગયો ! ઘટ્યો—(મદથી). બડો ધ્રમ—પોતે બડો થવા ગયો એટલામાં
 તો તે જણા બિચોડ (હાસી થવાથી).

એવે એક દાર દીકું, મીકું લાગ્યું મન મધ્ય,
 નિકળી જવા વિચાર્યું, જય ક્યાં જગનપશુ !
 ભીમાદિક ભાળે નહિ, તેમ ઉતાવળો આલ્યો,
 બંધદાર ભ્રમ હતો, ન ખુલ્યું એકે તમુ;
 અકળાયું શીશ અતિ, પડ્યો રાય પૃથ્વી પર,
 શૃગાલ શું સા'ય હસતી, શકુનિકેરું તથું. ૩૬
 પડ્યો રાય જોઈ ખોઈ, ખુશી ઊડી આવ્યા સર્વ,
 ભોમભડ કહે ભાઈ, ભ્રમિત શોણે થયા ?
 કૃષ્ણા મંદહાસ્ય કરી, ખોલી ખોલ ખોલવાનો,
 દિગેરજ ખોટું થયું, ઉઘાડે માથે રહ્યા !
 ભીમ હસી કહે પ્રિયા, અંધમુત અંધ માટે,
 માથુ ફાડી ઊભો રહ્યો, ગુણ વારિમાં વહ્યા ! !
 ઠેકાણે રાખા મોઢું ત્યાં, કૃષ્ણ કહે હા હા એમ,
 રંગ તેવો પાસ બેસે, વંવાઈ એ તો ગયા ! ! ૩૭
 યુધિષ્ઠિરે જાણી વાત, ઝટ દોડી આવ્યા તહીં,
 અન્ય વસ્ત્ર આપી કરી, હસતાં નિવારિયા;

૩૬ જગનપશુ—યજ્ઞમાં હોમવાને આણેલા પશુ જેવો અસ્વતંત્ર.
 બંધદાર ઈ—જે દાર દુર્યોધને ખુ'યુ ધાર્યું હતું તે દાર તો વસ્તુતઃ બંધ
 હતું, અને ખુ'યુ' દેખાવાનો માત્ર ભ્રમ હતો. પડતા રાત્રને શકુનિએ
 જાણ્યો કેમ નહિ ? શૃગાળ ઈ—શૃગાળ હસ્તીને શું સા'ય (પકડી રાખે) ?
 શકુનિનું પણ તથુ(તેવું)જ જાણવું.

૩૭ ખોઈ ઈ—રાત્રને ખરેખર વાગવાથી દાસ્યથી થયેલી ખુશી
 તજ દેઈને બોલવાનો બોલ—મેહેણા રૂપ ઉઘાડે માથે રહ્યા ! મુકુટ રહિત
 થયા—રાત્ર્યગિન્દ નાશ પ્રયું ! અંધમુત—આપળા ધૃતરાષ્ટ્રનો છાકરો.
 રંગ તેવો ઈ—આંધળાનો રંગ લાગવાથી આંધળાપણાનો પાસ બેસે,
 એમાં આશ્ચર્ય નથી !

દુર્યોધને દાબી હોઠ, પાણિ પીશી વાર વાર,
રક્તનેત્ર કરી નાખ્યા, દીન દીન ડારિયાં;
જીવતી તું જોજે જોજે, વૃકોદર વાર વાર,
એમ કહી ચાલ્યો ગયો, વેણ હૃદ શારિયાં;
યુધિષ્ઠિરે વાર્યો અતિ, ડાર્યો કૃષ્ણજીએ તેમ,
લલકાર્યો ભીમભડે, વેર એ વધારિયાં !!

૩૮

હસ્તિનાપુરે ગયા તે, મળ્યા આર જાણ ત્યાહી
ચોકડીને ઘાટે ખેઠા, વિચારતા વારતા;
ચંડાળ ચોકડી મળી, નિર્ણય કર્યો ત્યા નકી,
વિદુર પઠાવ્યા તર્ત, ધ્યાનમાં શું ધારતા;
ધૂતની રમત જોહ, યુધિષ્ઠિર જાણે નહિ,
રમાડી હરાવી લીજે, હજો લહો વારતા;
શક્રપ્રસથ પો'ર્યા એવે, વિદુરજી વાટ કોપી,
કાકા બનરીજા મળ્યા, કે ધૂતથી ડારતા.

૩૯

૩૮ દુર્યોધનના ક્રોધના અનુભાવ વર્ણુ છે: દાબી હોઠ ઇં પાણિ—
દાબ દીન ઇં—દીન અને દીન મનુષ્યો દુર્યોધનનો ક્રોધ જોઈ ડરી ગયાં.
અર્થાત્ તેથી ભીમાદિક કાકા ડર્યા નહિ. જીવતી ઇં—દુર્યોધને દ્રૌપદીને
અને ભીમને કહ્યું કે જીવતી ! તું જોજે જોજે—ખજર રાખજે, અને હે
વૃકોદર ! વારં પછી તારી વાર છે ! અર્થાત્ આ મારી મરકરી કરી છે
તેનું હું વેર લેઈશ. વાર્યો—ભીમને (પ્રત્યુત્તર આપતાં) ડાર્યો—
(ભીમને). તોયપણ ભીમભડે તેને લલકાર્યો—‘જા, તારાથી થાય તે કરી
નાખજે ! એમ કહ્યું.

૩૯ ચોકડીને ઘાટે—ચંડાળ ચોકડીની પેઠે. પઠાવ્યા—મોકલ્યા (પા-
ડવો પાસે તેમને બોલાવવાને). ચંડાળ ચોકડાએ શો નિશ્ચય કર્યો હતો
તે કહે છે: ધૂતની ઇં. કાકા બનરીજા—વિદુર અને પાડવા. કે ઇં—મ-
ળ્યા કે તરત વિદુરે ઉપદેશ કર્યો કે દુર્યોધનના ક્રોધવાથી હું તમને તોડવા

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું તાત, બે તો છે પ્રતિજ્ઞા મારી,
 ઘૂત સમરે તેડે કો, જવા મારે નેમ છે;
 આ તો તેડવા પંઘવ્યા, હવે બેસી રહું કેમ ?
 પરવાયો એમ કહી, ધર્મ તહી ક્ષેમ છે;
 ચાર બંધુ સાથ ચાલ્યા, કૃષ્ણ પાશુ કને રહી,
 તૃણા સુખકેરી તણ, કે'વું મારે જેમ છે;
 રથારૂઢ આવ્યા સર્વ, દુષ્ટ રીઝ્યા જોઇ અતિ,
 સાધુ જન દુખી થયા, રંક પર રે'મ છે. ૪૦
 ચંડાળચોકડી મળી, દશ કે વધારે તેથી,
 માન સનમાન અતિ, ખાનપાન આપિયાં;
 આવોજ આવો પધારો, તમે આવ્યે સુખી અમે,
 સમે સાચો લાધ્યો પામ્યા, કષ્ટ તમે કાપિયાં;
 સેવક જ્યાં એક લાગે, ત્યાં શતથકી અધિક,
 હીકાહીક કર્યું સહુ, વા'લ અતિ વ્યાપિયાં;
 નિઃશ્વાસ નાખી નરેશ, નર સામું જોઇ વધા,
 દુષ્ટ દાવ રચે કેવા, સજ્જન સંતાપિયાં ! ૪૧

આવ્યો છું, પણ ઘૂત રમવું વિનાશકારક છે માટે તમે તે કબૂલ કરશો નહિ !

૪૦ તાત—વિદુરનું સંબોધન ઘૂત સમરે ઈ—કોઇ ઘૂત રમવાને તેડે તો ત્યાં જવું અને કોઇ સમરે (મંગ્રાગમા) તો ત્યાં જવું ધર્મ ઇ—તમે એમ કહેશો કે જાણી જૂઝીને ઘૂત રમવા જશો તેમા હાનિજ થશે, તો હું કહું છું કે જ્યાં ધર્મ છે ત્યાંજ પરિણામે બધું થવાનું છે. સાધુજન કેમ દુઃખી થયા તે કહેજે. રંક ઇ—કેમકે પાડવો ગરીબોના ઉપર રહેમ રાખતા હતા, તેમને આમ ઘૂતમા ફસાતા જોઈને સાધુજન દુઃખી થયા.

૪૧ તમે ઇ—તમે આવ્યે અમે સુખ પામ્યા અને સાચો સમે લાધ્યો, એ અન્યથ. નરેશ—યુધિષ્ઠિર નર સામું—અર્જુન સામું. દુષ્ટ—દુર્યોધન વગેરે

રાયધર્મ પાળવાને, ધૂત રમણું છે મારે,
તાલમેલ તાણ કરે, દુષ્ટ દુષ્ટ કાળ છે;
હશે ભાવિ તેજ થશે, હવે આલો મંડપમાં,
બેઠું ભીષ્માદિને જઈ, ગ્રહ વાંકા આજ છે ।
વાત એમ કરી ઊઠી, મંડપમાં ગયા પાંચ,
દીકા અરિઓ અપાર, શું રાક્ષી આ રાજ છે;
થવાનું હોય તે થાય, નમ્યા ભીષ્માદિને પાય,
પિતામહ ! કૃત્ય આવે, કુરુકુળ લાજ છે ॥

૪૨

ભીષ્મ વધા નવ કાંઈ, દ્રોણાદિકે નીચું લહ્યું,
ધૃતરાષ્ટ્ર વધા ત્યારે, વત્સ ! આ તો એક છે;
કૃપ દ્રોણ ભીષ્મ સુગ્રી, ઊઠી ગયા ત્યાંથી ઝટ,
એવે દાસે ધૂત આણી, મૂક્યું પૂરે મેગ છે;
પાસા પાણિ મધ્ય લેઈ, રાકુનિ રમવા આવ્યો,
જરાજરીઓ નથી એ, વક્ર ને વઢેલ છે;
રાય સાથે રાય દીપે, સુયોધન ઊઠો રમો,
અરે કહ્યું ખરી વાત, જુંડી આ તો બેગ છે.
દુર્યોધન વધો તદા, એ હારે તો હાર્યા અમો,

૪૩

૪૨ રાયધર્મ—રાજનો ધર્મ. કોઈ ધૂત રમવા કે મંથામ કરવા બોલાવે
તો રાજાએ જવું જ નેહએ, એવો પરંપરાગત ધર્મ હોવાથી. દુષ્ટ ઇ—
દુષ્ટનું આ દુષ્ટ કાળ છે. શું ઇ—શું આ રાજ તે કોઈ રાક્ષી (રાક્ષસોનું)
છે કે કેમ ? પિતામહ ઇ—ભીષ્મને નમીને સુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હે પિતામહ !
આવા કૃત્યથી કુરુકુળને લાજ લાગે છે । ।

૪૩ વત્સ—દીકરા । સુગ્રી—(ધૃતરાષ્ટ્રની વાણી). કેમકે ધૃત-
રાષ્ટ્ર પપ્પ કપરધૃતમાં અનુમતિ આપે છે એ અન્યાય છે મારે દાનિયધર્મ-
વાળાને લાંબેમણું થશે નહિ. વક્ર—વાંકા—વાંકા બોલો. જુંડી ઇ—
આ બેગ (નેહ) જુંડી છે—સારી નથી !

એ જીતે તો અમો જીત્યા, પછે કશો બાધ છે ?
 ભૂમિપાળ એ પણ છે, યુધિષ્ઠિર જેવો જાણુ,
 માતુલ છે મારો વળી, સત્યતામાં સાધ છે !
 સુણી બેલી ઊઠ્યા ઘણા, બાધ નથી બાધ નથી,
 દુર્યોધન ખરું કહે, ધર્મ અપરાધ છે,
 સામો આવી બેઠો તર્ત, વઘો શર્ત કરો રાય,
 ગર્તમાંહી ગાડ્યા જાણો ! આ પાશ આ વ્યાધ છે ૪૪
 ધર્મન દન વધા ત્યા, વાત થાય અવળી આ,
 સુણ્ય શકુનિ કહું હું, પાસા નાખ્ય તું ભવે;
 શર્ત સુચોધન કરે, વાણી વદે મુનશુ તે,
 સર્વે કહ્યું હા હા એમ, દાવ માંડીઓ બળે !
 સાગરતર ગ જેમ, ચઢે અને ઉતરેછે,
 તેમ ભીમાદિક ભાળે, અ તર ઘણું બળે !
 પે'લું પણ કર્યું નૃપ, ઈંદ્રપ્રસ્થ પુરકેરે,
 હારી ગયા હેલા મારી, સત્ય જ્યાહી નાં મળે !! ૪૫
 બીજા પણ મધ્ય હાર્યા, પૃથ્વીતાણુ રાગ્ય સર્વ,
 ત્રીજુ પણ કર્યું ત્યારે, દામ દામી ધનનુ,

૪૪ ભૂમિપાળ—રાગ્ય એ—શકુનિ માધ—સાડુ પુરુષ ધર્મ ઈ—
 ધર્મનો અપરાધ છે (શકુનિ સાથે રમવાનુ ના કહે છે માટે) બેઠો—
 (શકુનિ) કવિ કહે છે કે, ગર્ત ઇં દહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને ગર્ત (ખાડા
 મા) ગાડ્યા (દાટ્યા) એમ જાણો ! કેમકે આ (પાસા રૂપી) પાશ
 (ફાદો) છે અને આ (શકુનિ રૂપી) વ્યાધ (પારતિ) છે.

૪૫ બળે—બગાડારે પણ—સરત કેમ હારી ગયા તેનું કારણ
 કહેછે સત્ય ઇં—જ્યા સત્ય છે નહીં ત્યા હારીને જ્યાપ અર્થાત્
 શકુનિએ કપટ કરીને યુધિષ્ઠિરને હરાવ્યા

સવળા પાસા પડયા ત્યાં, યુધિષ્ઠિર જીવ્યા જાણ્યે,
 અવળું વધા ત્યાં સર્વે, ખરું પડ્યું જનનું !
 અનેક વાયસ મળ્યા, રાજહંસ એક તેમાં,
 કશુ કરી શકે તેહ, ફાનિયું દુર્જનનું;
 ભીમભડ દાખી દંત, વધો આહું ખોલો અધ્યા,
 મોત વિના મરે નક્કી, વેણ ખગ મનનું ! ! ૪૬
 નાખવો ફરીથી દાવ, નીકાલ થયો ત્યાં એવો,
 શકુનિ જીવ્યો છે તેમાં, બીજું પણ કર્યું ત્યાં,
 એમ પણ પારવનાં, કરી હરાનિયો રાય,
 યુધિષ્ઠિર જીવ્યો જ્યારે, વાંકાપાણું ધર્યું ત્યાં;
 પંચ ભાઈદણા પિંડ, હારી ગયો પાંડવ તે,
 હાહાકાર હવો મોટો, અનર્મથો હર્યું ત્યાં;
 યુક્તિ વિદુરાદિકની, સિદ્ધ થઈ મત્વર જ્યાં,
 અંધે બંધ તોડયા સર્વે, કાર્ય કેંક સર્જું ત્યાં. ૪૭
 કૃષ્ણાએ વરદાનથી, મહાન છોડાવ્યા પતિ,
 રથે બેસી ગયા ચાલી, વળી પાછા તેડિયા;
 પુનર્પિ મંડાણું ઘૂન, યુધિષ્ઠિર હાર્યા તેમાં,
 વાજ્યા નવ વળ્યા પાછા, ઉપરના ખેડિ' ! ?

૪૬ સર્વે—દુષ્ટ મડળમાના જોનારાના ખરું ઈ—બહુ જને કશું
 તે ખરું પડ્યું—ખરું માનવું પડ્યું ! વેણુ ઈ—આ વેણુ હું ખરા મનનું
 કર્તુ છું.

૪૭ હાહાકાર ઈ—જ્યારે આવી રીતે અધર્મથી યુધિષ્ઠરનું સર્વસ્વ
 દરણુ કર્યું ત્યારે મોટો હાહાકાર થયો ! (પ્રજામા). યુક્તિ ઇ—વિદુર
 વગેરેએ મળી દ્રૌપદીને આધળા ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે મોકલી તેની પામેથી દ્રૌપદી-
 ને વરદાન અપાવ્યું તેથી ઘૂનમાં હારી ગયેલુ સર્વસ્વ પાછું મળ્યું.

કૃષ્ણા કામિની સમેત, હારિયા હેલ ની માંય;
 સભામધ્ય આણી તેને, વિધઆત્ર વેડિયા;
 સુણી વાત એવી આવ્યા, સભામધ્ય ભીભ દ્રોણ.
 જોઈ રહ્યા રોઈ રહ્યા, છતાળા છછેડિયા । ૪૮

ચતુરાનાં ચીર જેઝ્યાં, ચતુર્ભુજે સા'ય કીધી,
 ખોલ્યા નવ તોય કોઈ, શ્રીમંતનું સર્વ છે !
 કર્ણે પંડતિલ કહ્યા, દુર્યોધને દાખ્યો અક,
 દ્રૌપદી વદી ન કાંઈ, પુણ્યક્ષેત્ર પર્વ છે !
 દારી કરી રાખવાની, દુષ્ટે હક લોધી જ્યારે,
 ત્યારે કૃષ્ણા કથી વેણ, ગાંડો સૌનો ગર્વ છે !
 ભીભ દ્રોણાદિક ખેડા, નેક ન્યાયી સત્યધર,
 ખુલાસો કરી દે ખાંતે, ધ્યાન મધ્ય ધર્વ છે !! ૪૯

દુષ્ટ સાથ ઘૂત રમી, પે'લા હાર્યા મારા પતિ,

૪૮ પુનર્પિ—પુનરપિ (ફરીને પણ). વળ્યા ઇ—ઉખરના ખેડિયા (ખાર ભૂમિમા ખેડીને વાવેલા દાણા) શુ પાછા વળ્યા છે ? નથીજ વળતા. તેમ યુધિષ્ઠિર આ વખત જે ઘટનામાં હારી ગયા તે પાછા વળ્યા નહિ—હતા તેવા થયા નહિ । અર્થાત્ કાઈ પાછું મળ્યું નહિ. વિષ ઇ—દ્રૌપદીને સભામા આણીને દુર્યોધનાદિએ વિધના આત્ર (આળા) વેડયા. —ઝેરના ફળનો સંચય કર્યો । છતાળા—ખળ, પરાક્રમ, વગેરેની ઘટવાળા પાડવોને.

૪૯ ચતુરાનાં—દ્રૌપદીનાં ચતુર્ભુજે—કૃષ્ણે. શ્રીમંતનું ઇ—અહીં ન બોલવા રૂપ વિશેષ અર્થનું ' શ્રીમંતનું સર્વ છે ' એ સામાન્ય વાતપર સમર્પન કર્યું છે ખાતે અર્થાંતરન્યાસાસંકાર પંડતિલ—ખામલ્યા અક—ખોળો. દ્રૌપદીને કહ્યું કે આ ખોળાં ઉપર ખેસ. દ્રૌપદી ન વદી તેનું કારણ કહેછે. કેમકે એ સ્થળ યુધિષ્ઠિરે સર્વવધાન કરવા જેવું પુણ્યક્ષેત્ર છે અને એ સમય પર્વ જેવો છે ! વક્રોક્તિ. ખુલાસો કરી દે—(દ્રૌપદીના પ્રશ્નનો). ધ્યાન ઇ—દ્રૌપદીના ધ્યાનમાં ધર્વ(સંતોષ) છે. અર્થાત્ તે જાણતી હતી કે મારા પ્રશ્નનો ખુલાસો કોઈથી અન્યથા ચલાનો નથી.

સમસ્ત વસ્ત ને કાય, સાંભળજે વારતા !
 પછે પણ કંઈ મારું, કૈયી પેર કરાય તે,
 ન્યાય ન્યાયી થઈ કરો, દાસ થવા ડારતા;
 પાંડવની સ્વામિની હું, વેણ વાંકાં સુણ આજ,
 વિધિસમ પિતામહ, જોડું નથી ધારતા ! !
 ભીષ્મે ન્યાય કરી તર્ત, મુક્ત કરાવી સતીને,
 ચ હાળચોકડી ત્યારે, મર્મબાણ મારતા. ૫૦
 ભીષણ સ્વરૂપી ભીમ, જ્ઞેતજ્ઞેતા મધ્ય હવે,
 વેણ બાણ વાગ્યાં તેણે, થયુ લાલ અંગ છે,
 દુઃશાસન રૂપી પશુ, પચાનન રૂપ ધારી,
 વિહારવો મારવો છે, તેણે રંગ ભગ છે;
 કકરાવી મૂકે દાંત, શકે તીવ્ર કરાવે તે,
 જાંઘાને થાળોઠે ઘણી, રાક્ય માંદી રંગ છે;
 નીચા જિંચા હાથ કરી, શકે સાંધી મૂકે શર,
 હણે શું કૌરવ શત, જૂદા હણ જંગ છે. ૫૧

૫૦ દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન વર્ણુછે: દુષ્ટ ઇન્. કાય—પોતાનું શરીર પછે
 ઇન્—પોતાની જાતને દારી ગયા પછી મારું પણ (શરત—હોડ) કંઈ
 તે કયી રીતે કરી શકાય ? અર્થાત્ પોતાની જાત દારી ગયા પછી તે અસ્વ-
 તત્ર હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે પણ કરી શકે નહિ । દામ ઇન્—જે દામ થવાને
 ડારતા હોય તે ન્યાય કરો સ્વામિની—પત્ની. વિધિસમ ઇન્—અને એમ
 છતાં વિધિ (વ્રજા) જેવા પિતામહ (ભીષ્મ) ‘તે જોડું થાય છે’ એમ
 ધારતા નથી, એ આશ્ચર્ય છે । । મારતા—(ચંડાળચોકડીના માણુમે).

૫૧ ભીષણ ઇન્—તે વખતે ભીમ તત્કાળ ભીષણ (મયાનક) સ્વરૂ-
 પવાળો થયો । લાલ—(ક્રોધથી) બાણ વાગે ત્યારે મ્હને નીચાવાથી
 લાલ અંગ થાય છે, એ પ્રમિધ્ધજ છે ઉત્ત્રેશ્વર. દુઃશાસન ઇન્—(રૂપક).
 તેણે ઇન્—તેથી ત્યાં રંગમાં જંગ થયો । તે ક્રોધથી દાંત કટકટાવતો હતો

ઘન જેવી ગર્જનાથી, વઘો ભીમભડ વેગે,
 ધિઃક મળ્યા ક્ષત્રી સર્વ, ભીષ્માદિક ધિઃક છે ?
 ધર્મ કર્મ ધારે નહિ, અધર્મથી વારે નહિ,
 પાપે પરવારે નહિ, અરે યમબીક છે ! !
 દુઃશાસન દુષ્ટને હું, કરડી ખાઇશ કાચો,
 શૂર સાચા કરો સાંચ, જાણું ઠીકાઠીક છે !
 જીવ્યો આ છે ગદા મારી, સદા નરભક્ષણી જે,
 કદા પાછી ફરે નહિ, અધિકી આ ઢીક છે ! ! ૫૨
 આ ગદાઘાતે કરીને, દુર્યોધનકેરી જંઘા,
 કચરીને ફૂટો કફ, તો તો ભીમ નામ છે !
 સો સુત આ અંધકેરા, એકલો હું હણું નિશ્ચે,
 ન હણું તો પકું નકું, સાક્ષી આ તમામ છે ! !
 લઘુ બ્રાત મારો પાર્થ, હણે કર્ણને ખચીત,
 શકુનિના પ્રાણ લેવા, લઘુબ્રાત હામ છે;
 પ્રૌઢી આ પ્રતિજ્ઞા મારી, કદાપિ જોટી ન થાય,
 જીવો જીવાય ત્યાં લગી, ધર્મની લગામ છે. ૫૩

તે વિષે ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે. કકરાવી ઇં. રાડચમાઢી—યુદ્ધ કરવામા આ
 કવિતમા લાલ અંગ થવું, દાત કકરાવવા, જઘા યામોટવી, ઉચા નીચા
 હાય કરવા, એ વગેરે રૌદ્રના અનુભાવ વર્ણ્યા છે

૫૨ અરે ઇં—અરે તમને યમની પણ ખીક છે કે નહિ ? જાણું
 ઇં—એને સાહાય કરો એના સાચા શૂર કયા ઊ તે હું જાણું છું કે
 સર્વે ઠીકાઠીક છે ! અર્થાત્ માય વગરના છે. અધિકી ઇં—અને એ ગદા
 કરતા પણ આ મારી ઢીક અધિકી છે !

૫૩ ગદાઘાતે—ગદાના પ્રહારથી. ધર્મની ઇં—હું મારી પ્રતિજ્ઞા
 હમણાજ ખરી કરી બતાવત, પણ ધર્મરાગની મર્યાદાને લીધે હું હમણા
 તમને હણતો નથી, માટે તમારાથી જીવાય ત્યાં લગી જીવો !

દુષ્ટ બોલ્યા બોલ જે જે, તોડી નાખ્યા તે તે સર્વ,
 ગર્વ ને ગુમાન ગાબ્યાં, ધાર્યાં વનદૂલ છે;
 બંધાયલા ધર્મબંધે, સિંહુ જેમ પિંજરામાં,
 તેમ નિરૂપાયી આલ્યા, મોઢું જેનું કુળ છે;
 યુધિષ્ઠિરને નિહાળી, ભીમભડ અંગ અગ્નિ,
 અતિશય લાગ્યો જાણ્ય, માડાનું આ મૂળ છે;
 પૂઠે આવ્યા લોક વાળી, રડતી મા મૂકી ભાળી,
 લીધી કૃષ્ણ સાથ બાળી, દૈવ પ્રતિકૂળ છે !! ૫૪
 વેણુ રૂપી કંટક જે, પરોવાઇ ગયા દૂરા,
 નીકળે ન ખેંચતાં તે, હૃદય પડ્યા સોંસરા;
 ભીમભડ કેરાં રોમ, તેટલા કંટક નહી,
 અનુદિન ઊભાં રહે, ઝૂકતાં નહિ જરા;
 શ્વાસ ને નિઃશ્વાસ મૂકે, યુધિષ્ઠિર સળગે છે,
 પવન રૂપ પાંચાલી, ધારતી જરાતરા;
 ધર્મધર ધર્મરાય, ધર્મને ન ત્યાગે કદી,
 શાંત કરે વદી વેણુ, દા ન પડે પાંધરા. ૫૫

૫૪ નિરૂપાયી—ઉપાય વગરના. માડાનું—આ બધું માડું થવાનું
 મૂળ આ ધર્મરાજ છે.

૫૫ ભીમભડ ઈ—જેટલાં ભીમનાં રૂપાં હતાં તેટલા કંટક છે એમ
 નહીં જાણવું; અને તેથીજ તે રોમ અનુદિન ઊભાં રહેતાં હતાં. અર્થાત્
 તે કાંટા ભીમને રૂંધે રૂંધે વાગ્યા હતા. શ્વામ ઈ—ભીમ જે શ્વામ અને
 નિઃશ્વાસ રૂપી અગ્નિ મૂકેના હતા તેથી યુધિષ્ઠિર રૂપી કાષ્ઠ સળગી જતું
 હતું અને પાંચાલી (દ્રૌપદી) તેમાં જરાતરા પવનનું રૂપ ધારતી હતી—
 ઉમેરણુ કરી આપતી હતી કે ભીમના વચનને ટેકો આપતી હતી. શાંત
 ઈ—ધર્મરાજ તેમને વેણુ વદીને શાંત કરતા હતા તેથી પાંધરા દા (દાવ)

ગજપુર મૂકી ગયાં, આ વનથી પેલે વન,
 બ્રાહ્મણ બીખાળી સાથે, ભોગ છે દાતારના !
 મહાકબ્જ વિધે ચિતા, બ્રાહ્મણના ઉદરની,
 મેળવ્યું અક્ષયપાત્ર, મુખી થયા ત્યાગના;
 સગા વા'લા મળ્યા આવી, સર્વ બુદ્ધ કંવા કે',
 અન્યાયીને અન્યાયથી, છતો કમે વાર ના;
 માને નવ કુધિષ્ઠિર, સિરસાઠે વર્મું વન,
 પવન અધર્મકેરો, અંગે અડે સાર ના.

૫૬

હિતેચ્છુહિતવચન.

કૃષ્ણ મળ્યા આવી જ્યારે, ત્યારે વધા તર્ત તે તો,
 એતો એતો હે ચતુર ! હજી સા'ય શૂર છે,
 અરે રે હુ પાસ ના'તો, વેળા જાય વીતી હવે,
 ઉતાવળા થઇ લહો, કૃત્ય મહાકૂર છે !
 તમારા જે સા'યકારી, દુર્શ્મનના થયા તેહ,
 ઉપય ન કર્યા કાંઈ, ભૂલ ભરપૂર છે !
 ચાલો ચાલો ચાપ કરી, યાદવ હુ તરું સર્વ,
 ગર્વ તોડું કૌરવનો, વશ્યો વનિહુ ઉર છે !

૫૭

પડતા નહોતા ! કુધિષ્ઠિરને દોષ ઉપજતો નહોતો તથા તેથી તન્મજાળ વેર
 લેવાનો જીમનો વિચાર પેશ જતો નહોતો.

૫૬ ગ.જપુર—હસ્તિનાપુર. અક્ષયપાત્ર—જેમા રાંધેલું અન્ન ખૂટે
 નહિ એવું પાત્ર. પવન ધર્મ—હું મારા માથા સાથે વનમા વસુ; પણ
 અધર્મનો પવન મારે અંગે અડે તે મારો નહિ ! અથવા તેમા માર નથી !

૫૭ તે—કૃષ્ણ. હે ચતુર—હે ચતુર પાંડવો ! હજી ધર્મ—હજી શરા

ઘૂત રમાડી હરાવ્યા, યુદ્ધઘૂત માંડી રમો,
 હારો તવ વસો વન, આ તો ખોટી વાત છે !
 સગા અમે કામના શા, અમ છતાં દુઃખ વેઠો,
 રૂચે નવ રજા ખાત, આ તો પૃથ્વીપાત છે;
 સન્ને સન્ને રાસ અસ્ર, લીડતા નથી શે કોઈ,
 પૂરી થઈ પ્રતિજ્ઞા તો, શકે દિવનંત છે !
 ક્ષત્રીકેરો ધર્મ ધરો, દિવનૃત્તિ પછે કરી ?
 ઉત્તર દ્યો યુધિષ્ઠિર, ગાહી આ તો ઘાત છે !!
 સાત્યકિ સહસ્રણે ત્યાં, નમન કરી સહુને,
 વધો વેણુ સુખદણુ, દુઃખ દુઃખ દુઃખ છે;
 કપટથી નારી હારી, કરવો અગણ્યવાસ,
 ધિઃક શિષ્ય મારા જેવા, શે ન અબુધું સુખ છે !
 સુખે વાસ વસો વને, આજ્ઞા આજ આપો મને,
 તાલાવેલી લાગી તને, વેરી મન સુખ છે;
 છતી આવું એકલો હું, નથી બીજાકેરું કાજ,

૫૮

રાજાઓ તમને સાહાય કરનારા છે કૃત્ય ઈન્—કેમકે કૌરવોતું આ કૃત્ય
 મહાનિર્વ્યતા બરેયું છે ! વલ્લિ—વૈર રૂપી અગ્નિ.

૫૮ ઘૂત ઇન્—જે તમને ઘૂત રમાડીને તેમણે હરાવ્યા તો તમે યુદ્ધ
 રૂપી ઘૂત માંડીને રમો, અને તેમાં હારો તો પછી વનમાં વસો; પણ વગર
 યુદ્ધ કર્યે તમે આમ નિર્બળની પેઠે વનમાં વસો, એ તો ખોટી વાત થાય
 છે ! પૃથ્વીપાત છે—પૃથ્વી રચાતળ જવા જેવું છે ! પૂરી ઇન્—જે તમે
 પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશો—જાર વર્ષ વનમાં રહેશો તો રહેને તમારી નતિ
 દિવનની (ખાદ્યણની) થઈ જશે ! અર્થાત્ યુદ્ધાદિ કર્મ વીસરીને તમે
 ખાદ્યણ જેવા શાંતનૃત્તિરાગા બની જશો !

રાજ્ય લીજે અરિકેઈ, રાડની એ રૂપ છે. ૫૯
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વધો વેગે, ભગિની મારીનાં વસ્ત્ર,
 શસ્ત્રમાર અમો છતાં, કોણ ખેંચનાર છે ?
 સજ કરી સેન આવ્યો, દર્શન કરાવા આજ,
 રાજ્યકાજ અન્ય કહો, રાત્રીમાં શો સાર છે ?
 ક્ષત્રી થઈ દિવ્યવૃત્તિ, ધારી બેઠા ભણે તમે,
 અમે કાર્ય કરો તેકુ, ભુંડાના રા ભાર છે ?
 યુધ્ધકાજ જાઉં છું હું, કૌરવને જીતી આવું,
 વધારે શું વધું હવે, વાતમાં વિચાર છે ! ! ૬૦
 રકત નેત્ર કરી વધો, પૂર્ણ છે પ્રસિદ્ધ વાત,
 દ્રોણતણા કાળ મુને, સર્વ માને લોક છે;
 કૌરવના સા'યકારી, કદા વૃદ્ધ થાય એ તો,
 લય થાય લેખામાંય, વાણી આ અલોક છે;
 બીજા ચોદ્યા એના જોહ, સ્વરૂપ રહ્યા માનું તેહ,
 વીખેઈ વાણુ મોહ, શાનો મન શોક છે;
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામ માટે, ધ્યાન યુદ્ધતાણું ધારે,
 રાજ જેવા કેંક ડાર, કૌરવ સો ફોક છે ! ૬૧

૫૯ ચિઃક ઇ૦—તો પછી મારા જેવા શિષ્યને ધિ કાર છે (સાત્ય-
 દિ આર્જુનનો શિષ્ય હતો માટે). તને—શરીર. રાડની ઈ૦—યુદ્ધ કર-
 વાનો ખરેખરો હેતુ એ છે.

૬૦ રાજ્યકાજ ઈ૦—નમારા રાત્રી તો જાણે જીતાવવાનું છે—એમને
 જીતયા એ તો મેરુજ બને એવું છે, પણ બીજું કંઈ રાજ્ય સબંધી કાજ
 હોય તે પણ કહો.

૬૧ દ્રોણતણા ઈ૦—દ્રોણનું મૃત્યુ કરવાને માટે કુપદરાજાએ યત્ન કરી
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કર્યો હતો, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. કૌરવના ઈ૦—કદાપિ

ત્યા શિખડી વઘેા વેગે, ગો વિચર કરવો છે,
 ભડ કોઠ ભાણુ નહિ, યુદ્ધ કરનાર હું,
 ભને વસો વનવાસ, અમારે જાણુ જગ
 ભગિની હુ ખી આ ભણુ, જીવ ધગનાર હું ?
 ભીષ્મ ભડ એક એના, અડગ ને યુદ્ધ વિષે
 નૂર નરકર ધરે હું મ હગનાર હું !
 ગમે નમ માને એહ તો ॥ શે મરે વિચાર ?
 ગભનય મારાથખી દાને ડગનાર હું ! ॥ ૬૨
 પરશુરામશુ મર્યુ, યુદ્ધ તો અપાર જોણુ,
 નવખ ડ નામ મળ્યુ, કીર્તિતા અથાગ છે,
 જોઈ મને ઝ તને, વનુર્માણુ પુણુ ઊડી,
 પછે નાસો કોણુ કાન ? એ તો મારો ભાગ છે,
 હને વીર રહ્યો કોણુ, યુદ્ધ કરનાર કો,
 ઊઠો ચાનો ચાણી ધીર, જીવદ આ જાગ છે,

એ વૃદ્ધ (નાણુ) ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારી થાતો લેજામાય—૬ યુ વારમા
 આત્મક—અનૈકિત વીરે જિ— વાયુ રૂપ થઈને મેદને સીંચેરી નાણુ
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નના વાયુનો અને બીજા યોધાઓના મેદનો આરોપ કર્યો છે માટે
 અસેદનાદ્યુધ્મરૂપક.

કિરીટી કને જઈ કે', કેમ શાંત થયા તમે ?

ઊઠો ધરો ગાંડિવ આ, નરપશુયાગ છે.

૬૩

અભિમન્યુ ઊભો થયો, સ્પષ્ટ વદી શકે નવ,

ખિલ્લસ બેનુ ધનુષ્ય, વાર વાર તાણીને;

અંધકેરા પૌત્ર સર્વ, ગર્વ વિના કડું તાત !

સાક્ષાત આ માને તમે, હસો બાગ જાણીને ! !

વદી એમ કોપે ચઢી, દક્ષિણ ઠોકયો ત્યાં પાદ,

વળો પાછા પિતા મારા, માકમ પ્રમાણીને;

ચાર પક્ષે પૂરા અમે, છતાં તમે દુઃખ ધરો,

દીન થઈ બેઠા કેમ, ભોગ જાણો માણીને !

૬૪

પ્રતીત ન થાય કદી, જો મારા વચન પર,

અધુના આ ચાલે મૂકું, શત્રુ લાવે સાઈને;

વદી એવું તીર મધ્ય, ધીર ધરી ધરે બાણ,

તકાવતો વાર વાર, બાણ છોડે ધાઈને !

કૃશ્ણદેવે ઊઝી તેને જંચવા લીધો તદા ત્યાં,

૬૩ ધનુર્બાણ—ધનુષ્ય અને બાણ. એ તો ઈં—એ બીજમ તો મારા બાગમાં આવેયો છે ! અર્થાત્ બીજમરૂપી બલીદાન હુંજ લેનારો છું. બુદ્ધ ૬૪—યુદ્ધરૂપી બાગ બુદ્ધ : (બબ્બ) છે. નરપશુ ઈં—યુદ્ધ એ નર રૂપી પશુ હોમવાગી યગ છે !

૬૪ સ્પષ્ટ ઈં—(બાળક હતો તેથી) ખિલ્લસ—વેત. રમવા માટે કરેલું બે વેંતનું ધનુષ્ય તાણીને. અંધકેરા પૌત્ર—ધૃતગપ્તના છોકરાઓના છોકરા. હસો ઈં—શું તમે ગમે બાળક જાણીને હસો છો ? દક્ષિણ—જમણા. ચાર પક્ષે—પોતાનો પક્ષ, પોતાના સસરાનો પક્ષ, પોતાના મોસાળનો પક્ષ અને પોતાના સ્નેહીનો પક્ષ ભોગ ઈં—તમે સુખે ભોગ માણી જાણો !—ભોગ ભોગવો !

અતિ થયુ શાંતિ ધર્ય, બેઠય પાંચ ભાઈને;
 જોઈ સુત શર અને, વાતો કરતા વડેડી.
 આહા ! વીર કેવો થશે, કો કે' ગુણુ ગાઈને ! ! ૬૫
 અભિમન્યુવેશુ ગુણુ, બીજ્યા પંચ સુત પે'લા,
 નમ્યા નરેશને ૦ ઇ, અ રા આજ દીનિયે,
 આપડેગ આત્મજ છું, જરૂર લે સુદ્ધ કરૂં ,
 આ અમારી માત્ર મુદા, કૂકુ ના કીનિયે,
 કતલ કૌરવેરા, એક જણા કરી આવે,
 પચ મળી શું ન કરે, આવારાણા લીનિયે ! !
 શક્રપ્રસથ સભામધ્ય, આયો જઈ યેમું તાત !
 અમારા જેવા જો સુત, ભયે કેન લીનિયે ! ! ૬૬
 યેસો પિતા જાઉં અમે, રથ તમાગમા યેસો,
 દેવી દાવ દીન કરું, જુઓ જુઆ વીર છું !
 વહી એમ બીજી આટ્યા, એક રથે પાચ યેડા,
 મરને માતસ પેડા, દહ ધર ધીર છુ;
 ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જતા વર્ષા, આજા ઝહી જાઉં ગાયે,
 વાહ વાહ વાર ધીર ! તમથી હું મીર છુ ! !
 વાર વાર કહું કેતુ, પરાન્તમ પૂર તમે,
 શાંત થાય ન ત થાય, તમારે હું રાજ છુ ! ! ૬૭

૬૫ પાંચભાઈને—પાંચ પોડેવાના દ્રાપદી સી યથેવા પાચ મુત્રેનો ૬૬
 આ છું—કેમકે તેમજે આ અન ગી માતને કહી છે. બીનિયે—ગનગિયે.
 અર્થાત્ ભવથી કેમ જોડીતું જોડયો !

૬૭ દેવી છું—દેવી(કૌરવો)ના દાવને દીન કરૂં (અગ રહિન
 કરી નાશુ) ! મરને છું—અમે દહતા ધાગણ કરનારા અને ધીર, ધીએ,

સહદેવ કહે બંધુ, સંધુ સિધ્ધ કરું અમો,
રૂકાર થો ગુપ્ત તમો, વેળા વહી જાય આ;
સંકટ આ કંટકશુ, કોરે કલેજી કૃપાળ !
પેલો શકુનિને હણું, દામ તો કે'વાય આ ! !
પછે સ્વદપકાળ ગંધ, સર્વ હું સૂતાડું સેન,
વદો વદો વાંઘ આણી, કોપે કંપે કાય આ;
રાજનીતિને વિચારી, સમજ કેં ધરો સારી,
ટાળો કષ્ટકેરી વારી, દેવગુણ ગાય આ ! ! ૬૮
વહું શું હવે વધારે, મમબલ વીર્ય જાણ,
હાણ હેલા મધ્ય ટાળું, આજા મજે ભૂપ જો;
અતિ થયું સત્યવ્રત, કષ્ટ જુઓ બંધુતાણું,
વીરને અવીર કરો, ટોં તેણે રૂપ જો !
આજ્ઞાનુસારવરતી, ભણે કષ્ટ દૂણાં સહુ,
કોઇને ન કહું કદી, પકું કષ્ટકૂપ જો;
શૂરત્વ જોવા આમારું, હૃદે હા કહે તમારું,

એમ જોશતા તે સર્વના મનમાં પેદા—સર્વના મનમાં તેમણે પોતાનું ભાવિ
પરાક્રમીપણું દસાવી દીધું ! ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઈ—જ્યારે તેમણે પાંચે જણે સાથે
જવાની આજ્ઞા લીધી ત્યારે તેમને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જતા આટકાગ્યા, અને કહ્યું કે, હે
વીર અને ધીર ભણેજો ! તમને વાદવાદ છે—ધન્ય છે ! હું તમારાવડેજ
મીર છું ! ! પરાક્રમપૂર—પરાક્રમમાં પૂરા. તમારે ઈ—તમારે માથે
(મુરખી) છું છું.

૬૮ ઉગર થો—હા કરો. (' રૂપે તો કરો ' એ વાક્યમાનો પેહેલો
આક્ષર માત્ર કરો એટલે અમે કરી નાખતા તત્પર છીએ) દાસ ઈ—
' દાસ તો આનું નામ દ્રુપાદ ' એમ કહીને શકુનિને હણું. દેવ ઈ—
આવી રીતે પરાક્રમ કરવાથી દેવ તમારા ગુણ ગાશે !

વાત એ તો હું વિચારું, માનીએ અનુષ જો ! ૬૯
 નમન કરી નકુલ, વદો અસિ કર ધરી,
 આગન્યા દો આગન્ય દો, આગે હવે જાવ ના;
 ભરિશ્રવા ભટ્ટ બેદું, કટ કાય કાપું તેની.
 કૌરવ કંપાવું આજ, ભણી મન ભાવના;
 રડવડી મરું રાત, મહાન ! નિચાર કરો,
 સિંહ ને શૃગાલ રૂપ, આપી દહો દાવ ના ! !
 શૂરકેરી જુઓ સોઇ, આવા ધર્મી થાય કોઇ ?
 હા ! રે'વાનું કર્મે રોઇ, મૂકધારી થાવ ના. ૭૦
 વધુમાં નિચારો વાત, બૃહસ્પતિ જોના બ્રાત,
 ક્ષત્રીકેરી જાત વિધે, દિન ધર્મ જોભતો,
 વધારે કે'વામાં નથી, માલ રહ્યો કંઈ હવે;
 કૃપા કરો દયા ધરો, સાથ આ સૌ જોભતો !
 શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત જુઓ, સત્ય કોને કે'વું બ્રાત,
 કોઇનો ન પાત થાય, એવે સત્યે જોભતો;

૬૯ મગ ઇં—કેમકે તમે મારા બળને અને વીર્યને નજીનારા છો.
 અતિ યયું ઇં—તમારું સત્યતત્ત્વ હવે ધણું યયું—સત્ય જાડું પળાયું !
 અથવા તે સત્યતત્ત્વવાળા યુધિષ્ઠિર ! હવે જાડું યયું ! ! આગાનુસાર—આગા
 પ્રગાળે. દૂણાં—બમણાં. શૂરત્વ ઇં—માત્ર અમારું શૂરપણ કેટલું છે, તે
 જોવાને તમારું ઉદય દા પાડે છે કે નહિ, એવાન જો તમે અનુષમ ગણના
 દો, તો તે હું વિચારું છું.

૭૦ ભૂરિશ્રવા—એ નામનો દુર્યોધનપક્ષી રાત્ર. સિંહ ઇં—તમે
 અમારા સરખા સિંહને ગિયાજનું રૂપ આપીને અમારો દાવ (આવેલો
 સાગ) દહો (ખાજો) નહિ ! ! મૂકધારી—મૌનધારણ કરનારા. અર્થાત્
 તમે કેમ કંઈ ખોસતા નથી !

નિશ્વાસ નકુલ નાખી, બેઠો નીરાશ થઇને,
 ગળી જાય ગર્જનાને, ક્ષારાબ્ધિ ન ક્ષોભતો ૭૧
 કૃષ્ણે કિરીટી ઊઠાડ્યો, અગુલિ કરી અનેક,
 વિવેકનુ પાત્ર માત્ર, સીખવ્યુ વદે તદા,
 ત્યા શિરસાષ્ટાંગ કરી, સવ્યસાચી વદ્યો વેગે,
 સુખદેણુ વડબ્રાત, હિતેચ્છુ છે સર્વદા,
 કર્ણને કપાવે દાસ, કૌરવનો ટાળે ત્રાસ,
 ભાસ ભવાકેરો થાય, માનસ કરો મુદા;
 અવિનાશી અખિલેશ, કેશ કૃષ્ણાતણા જુઓ,
 મહેશ શા દેખે નહિ, મર્દન થયા કદા ! ૭૨
 ધનજય જય કરે, દૈવાધીન અજય છે,
 નયજાણુ વયવૃદ્ધ, આસાબદ્ધ દાસ છે,

૭૧ સાથ ઈ૦— આ બધા તમારા અનુભવની વાટ જોઈ રહ્યા છે !
 પાત-દ્રોહ “સ્વપરદ્રાહજનન સત્ય માણ્ય ન કદિંચિત્-પોતાનો કે પારકો દ્રોહ
 ઉત્પન્ન કરે એવું સત્ય દ્રાપિ બોલવું નહિ”-(સહજનન ૬) એવે ઇ૦ —
 હું એવા સત્યમા લોભ પામું છું—હું એના સત્યનેજ ખરું સત્ય માનું
 છું” ગળી જાય ઇ૦—પણ ક્ષારાબ્ધિ (ખારો સમુદ્ર) જેમ તેમાથી
 ઉઠતી ગર્જનાઓને ગળી જાય છે, પણ લોભ પામતો નથી તેમ યુધિષ્ઠિરને
 તેમના કહેવાની કાંઈ અસર થતી નથી !

૭૨ કૃષ્ણે ઇ૦—તે પછી યુધિષ્ઠિરને પાણી ચઢાવવાને કૃષ્ણે અનેક
 વાર આગળાઓ કરીને (હસારા કરીને) અર્જુનને ઊઠાડ્યો, પણ અર્જુન
 એ વિવેકનુ પાત્ર છે, માટે તે વખતે તે માત્ર કૃષ્ણે સીખવેલું જ બોલે છે
 અર્થાત્ પોતે વિવેકી હોનાથી વધારે પડતું કાંઈ બોલતો નથી ! સત્ય
 સાચી—અર્જુન દાસ—તમારો દાસ હું અર્જુન મુદા-હર્ષવાણુ અવિનાશી
 અખિલેશ—(યુધિષ્ઠિર ૧૧ વિશેષણ) મહેશ ઇ૦—જે પ્રેશને મહેશ સરખા
 પણ દેમે નહિ તે પ્રેશ શુ કાંઈ વખત મ ન થયા છે ! અર્થાત્ કૌરવોએ તે
 કેશનું મદન કર્યું છે, એ ગજાની નાત થઈ છે !

સલા' સારી આપો આજ, કાજ કરે કિરીટી શું ?

પાજ પુણ્યતાણી પ્રભુ ! તૂટ્યાતાણી આશ છે !

વદી એટલું નિઃશ્વાસ, નર નાખે વાર વાર,

ગાંડિવ નિહાળે નેન, એન નવ પાસ છે;

બાલતાં થયો તે બંધ, ગદ્ય વાયે વે'તી વાત,

કૃષ્ણાથકી ના સે'વાયુ, જાણ્યું નૃપનાશ છે ! ! ૭૩

દ્રૌપદા કે' દેવેશશા, મતિમાન નીતિમાન,

તમને કે'વાય કેમ, કામનું ન કામનું;

તોય ધર્મધારી થઇ, શુભ કર્મકારી થઇ,

વડુ વેણુ આજ નીતિ-દામનુ ન દામનું;

સર્વે જ્યાર હિત વાંચી, કહે કે'વાતણી વાત,

ત્યાર મારે પાણુ કે'વું, આમનું ન આમનું;

મારા વાત જો માનો તો, કાર્ય થાય તેમાં નક્કી,

દુઃખ થાય જય વન, રામનું ન રામનું. ૭૪

૭૩ ધર્મજય ઈ૦—ધર્મજય (અર્જુન) તો જય મેળવનાતો; અને તેને અજય મળવો એ તો દેવાધીન છે. અર્થાત્ અજય તો થાય કે નાય થાય, પણ જય તો નક્કીજ. નવમન્યુ—નવમનીનિ જાણનારા! વયવદ્—મોટી ઉગરવાળા! આગાખદ્—(તમારી) આગાયા બાંધેલા. જે મને આગા નોંઠ આપો તો હું પ્રેતુ! પુણ્યની પાજ (સેતુ) તૂટવાનીજ આશા રાખતી! નર—અર્જુન એન ઈ૦—તન સુખ થતુ નથી.

૭૪ અર્જુનને નિનન થએલાં વૈભવન દ્રૌપદી કુષિઙ્ગિરને કહે છે: દ્રૌપદી ઈ૦. દેવેશશા—ઈંદ્ર જેવા. તમન ઈ૦—તમને કામનું કે નકામનું વેણુ મારાયા કેમ કહેવાય ? તમને કદવા નંદસો ગાત આધિકાર નથી; કેમકે હું જો છું ધર્મધારી—હું તમારી પન્ના છું માટે તમારું જયી હિત થાય ત વાત કહેવાનો મારા ધર્મ છે, કેમકે “યદમર્જુવ ઇત્થમિચ્છતિ તત્કલમ્” — “જે રામનીયુંજ હિત હૈંઠ તેન પ ની કહેતી” એવું શિષ્ટ પુરોહતું

માતળર અરિ થયો, એમ તો જાણાય જ્યારે,
ત્યારે તર્ત મતિમાન, આમ કાર્ય કરે છે;
નીતિ દામના ઉપાય, ચોજતા અપાર રાય,
થાય શત્રુ સ્વાધીનમાં, ધ્યાન એવું ધરે છે;
એમ કરતા કદાપિ, અરિ વશ થાય નહિ,
ત્યારે ભેદ ભણે ભૂપ, તેવા નર તરે છે,
ઉપાય તે ભંગ થાય, વેતે પૂરે વહી જાય,
થાય નિરાશ ન રાય, કાર્ય તેનું સરે છે !

અખંડ જે છે ઉપાય, દડધર થવાતણી,
ધરણીશ ધારે જાણ, ન ધારે તો હાણ છે;
વદો વા'લ આણી વા'લા ! તમે થયા જે તૃપાળ,
કહો કશું દાખ્યું કરી, આ શું વ્યર્થ વાણ છે ?
ક્ષત્રી યદ્ય ક્ષત્રીધર્મ, તણ જોડા તમે કેમ ?

૭૫

વચન છે નીતિદામનું ઈ—નીતિ રૂપી દામ' ધન)વાળું' જના ન દામનું
(જેના દામ ખરચવા ન પડે એવું) વેણ વદુછું અથવા નીતિ રૂપી
દામ(દોરડી—અધન)વાળું' વેણ વદુ છું, પણ દામનું —દામણું (અથકા-
રમાં ન તથા જ સમાન ગણવાનો સ પ્રદાય હોવાથી) વેણ વડતી નથી
આમનું ઈ—આમનું (તમારા હિતના પક્ષનું) કહેવું, પણ આમનું (શત્રુ
પક્ષને લાભકારી) ન કહેવું અથવા આમ—જનમમૂલ-સર્વેના જેવું નહિ
એમ પણ અર્થ થઈ શકે. દુ ખ ઈ—અને જેથી દુ ખ થાય એવું રામનું
(રામે ભોગવ્યું હતું તેવું) તથા રામનું (રામા—જીને યોગ્ય) નહિ
એવું વન જાય—વનમાં રહેવું મટે. અથવા ન રામનું—રામ (માન)
વગરનું—તુચ્છ વન જાય—દૂર થાય

૭૫ આમ—આની રીતે—હવે પછી કહેવાશે તે રીતે નીતિદામના
—રાજનીતિના (સામ ઉપાય) અને ધનાદિકથી સાધ્ય થાય એવા
(દામ ઉપાય) ભેદ—શત્રુમંડળમાં ફાટફૂટ પડે એના ઉપાય ઉપાય ઈ—
એ ત્રણે ઉપાયથી કાર્ય સિદ્ધ ન થાય

નિઃશ્વાસ શું નાખો નૃપ ! ખરાં આ વખાણ છે !
 રાજબ્રહ્મ થયા જ્યારે, ગઈ વેળા વંદી ત્યારે,
 શુભ વાત ધ્યાને ધારે, નૃપ જે મા'પ્રાણ છે. ૭૬
 અનેકની વાત જેહ, અસત્ય ન હોય તેહ,
 પચવાયકાના ભેદ, પ્રભુ જેવા ગણ્યા છે !
 બહુ થયું માટે નૃપ, હવે કેં કરો વિચાર,
 કંઈ રમશે કાયાતણ, સુખદિન હણ્યા છે ! !
 આજ્ઞા આપાએ નૃપાળ, મળ્યા ચોધ્ર યુધ્ધે જય,
 કરી યુદ્ધ સુખી થાય, ભેદ દડ ભણ્યા છે;
 નિશ્ચય તમારો જય, આજ્ઞા કરતામાં થશે,
 હઠીયા તજ્જને હુકય, વેર ખરાં વણ્યાં છે ! ! ૭૭
 તનયા હું નૃપતણી, પત્ની છું પૃથ્વીશકેરી,
 જોયુંજાણ્યું ઘણું જાતે, માટે વડુ વારતા;
 કપટ કપટીકેરું, જોઈ કપટી થવાનું,
 વિચારી જે જાય તે ના, ઝોટું ધ્યાન ધારતા !
 અસાધુ લખી અપાર, સાધુપણું સૃષ્ટ રાખે,
 હારી જાય હેલામા તે. અરિ શાર શારતા;

૭૬ ચોથો ઉપાય કહેછે: અખડ ઈં ૦ ધરણીશ—પૃથ્વીપતિ કહેા
 ઇં—અર્થાત્ તમે એ ચારમાંનો કોઇએ ઉપાય યોગ્ય જાણ્યો છે? મા'-
 પ્રાણ—મોટા બળવાળા (નૃપનુ વિરોધણ). અથવા જે શુભ વાત નૃપને
 મહાપ્રાણ જેવી વાહાણી છે તેને તે ધ્યાનમાં ધારે છે. અર્થાત્ સામાદિ
 ઉપાય આચરેછે.

૭૭ ભેદ ઇં—તે રાજાએ ભેદ ઉપાય તથા દડ ઉપાય બંનેલા છે.
 અર્થાત્ તમારે તેમને શીખવવું પડે એમ નથી ! વેર ઈં—વેરરૂપી દોરડાં
 ખરેખરા વણ્યાં છે અથવા ખરાં વેર વીણ્યાં છે—એકલાં કરો રાખ્યાં છે, તે
 શત્રુનો ક્ષય કર્યા વિના તૂટવાનાં કે ખૂટવાનાં નથી ! !

એવી દશા વીરા વગા, ત્રિદશા સમાની થાય,
 વિચારીને વાત જુઓ, આ જનને તારતા. ૭૮
 દયાળું થવું હતું જો, તો થયા શે ભૂપ મોટા ?
 વિચારીને વાત જુઓ, સર્વ તો સાક્ષાત-છે !
 ધર્મ જ્યારે ધારવો-તો, તો તજ્યુ કૌશિકે રાજ્ય,
 રાજ થઈ દ્વિજધર્મ-ધાર્યે પૂરે પાત છે ! !
 ઉભયબ્રજતા આ તો, કેમ નવ આવે મન,
 ધર્મધર તમે માટે, દુ ખી આ સૌ ગાત છે !
 અધર્મી થવાનું કદી, આપ્તવર્ગ આવોવડે,
 જાણવું ન એ જરૂર, દીનતામા ઘાત છે ૭૯
 જો સ્વભાવ શાત હતો, તો તો ઇંદ્રપ્રસ્થ એક,
 જે મળ્યું હતું તે સ્વામી, લેઈ સુખી થાવું-તું,
 કહો એમ કર્યું પ્રભુ ! શાથી નવ તેમ કયું,
 રાજસૂય આર ભીને, પાપમા શે જાવું-તું ?

૭૮ તત્ત્વા—પુત્રી કપટ ઇ—કપરીતુ કપટ જોઈને પોતે પણ
 તેના પ્રતિ કપરી થવાનું વિચારીને જે જાય (રાત્રી સામે) તે પોતાના
 ધ્યાનમા કાંઈ ખોટું ધારે છે એમ નથી ! લખી—જોઈ સાધુપણ ઇ—
 પોતે સાધુપણ ધારી રહે (ત્રિદશા સમાની—દેવ જેનાની આ ઇ—
 હે આ જનને (તમારા પરિજનને) તારનારા ! (યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન)

૭૯ કૌશિકે—વિશ્વામિત્રે અર્થાત્ ત્યારે તમે પણ એમ બ્રાહ્મણ થઈને
 બ્રાહ્મણનો ધર્મ ધારો પણ રાજ થઈને દ્વિજનો ધર્મ ધારતા પૂરેપૂરો પાત
 થવાનો—ધર્મથી પડવાના ! ઉભયબ્રજતા—નથી ક્ષત્રિયનો ધર્મ સચરાતો
 અને નથી બ્રાહ્મણનો ધર્મ આચરાતો ગાત—(ગાત્ર) શરીર આપ્તવર્ગ—
 સ્વજનનો સમુદાય—જે તમારા પોતાનાજ મનુષ્ય કહેવાય તે આવો તમારો
 આપ્તવર્ગ તમને કોઈ વખત પણ અધર્મી થવાનું કહે એમ જરૂર જાણવું
 નહિ, પણ આવી દીનતા રાખ્યામા તો કેવળ ઘાત થવાનો છે !

સર્વને સમાન ગણો, દયાધર થઇ બેસો,
 તો તો આવું થાય કેમ ? જૂઠું ઢોંગે જાવ ના;
 દાનવ મરાવો ઘણા, ભઠ્ઠી પેર બ્રાતકને,
 માનવથી ગૈાનધર, થઇ હવે વા'વ ના;
 અતિ દુઃખી થયાં રાય, દીનના શું વ્યાપી તેણે,
 ખરાબોલાપણું દાખું, આપ્તથી લજાવ ના !! ૮૨
 રક્ષાને ચઢાવી કરી, કરાગુણિને હવાવી,
 શાર્વને ધૂણાવી અતિ, વાગા વદી વેણ ત્યાં;
 એક ચક્રાપુરે રહ્યા, દ્વિજકેરું રૂપ ધારી,
 બ્રહ્માણીએ પૂછ્યું જ્યારે, વધા ખોટું મેણ ત્યાં;
 અમો છું દિજની જાત, એ તે સત્ય હરે કેમ,
 એમ તે। વિચાર કરો, શાથી ઢગ્યાં નેણ ત્યાં ?
 વાર વાર પૂછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
 ઉત્તર ન આપ્યો કદી, શાં દુઃખદેણ ત્યાં ૮૩
 વાન મુણનાર નહિ, સ્મર્યું કરનાર નહિ,

૮૨ વા'વ ના—દેતરો નહિ. આપ્તથી છં—દુ તમારી પોતાની
 છું માટે માગ ખગ બોલ સામગીને લાગવાનું કાઇ કારણ નથી ।

૮૩ મેણ—મેટેણું ? અથવા ખોટું મીણ જેવું અર્થાત્ નશતાલ
 ખોટું. અમો છં—તમે તેના મનગા ખોટો અર્થ સમજાવવાને એ અર્થને।
 દિવ શબ્દ કહ્યા. તેના તે તમને બ્રાહ્મણ મમજી. તમારો આશય પણ તેને
 જૂઠું મગજનવાતો હતો, મ ત્ર તમે દિવ શબ્દવડે ક્ષત્રિય અર્થ થાય છે,
 માટે આપણે જૂઠું ખોટા નથી એમ માની લીધું પણ એ શી રીતે સત્ય
 હરે ? વાર વાર છં—મે સ્વયં વર વખતે પણ બાવ આગુણિને તમને વારવાર
 તમારી જાત અને જાત પૂછી, પણ તમે કદી ઉત્તર આપ્યો નહિ, એના તમે
 દુઃખદેણ ત્યાં પણ થયા હતા । અર્થાત્ તે ખખે પણ જાત છુપાવવા રૂપ
 અમત્ય આચર્યુ હતુ.

સત્રી કુળધર્મ ધર્યો, માટે કર્યો કૂડાં કપ્પ,
 યયા હોત તપસી જો, કૂડું ક્યાં ત્યાં ગાવું'તું ?
 દુર્યોધન મારત ન, સાધુ લખી ડારત ન,
 શાંતમુદ્રા શારત ન, કપ્પ સે'વું આવું'તું ! ૮૦
 અરે રે બિચારા રાય, દિગ્વિજય કરી ડાર્યા,
 મોત આવ્યા વિણ માર્યા, પાપ લાગ્યું કેટલું ?
 નાખીને નિઃશ્વાસ વળી, વામા વદી વોણ આગે,
 કરો કૈંક તો વિચાર, થયું જોવા જોટલું ! !
 સતધર્મી હતા જ્યારે, ત્યારે પેલી બીલડીને,
 બળવા દીધી શે તમે. તાન તજો તેટલું;
 કર્ણ મહાકૂર ચોધ, એવું તમે વદા વા'લા,
 સંભારી આપું તે આજ, ધરો મન એટલું ! ૮૧
 વધા તમે ઘણી વાર, કે કર્ણનું નામ સુણો,
 હથ નવ આવે મને, ચોગીરાજ થાવ ના !

૮૦ કહો ઈ—હે પ્રજા ! જો તમે એમ કર્યું (રાજધર્મ ધારીને શૂત રમ્યા એમ કર્યું ?) તો તમે તેમ (શાંતિ ગળીને બેસી રહેવાનું) શા- માટે ન કર્યું ? અથવા, વાર કદાપિ તમે એમ તો કર્યું—ઈંદ્રપ્રસ્થ લેખને બેસી રહ્યા, તો પછી તેમજ કેમ ન કર્યું—બેસીજ કેમ ન રહ્યા ? અને રાજસ- ય આરંભીને તેને અર્થે યુદ્ધ કરી તેમા દિંસા કરવા કેમ પ્રવૃત્ત થયા ? લખી—જેઘ. શાંતમુદ્રા ઇ—તમારી શાંત મુદ્રા (મુખામૃતિ) ને તે શા- રત નહિ. કપ્પ ઈ—જો આવું કપ્પ સહેવું હતું તો.

૮૧ રાજસૂયમાં શું પાપ થયું તે કહે છે: અરે રે ઈ. વામા ઇ— વળી વામા (દ્રૌપદી) આગળ બોલવા લાગી. બીલડીને ઈ—વાક્ષાગૃહમાં ક્રોધ બીલડી પોતાના પાંચ પુત્રો માથે સૂતી હતી તે બળી ગઈ, તેને શું કરવા બળવા દીધી ? અને તમે પોતે શું કરવા નાગી નીકળ્યા ? અથવા તે વખતે તમારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? માટે તમે ધર્મ પાળવા સંબધી જોટલું તાન રાખો છો તેટલું હવે તજો !

સર્વને સમાન ગણો, દયાધર થઈ ખેસો,
 તો તો આવુ થાય કેમ ? જૂઠું ઢોંગે જાવ ના;
 દાનવ મરાવો ઘણા, ભક્તી પેર બ્રાતકને,
 માનવથી ગૈતધર, થઈ હવે વા'વ ના;
 અતિ દુઃખી થયા-રાય, દીનના શું વ્યાપી નેણે,
 ખરાખોલાપણું દાખું, આપ્તથી લજાવ ના !! ૮૨
 વક્ષને ચઢાવી કરી, કરાગુલિને હવાવી,
 શાર્ધને ધૂણાની અતિ, વાગા વદી વોણ ત્યાં;
 એક ચક્રાકુરે રક્ષા, દિગ્ગેરૂં રૂપ ધારી,
 બ્રહ્માણીએ પૃથ્વ્યું જ્યારે, વધા ખોટું મેણ ત્યાં;
 અમો છું દિગ્ગની જાત, એ તે સત્ય ડરે કેમ,
 એમ તે। વિચાર કરો, શાથી ઢળ્યા નેણ ત્યાં ?
 વાર વાર પૃછી મેં તો, જાત ભાત ભાવ આણી,
 ઉત્તર ન આપ્યો કરી, થ'ા દુઃખદેણ ત્યા ૮૩
 વાન સુણનાર નહિ, સ્મર્યું કરનાર નહિ,

૮૨ વા'વ ના—છેતરો નહિ. આપ્તથી ૪૦—હુ તમારી પોતાની
 છુ માટે મારા ખરા ખોલ સાંભળીને લાજવાનું કાંઈ કારણ નથી।

૮૩ મેણ—મેહોણ ? અથવા ખોટું મીણ જેવું અર્થાત્ નરાતાલ
 ખોટું. અમો ૪૦—તમે તેના મનમાં ખોટો અર્થ સમજાવવાને જે અર્થને
 દિગ્ગ શબ્દ કહ્યો. તેથી તે તમને બ્રાહ્મણ સમજી. તમારો આશય પણ તેને
 જૂઠું સમજાવવાનો હતો, માત્ર તમે દિગ્ગ શબ્દવડે ક્ષત્રિય અર્થ થાય છે.
 માટે આપણે જૂઠું ખો'યા નથી એમ માની લીધું પણ એ શી રીતે સત્ય
 દર ? વાર વાર ૪૦—મે સ્વયંવર વખતે પણ ભાવ આણીને તમને વારવાર
 તમારી જાત અને જાત પૃછી, પણ તમે કદી ઉત્તર આપ્યો નહિ, એના તમે
 દુઃખદેણ ત્યા પણ થયા હતાં અર્થાત્ તે વખતે પણ જાત છુપાવવા રૂપ
 અસત્ય આચર્યું હતું

ધ્યાને ધરનાર નહિ, વેણુ તેથી શું વદે ?

સારું સ્મરનાર નહિ, વારૂ વરનાર નહિ,

ભુંડું ભરનાર નહિ, કશા કારમે કદે ?

હૃદ કરનાર નહિ, દાંય કરનાર નહિ,

સાથે સરનાર નહિ, નામ તેનું કેા ન દે;

કૃંકે કૂરનાર નહિ, વાંકે વઢનાર નહિ,

મે'ણુ મરનાર નહિ, માન ન માટે મદે.

૮૪

વરસાદ ઉપરમાં, વા'ડ વાયુ ભૂખરમાં,

દુઃખ નહિ સુખરમાં, ઉપદેશ વ્યર્થ છે !

વિચારી જીજ્ઞાસે વાત, દાનેશ્વરી ! દાનકેસે,

દેતા દિવને તમે તે, ગણાતો શું ગર્વે છે !

હિમપાદ તેવાં પાત્ર, દિવને બોજન દેવા,

બાજડાં ન મળે બાજે, જીવ્યામાં શો અર્થ છે !

નામ સુણી નૃપાળનું, કંપતા અરિ તમામ,

આજ કાયા આજ કંપે, કોણુ કે' સમર્થ છે ! !

૮૫

૮૪ સ્મર્યું ઇ—શત્રુએ માફાં વચન કહ્યાં હોય કે અપકાર કર્યા હોય તેને સંભારનાર પણ નહિ તેથી—તેની સાથે. સારું ઇ—કોઈએ સારું (દિતકારક) વચન કર્યું હોય તેને સંભારનાર નહિ વારૂ ઇ—જે વારૂ (દિતકારક) હોય તેને વરનાર (પસદ કરનાર) નહિ. ભુંડું ઇ—શત્રુ-ઓના ધરમાં ભુંડું ભરનાર નહિ અથવા ભરનાર—ધારણ કરનાર—ચિંતવનાર. કશા ઇ—તમે કદે (મોટા મોભામાં) તો ખરા પણ કશા કારમે ?—શા કામમાં (આવે) ? દાવે—શત્રુઓએ કરેલા દાવવડે. સાથે ઇ—અમને સાદાઈ કરવામાં પણ સરનાર નહિ—પાર પડનાર કે આવનાર નહિ. કાંકે—કાંકી રાખીને. માન ઇ—તમને માન નથી માટે મદે (મદ રાખીને) મેલેજાથી પણ મરનાર નહિ.

૮૫ વરસાદ ઇ—જેમ ઉપર ખારવાળી ભૂમિ)માં વરસાદ અને ભૂખર વાયુમાં કરેલું વદાજ વ્યર્થ છે, તેમ યુનિટરને ઉપદેશ કરેલા વ્યર્થ છે.

માર જ્ઞાત તમારા જે, અને પાંચમી હું નાર,
 સુતાદિક સર્વ શ્રદો, સુખિયાં વિચારીને;
 દુઃખિયાં તે સર્વ થયાં, દીન જેવી દશા થઇ,
 ઇન્નજત ગોરીની ગઇ, ધ્યાને જીજ્ઞા ધારીને;
 કરે કાર્ય દાસ દાસી, રે'તાં ધર્મને તપામી,
 મને ખાંત ધરી ખામી, રે'લું તેજી હારીને ।
 જન્મવા અનેક વાની, માનિની હું કવી માની,
 પીડ તેની ના પિછાની, શૂર રાખ્યા હારીને । । ૮૬
 રાયકેરો ધર્મ એવો, યજ્ઞ કરવા અપાર,
 ભગ્ન મનવાળા થયા, ભટકતા ભૂપ છે । ।
 દુશ્મનને સિર પર, પાદ ધરી ઊભા રહે,
 કંટક લાગ્યા તે કલો, આપ તો અનુપ છે ।
 રોગીને ઝીપમ્મ અને, ભોગીને તો દુઃખભોગ,
 લાગે છે સમાન વા'લાં, કદદાંતકૂપ છે;
 કરલું ન પોતે કાંઇ, કરવા ન કોને દેલું,
 ધન્ય ધન્ય વૈયંવાન, દુઃખના સ્વરૂપ છે । । । ૮૭

જેમ સુખરમાં દુઃખ નથી હોતું—વ્યર્થ હોય છે, તેમ અહીં પણ ઉપદેશ
 વ્યર્થ છે. ગણાતો ઇ—તે ગર્વ શુ ગણાગ એટલો હતો ? અર્થાત્ તમે
 આગમિત ધનનું દાન કરતા હતા । તેવાં—(હેમનાં). આજ ઇ—તે તમા-
 રી આજ (એવીએવ) કાળા આજ કહે છે । તમને 'સમર્થ છે', એમ
 કહે કોણ કહે એવું છે ?

૮૬ સુતાદિક ક્રિ—પુત્ર વગેરે સર્વ સુખિયા દતાં એમ તમે વિચારીને
 શ્રદો—વિચાર કરીને જીજ્ઞા અને અતરમા ઉતારો. રે'લું ઇ—તેમજ
 આજ દારીને રહેલું શુ ? માની—માનવતી શૂર—તમારા ભાઈઓને. રા-
 ખ્યા—અટકાવ્યા

૮૭ દુશ્મન ઇ—તમારા માથા ઉપર જે દુશ્મન પણ મુકીને ઊભા

તમે તે તો તમે નિશ્ચે, ઉપમા અપાય બીજી,
 છેદની પડે રસના, ધર્મધારી ધર્મ છે ।
 ચક્રુએ જીજ્ઞાસો દુ ખી, આપ્તવર્ગ આપણો આ,
 મન ધરી રહો બેશી, બોગદારી શર્મ છે । !
 આર્યપુત્ર । નમો નમો, વનમાહી ભમો ભમો,
 વા'લા જન દમો દમો, મેમીમણુ પર્મ છે ।
 નરવર નથી કોઈ, ગાહવર ગુફા કે વને,
 જોડીલા કોડીલા કય । સત્ય ધર્મવર્મ છે । ! ૮૮
 પ્રાણનાથ આજ પૂછુ, અપરાધી આમા કોણ !
 મુજને જાણાય નહિ, તમો મોટા રાય છે ।
 અપરાધ અમારાથી, તમારા જેવાને કષ્ટ,
 દૈવે દીધું વાર વાર, સુકોમળ કાય છે । !
 ચિતા કરવાનું કાઈ, નરનાથ ! નથી આજુ,
 ઘૂત રમી હાર્યો રાજ્ય, ન્યાયધર રાય છે ।
 વાહવાહ પતિ મારા, દાનેશ્વરો ખરેખરા,
 દુશ્મનને કર્યા રાજ, કચ્ચુ તેણે ગાય છે । ! ૮૯

રહે, તો તમે તેને એમ કહો કે, રમે તમને મારા માથાના વાળ કાઢા જેવા
 ખૂંચે છે । આપ તો એવા અનુપમ ધર્મરાજ છે । ! લાગે છે ઇ—સમાન
 વાહના લાગે છે—ગમતા નથી, (વડોદ્રા) અર્થાત્ તમને આ મારી વાણી
 પણ તેનીજ વાહતી વાગતી લાગે । ૮૨૭ કે તમે તો કદન્દનના દૂત
 (અર્થાત્ જંડાર) જેવા છે ।

૮૮ તમે ઇ—ઉપમા નથી માટે અનન્યપાત્રકાર બોગદારી ઇ—
 તમે તો ગર્મ (સુખ) ના બોગદારી છે । એમા તમને સુખ આમતું લાગે ।
 નન્દર ઇ—મહા ગુરુ, ગાહવર, કે સતમા દે મેગિના કય તમાગ જોડીના
 (જોડિયા) નથી । તમ તો મન્ય ધર્મના રમ (રચ) રા । !

૮૯ આમા—આપણુ મુન વન ભાગના રમ કદ આપી પડ્યુ

ક્ષમાખડ્ગ ધારકને, અગોઅંગે અલંકાર,
અરિએ પે'રાવ્યા પૂરા, વિશ્વે વધો નામના !
આહા ! શોભો કેવા ભૂપ, મૌનધર મોટા મુનિ,
જાણે આ સૌ અરિ ઊભા, યુધ્ધે નથી કામના ! !
ધન્ય ગુરુ ધન્ય વિદ્યા, અરિ સા જીતાઈ જાય ?
ખોલણું પડે ન બેજે, થયા સૌ બદામના !
ધીર વીર ધર્મરાજ, હવે હારી ગયાં અમે,
ધૂતકાર જીત્યા તમે, સમ ખાઈ રયામના ! ૯૦
તપાસી ન્યાસી સંન્યાસી, જોયા ખોયા સંશય મેં,
ધર્મધર કર્મકર, આવા નવ કોઈએ ! !
વચળ્યા પૈરાગી ઘણા, ત્યાગી શ્રમસાધ્ય ભેખ,
જાગી જીવુમ વરતી, અહીં સંશે ખોઈએ ! !
ધન્ય પ્રભુ ! ધન્ય ભાગ્ય ! રાગી અર્પી અર્ધ્યું વળી,

તે કાર્યમાં વક્રોક્તિથી દ્રૌપદી પોતાનો અપરાધ કહેછે. અપરાધ ૪૦—અ-
મારા અપરાધથી, (એવો અન્વય). ન્યાયધર ૪૦—તમે ન્યાય ધારણ કરના-
રા રાય છે માટેજ ધૂત રમીને રાજ્ય હાર્યા. અર્થાત્ કપટધૂત રમતાં રાજ્ય
હારવું એ ન્યાયજ નથી માટે તમે અન્યાયને સ્વીકારી લ્યોછો. વક્રોક્તિ
અને પરિકરાલંકાર. કહ્યું ૪૦—તેણે તમને ગાય જેવા કહ્યા, અને તેનો
જવાબ ન આપીને દુરભનને રાજી કર્યા, માટે તમે ખરેખરા દાનેશ્વરી છો ! !

૯૦ ક્ષમાખડ્ગ—ક્ષમારૂપી તરવાર. દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરના આપ્તવર્ગને
શત્રુતું રૂપક આપીને વક્રોક્તિથી કહેછે. કહ્યું છે કે “ ક્ષમાલદ્ગ કરે यस્ય
દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ !—” જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી તરવાર છે તેને દુર્જન શું
કરવાના છે ! તે પ્રમાણે તમારા હાથમાં ક્ષમારૂપી ખડ્ગ છે, તેથી તમારા
બાઈ વગેરે આપતજન રૂપી જીતાયલા અરિએ તમને વચન રૂપી અલંકાર
અગોઅંગે પેહેરાવ્યા, તેથી તમારી નામના વિશ્વમાં વધી ગઈ ! ! આ સૌ
—બાઈઓ વગેરે. યુધ્ધે ૪૦—(કેમકે તમારા ક્ષમાખડ્ગથી જીતાયલા છે).

વૈરાગીયકી અધિક, કિયી આંખે રોઈએ ?
 રાજ્યસુખ માણ્યાં ઘણાં, તરીલાં તો તાણ્યાં ઘણાં,
 જવાનીઆં જાણ્યાં ઘણાં, આઠ બીડ જોઈએ ! ! ૯૧
 વસિષ્ઠની વાત સૂણી, કૌશિકના કલહમાં,
 ક્ષમાધર ખલ્લકપિ, બીજ સહુ આપડા !
 ક્ષમાધારી અન્ય ઘણા, તજી ક્ષમા દીધી તેણે,
 કામિનીના કષ્ટ કાજ, આજા બન્યા આંપડા;
 આવા ક્ષમાધર નવ, ખલ્લકમાં જોડ્યા જડે,
 કષ્ટ જોઈ ધારે ધ્યાન, આપડા સો આપડા;
 અર્થ ગર્થમાં સમર્થ, છતાં કેર કામિનીનો,
 જોઈ રહ્યા જાણી રહ્યા, ધન્ય ક્ષમા આપડા ! ! ! ૯૨

૯૧ ન્યાસી—ત્યાગી—વૈરાગી. શ્રમસાધ્ય ઇ—વૈરાગીપણું શ્રમ-
 વડે સધાય એવું છે માટે પોતે લીધેલો બેખ ત્યાગીને વચળ્યા—વચળી ગયા.
 કેમ વચળી ગયા ? જગી ઇ—તેમાં તેમના ઉપર જે જીજીમ થાય છે તે
 વરતીને તથા જગી (જયત—સાવધ યજ્ઞને). આદી ઇ—પણ તે મંશય
 આદી (મુધિષ્ઠિર પાસે) જોઈએ છીએ ! અર્થાત તમે તમારા દૃઢ નિશ્ચ-
 યથી વચળ્યા નથી ! ! રાગી ઇ—રાગી (સંસારી) માણસ જે અર્પણ
 કરે તે તમે દુશ્મનને અર્પણ કરી દીધું, એટલુંજ નહિ, પણ વૈરાગી આપે તે
 કરતાં પણ અધિક આર્પા દીધું ! ધન, સ્ત્રી, અને પરિવાર વગેરે તો રાગી
 પણ આર્પા શકે છે, પરંતુ પોતાની જાતને તો વૈરાગી પણ આર્પા શકતો
 નથી, તે પણ તમે અર્પણ કરી દીધી ! અથવા રાગી(તમારા ઉપર રાગ
 —પ્રીતિ રાખનારા)ને આર્પા દીધાં. આઠ બીડ ઇ—પણ ગન્યસુખ ભોગ-
 વતાં આઠ બીડ જેવામાં નથી આવ્યાં તે સાદાંજી હવે સેઈએ ! !

૯૨ કામિનિમાં તો કાઇ ક્ષમાધારી નેય નહિ, પરંતુ આત્મલુમાં પણ
 તેવો એકજ જોયો છે, તે વિષે કહે છે: વસિષ્ઠની ઇ—કૌશિક (વિશ્વામિત્ર)
 મુનિએ વસિષ્ઠના સો પુત્ર આપ્યા હતા તથાપિ તેમજે ક્ષમા છોડી નહોતી !
 ક્ષમાધર—ક્ષમા ધરનાર. કષ્ટ જોઈ ઇ—કે જે પોતાના બાઈ વગેરેનું કષ્ટ

અજાતશત્રુ અનેરા, આવા સૂણ્યા દીઠા નથી,
 બહુ ભાગ્ય મોટું અતિ, રક્ષણ કેવું કંઠુ ! !
 ભ્રાત્ર મિત્ર મળી ભણે, વેરને વિસારો નવ,
 જૂડી પાત જાણે તેહ, દૃઢધ્યાન શું ધર્યું ! !
 નમુ ગજ રૂપ ધારી, લેખો નવ શુનીભર્યું,
 મોઢેરી મહતાધર, જાજવુ પૂરું તર્યું ! !
 કોણ નર આવો લેખું, દૃષ્ટું નવ દુનિયામાં,
 પેખું નવ પૂર્ણ કોઇ, સર્વ મારું તો સર્યું ! ! ૯૩
 કર જોડી નમું નાથ, આ વિદ્યા શીખાવો મને,
 ભવોભવ ભૂલું નવ, અર્પું કશું બદલે ?
 અલંકાર એક નહિ, વસ્ત્ર પાણ લાઘે નહિ,
 અર્થ મારો સાધે નહિ, આ વિદ્યા ક્યાંથી મળે ?
 વૃક્ષ નહિ ત્યારે પ્રભુ, પાંખડી અર્પું હું તેની,
 સ્વીકારો શીખાવો વિદ્યા, રંકે આવું ક્યાં રળે ?
 કપાળમા કકુકેરો, ચાંદલોથ નથી મારે,
 કાજળની કાળી રેખા, તેય પાણ ના કળે ! ! ૯૪

જોઇને ધ્યાનમાં એમ ધારેછે કે જે આપણા છે તે આપણાજ છે—આપણી પેઠે કદ વેઠનારાજ જોઈએ ! અથવા તે સો કૌરવે બલે અમને કષ્ટ આપ્યું, તથાપિ તે આપણા તે આપણાજ છે ! એમનું અનિદ કેમ કરાય ! ! કેર—જીલમ કામિનીનો—કામિની સખધી—કામિની ઉપર ક્ષમી—ક્ષમાધારક. આપડા—આપણા—યુધિષ્ઠિર.

૯૩ નમું ઇન્—હે ગજરૂપધારી (હાથી જેવા મોટા મનના) રાજા ! તમને હું નમું છું, હાથી જેમ શુની (રૂતરી) નું બશ્યુ લેખવતો નથી. તેમ તમે મારા બોલવા ઉપર રીસ ન કરશો !

૯૪ આ વિદ્યા—આવી ક્ષમા રાખવાની વિદ્યા, (વૈદ્યકિત). અર્પું

કંકુના કરાય નવ, મેશ મેં અર્પાય નવ,
 શીર્ષમાંથી સ્નેહ કાઢી, અરપી વિદ્યા ગ્રહું;
 અરે રે ! નથી શું સ્નેહ ! સંતાયો હૃદયમાં શું,
 હવે અર્પું કશું સ્વામી, વિદ્યાવની શું રહું ?
 એમ કહી દાખી હોઠ, કેશ પર કોપ કરી,
 ખેંચી તોડવા તે લાગી, અરે હા ! કોને કહું !
 વારી તેને વાર વાર, વાળતાં વળી ન તેહ,
 વળી પાછી વદી આમ, સ્વામી શું કહું બહુ ! ! ૯૫
 ગુણવાન દયાવાન, ધર્મધારક નરેશ,
 અવદશા તમારી આ, આડી અવળી સાલે !
 ચતુરમાં શિરોમણિ, ખલકમાં ખ્યાત ઘણી,
 (ને) ભણતાં ન જાય ભણી, ન કો અવનિ આલે;
 ચાર લોક પૂછે આવી, ભાવિતણા જ્ઞાનધર,
 ન અસત્ય હગ ભર, કૂડું શું કીધું કાલે ! !
 યજ્ઞો યજ્ઞ્યા તમે જે જે, તે તે તરણી શું વદે ?
 અન્યાય આવ્યો ન હર, ખોટો કૃત્ય ન ચાલે. ૯૬

૯૦—દુઃ તમને ગુરુદક્ષિણાના બદલામાં કાંઈક આપીશ, એમ કહી આપવાનું જુએ છે તો કાંઈ છે નહિ, એવું કહીને દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની દમ્ભાથી યથેલી દુર્દશા સૂચવે છે, એ વ્યંજ્ય છે.

૯૫ કંકુના ૯૦—(કંકુ નથી માટે) અર્થાત્ તમે ગત્રુનો પરાજય નથી ક્યો તો તમારા કપાળમાં કંકુનો ચાંદ્યો દુઃ શી રીતે કરી શકું ! મેશ ૯૦—દુઃ તમારી સ્ત્રી નેવાથી તમારા કપાળમાં ગ્રાણી ડાઘ મારાથી લગાડાય નહિ ! શીર્ષમાંથી—માથામાંથી—માથા ઉપરના ચોટલામાંથી. સ્નેહ—તેજ. મંતાયો—ત્યારે તે સ્નેહ (પ્રીતિ) શું માથામાંથી ખસીને હૃદયમાં સંતાયો છે ? ઉત્પ્રેક્ષા.

૯૬ ચતુરમાં ૯૦—કોઈ મનુષ્ય ચતુર શિરોમણિ અને કીર્તિમાન

તમારી જે ઉપમા તે, માત્ર તમનેજ જાજે,
લક્ષ્મીપતિ જેવા લાજે, તેની દશા આવી આ !
અરિ મધ્ય વાસ કરી, વશ્યા વા'લ દાખી ઘણું,
તેણે કૃત્ય આવું કર્યું, માનું ભુંડું ભાવિ આ ! !
વનવાસ વેઠો અતિ, જોટી મતિ કરી નહિ,
વિધાતા શા લેખ લખ્યા, આવી ઘડી લાવી આ !
મનાવ્યું શુ માતમન, જુલે જીત્યા ઘણા જન,
રણે રનવન કર્યા, ફેંક થયા ફાવિયા ! !
માતની મર્યાદા કાજ, વિશ્વથકી અવળું જે,
કબૂલી કૃતાર્થ થયા, નવ ખડે નામના;
સમજાવી શત્રુપક્ષ, માત્ર ગ્રામ પાંચ લીધાં,
બંધુમેમ પૂરો ધરી, થયા મોટા નામના;
રાજસૂયાદિક કરી, અરિમાન મર્દો તમે,
દાન જીવકેરું દેવા, કરી સ્વામી ના મના;

૯૭

હોય તથાપિ તે અવનિ—પૃથ્વી (દુશ્મનને) ન આલે, અથવા તમે 'ચતુર
શિરોમણિ' વગેરે ગુણોવાળા છો અને તમારી આલે (બરોબર) કોઈ અવ-
નિમાં નથી. આર ઇન્—વળી તમને આર સોઠ આવીને સવાહ પૂછે એવા છો;
ભાવિ(હવે શું બનશે તે)ના તમે જ્ઞાનવાળા છો; અસત્યનું ડગલુ બરો
એવા નથી; એમ છતા કાજે (દુર્લભ રૂપી) આ શું કહું કીધું ! ! યજ્ઞો ઇન્—
તમે જે જે યજ્ઞો યજ્યા તે તે મારા જેવી તરણી શુ કહી શકે ? વળી જેના
ઉરમાં અન્યાય આવ્યો નથી તથા તે ખોટા કૃત્યમા ચાલતા નથી, તેનું કાજે
આ શું કહું કીધું ! !

૯૭ તેણે—તેવા ડાહ્યા પુરુષે—તમે. મનાવ્યું શું માતમન—(ઐ-
રાવત આણી આપીને). રણે ઇન્—અને જેમણે શત્રુઓને રણગૂંમિમાં રનવન
કર્યા—નસાડી મૂક્યા હતા, તથા જે સૈના ઉપર ફાવિયા (ફાવી ગયા) હતા,
તે આજ ફેંક થયા ! —નેગનું બળ, પરાક્રમ અને બુદ્ધિ મિથ્યા થયા ! !

આંખ મીચી ઉઘાડતાં, વાર વધુ લાગે પણ,
 આ તો નવ થઈ કદી, શુભ કામના મના. ૯૮
 એવા ધીર વીર છતાં, વદો વા'લ આણી વા'લા,
 ઘૂત રમવા શે બેઠા ? અન્યથા અતિ છે !
 મનસા એ પૂરો મારી, સમજતુ નથી સ્વામ,
 આમ કેમ થયું આ સૌ ? ખરું શું આ રતિ છે ! !
 બોલો બોલો જુઓ ઉંચું, સમાધાન કરો સર્વ,
 અકૃત્ય આવું શું કર્યું, થઈ મૂઠ મતિ છે;
 પણ કૃષ્ણાકેરું કરી, જુગારી રમ્યા જુગાર,
 મતિમાન મેંશ મટી, કંકુ થવા ગતિ છે ? ૯૯
 અરે રે ન ઊત્તર દો, ક્રિયા કર્મકેરા બોગ,
 બોલતા નથી શું નાથ, આહા હવે શું કરું ?
 હાં હાં ! હું સમજી ગઈ, સર્વને સમજવું તે,
 એક ચિત્તે સુણો આજ, જેવું છે તે ઉચ્ચરું !
 ઇશ્વરશો કવીશ્વર, નર નામધારી થયો,
 ચાલે નવ તેવું કાંઈ, કર્મથકી હું ડરું;
 જીવ શિવવશ નકી, નથી પોતાકેરે વશ,

૯૮ માતની ઇ—માતાનું વચન પાળવાને કળૂલી ઇ—(એક
 સ્ત્રીને પાંચ જણે વરવાનું). મોટા નામના—મોટા નામવાળા. દાન ઇ—
 હે સ્વામી તમે જીવતુ દાન આપવાને પણ મના કરી નહિ—ના કહી નહિ.
 આ તો ઇ—શુભ કામનાની મના કદો ન થઈ.

૯૯ પણ ઇ—જુગારમાં કૃષ્ણા(દ્રૌપદી)નું પણ કરીને તમે જુગાર
 રમ્યા, તો હે મતિમાન ! હવે તે મેંશ (કલંક) મટીને તે ઠેકાણે કંકુ થાય,
 એવી તમારી ગતિ છે ! ! અર્થાત્ તે જનુઓનો પરાજય કરીને તમે વૈર લેઈ
 શકો એમ છે ?

માટે આવું બન્યું હશે, બોલયકી એ વરં. ૧૦૦
 વદી એમ કૃષ્ણા પછે, અતિશે નિઃશ્વાસ નાખે,
 યુધિષ્ઠિર નીચેયકી, હંચું નવ ભાળતા;
 દ્રૌપદી કને જઈ કે', સ્કંધ હલાવી હલાવી,
 ઉત્તર ન આપો એ ચું, રૂડેરી છે રાવતા ?
 'કંઈ નહિ' કહ્યું ધર્મ, તારું કે'ણું સહુ સત્ય,
 ઉપાય છે હવે કંઈ, ફેલ કરો ક્ષાપતા !
 કુળિયાં મેં કર્યાં સર્વ, ગર્વાળના ગળ્યા ગર્વ,
 ખર્વ આદિ ખોટા થયા, ગુણને લખવતા ! ૧૦૧

૧૦૦ ઈશ્વરશો ૪૦— ઇશ્વર જેવો કવીશ્વર (વલ્લભ) નરતું નામ
 ધારણ કરનારો યોગો ખરો, પણ યુધિષ્ઠિરને વીગત્ય ઉપજાવવામા તેનું કાંઈ
 ચાલતું નથી. કેમકે હું કર્તાથી (ભારતના રચનારથી) હરું છું. વ્યાસે જે
 વસ્તુ છે તેથી ઉલટું વર્ણન નહિ માટે યુધિષ્ઠિરને આટલા મેહેણા લાગતાં
 છતાં કવિ તેને વીર વર્ણી શકતો નથી ! બીજો અર્થ—મારો વલ્લભ (સ્વા-
 મી) નરનામધારી (અર્જુન) યોગો પણ તેનું પોતાના મોટા ભાઈ આગળ
 કાંઈ ચાલતું નથી; અને હું કર્તા (સ્ત્રીધર્મના કર્તા—ધર્મશાસ્ત્ર રચનારા
 મનુ આદિ) થી હરું છું કે રખેને તેમણે કરેલી મર્યાદાનો ભંગ કરતાં મારાથી
 અકાર્ય થઈ બેસે ! ! ત્રીજો અર્થ—મારો વલ્લભ (સ્વામી-યુધિષ્ઠિર) નરના-
 મધારી (કહેવા માત્ર પુરૂષ-આયયો) થયો, તેથી તેનું (શત્રુપ્રતિ) કાંઈ
 ચાલતું નથી, અને હું કર્તા (પરમેશ્વર) થી હરું છું ! કેમકે તે સર્વસામર્થ્યની
 ઇચ્છા વિરૂધ્ધ વર્તવાથી તેનો કોપ થાય ! જીવ ઈન્—જીવ એ શિવ (પરમે-
 શ્વર) ને વશ છે, પણ સ્વતંત્ર નથી માટે આવું બન્યું હશે, અર્થાત્
 યુધિષ્ઠિરે ભાગ્ય રૂપી ઈશ્વરની ગ્રેરણાથી આ કામ કર્યું હશે એમ હું મારા
 બોલવાથી વરં—પસંદ કરું— સમજી છું !

૧૦૧ સ્કંધ—ખજો. રાવતા—રાવપણુ—રાખપણુ ! ધર્મનો જવાબ
 કહે છે કંઈ નહિ ૪૦. ખર્વ આદિ ૪૦—ખર્વ સંખ્યા વગેરેથી ગણાતા મારા
 સાદા કરનારાઓ તે પણ મારે લીધે ખોટા થયા !

હું તો સભા મધ્ય વધો, ખરું તેહ કરવાનો,
 કદી નહિ ફરવાનો, પરવાનો ખરાનો;
 જેમ રૂચે તેમ કહો, આત્મગણ મારો સહુ,
 એકલો હું રહું બેસી, નથી વાંકા વરાનો;
 સર્વકરો સ્નેહ ઘણો, મારા પર છે હું જાણું;
 બંધનથી બચું નહિ, હૂબેલો હું ધરાનો;
 યુદ્ધ કરોને અધુના, વા બેસી રો' આઠે જામ,
 હું ના નવ વડું કદી, મે'મા જાણું મરાનો. ૧૦૨
 જૂઠું જોણું જાણી હવે, ઓછો દામું દુઃખદેવે !
 વળી પાછા વધુ કરું, પાપ ભાર જાણીને !
 કૃષ્ણા ! કર્મ કૂડાં મારાં, બંધુ આમ દૂભવ્યા મેં,
 વળી બેઠો દૂભવવા, સમજાવું શાણીને ! !
 મારા મનતાણી વાત, સર્વના સમક્ષ કરી,
 વદી એમ બંધ રહ્યા, તૂટ્યા તને તાણીને;
 સર્વ શાંત રહ્યા પણ, વૃકોદર વેર જાગ્યું,
 વધો વેગે નૃપ સાથ, પ્રાક્રમ પ્રમાણીને. ૧૦૩

૧૦૨ પરવાનો છં—જે ખરું હશે તે કરવાનો પરવાનો હું તો આ-
 પીશ. નથી છં—જોટો વરો કરનાર નથી. અર્થાત્ હું અધર્મનો ઉપયોગ
 નહિ કરું. બંધનથી છં—પણ જે હું તમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલું તો, હું
 પાપના બંધનથી બચુ નહિ અને ધરાનો (જિહા પાણીનો) હૂબેલો
 હું તરું નહિ. મે'મા છં—અધર્મથી મરો કેમ ચાપ છે તેનો મહિમા હું
 જાણું છું.

૧૦૩ તું કહેછે કે તમે પૂર્વે કેમ જૂઠું જોડ્યા હતા ? તો, શું હું દુઃખ-
 ના દવમાં ઓછો દામું છું કે જેથી દેવે જૂઠાં ફળ જાણ્યા છતાં પણ વળી
 જૂઠું જોણું ? વૃકોદર—ભીમ.

અરેરે વદા શું બ્રાત, બંધુ ક્ષાવે તેમ કરે !
 ઠીક ઠીક ઠીક કહ્યું, કિયો બંધુ એવો છે ?
 રસના કપાઈ શે ન, ઉચ્ચાર આવો કરતા,
 ધિક ધિક ધિક ધર્મ, દાવ આવો દવો છે !
 કૃષ્ણા પર કેર થયો, વળી નહિ લોહીકેરી,
 નીક નીક નીક એ તો, માન્ય મીઠો મેવો છે,
 વદવું તું આવુ ત્યારે, વારવા બેઠો તો કેમ,
 બીક બીક બીક લાગી, જમવી શું સેવો છે ! ! ! ૧૦૪
 પેખ્ય પેખ્ય પાર્ય અલ્યા, ઉચ્ચાર કર્યો શો એણે,
 અવગણના કરે શું, આજ એજ આપણી !
 એના કુર બાળતો હુ, જુગાર રમ્યો એ નેથી,
 અગ્નિ ન તેં આણી આપ્યો, માપી માપ માપણી ! !
 દાબી દત શ્વાસ લઇ, મુઠી સ્વય હૃદયમા,
 મહાન્નેર કરી મારી, થયો ઘાસતાપણી;
 તારે કાળે કષ્ટ વેઠ્યાં, વીસરી ગયો તે સર્વ,
 વિચારી જો બચે કોણ, હસે ગદા સાપણી ! ! ૧૦૫
 ધિ કાર આ ધનુષ્યને, શસ્ત્ર અશ્ત્રને ધિ કાર,
 ધિ કાર આ ગદા ગાદી, કૃષ્ણા દુખી મેં લહી !
 દંત દાબી વદ્યો વળી, અરેરે હું કશું કરું !
 આવાં વેણુ વદી બચે ? ગદા ગ્રહી ના ગ્રહી ! !

૧૦૪ કૃષ્ણા પર ૪૦—કૃષ્ણાપર જે કેહેર થયો એ તો લોહીની નીક નહિ વળી હોય ? તુ એને બલે મીઠો મેવો માન્ય

૧૦૫ ઘાસતાપણી—ધામની તાપણીની પેઠે ઝટ બડકો થઇ ગયો —જલદી કોપાકુળ થયો

વદા વદા રાય મોટા ! કૌરવના વીર સર્વ,
 હતા માહરે હિસાબ ? આવિયો હું શે અહીં ?
 બંધુબધે બંધાઇ હુ, તારી પૂકે આવ્યો માત્ર,
 નીકર દુર્યોધનને, મર્યો હોત મેં મહી ! ! ૧૦૬
 મુકટ એના મરોડી, તન તાન તોડી સર્વ,
 જોડાવી જુગમ હાથ, નમાવત નીચને;
 દેખાડત ભારે ભૂપ, ભીમભડતું સ્વરૂપ,
 રૂધિર વે'વરાવત, દેખાડી તે કીચને;
 આશવાસના કરી શે, દુઃખી આમ કરવા'તા ?
 પામી નવ શક્યો કોઇ, તારા હૃદય વીચને;
 દમગોટીજો કરીને, દેખાડત દુર્યોધન,
 મિથોન્મિષ મધ્ય મર્ડી, મગાવત મીચને. ૧૦૭
 વાંક નથી તારો સર્વ, વાંક છે અમારો ભાઈ,
 વપુ પડતું નથી આ, વેણુબાણ વાગતાં !
 એમ વદી અસિ કાઢી, છેદવા લાગ્યો તે ઘડી,
 સ્વય અંગ શુદ્ધવનો, મુનિ નારી ભાગતાં ! !
 વ્યાઘ્ર ને વિક્રાળ થયો, વારે કોણુ તેને પછે,
 સર્વ જોઈરહ્યાં સીધું, ઉઘતાં કે જાગતાં !
 કૃષ્ણ અને કૃષ્ણ દોડી, ભીમભડ કને ગયાં,

૧૦૬ મર્યો ઈ—મેં પૃથ્વીમાં રોળી નાખ્યો હોત ! ૧૦૭ કી-
 ચને—રૂધિરથી થયેલા કાદવને આશવાસના—આશવાસના. પામી
 ઈ—પણ તારા હૃદયની વચ્ચે શે મર્મ રહ્યો છે તે કોઈ જાણી
 શક્યો નહિ ! મિથોન્મિષમધ્ય—આંખ મીચીને ઠીકાડતામાં. મીચને—
 મૃત્યુને. 'તું' મને જલદી મારી નાખીને મારી પીડાનો અંત આણુ' એમ
 કહેવરાવત.

હાં હાં કરો આ શું તમે, ક્રોધે બોધ ત્યાગતાં ! ! ૧૦૮
 કોતું કહ્યું માનો નહિ, સત્ય તો પિછાનો નહિ,
 દુશ્મન તે દાનો નહિ, પછે આમ શે કરો ?
 સહદેવ ને નકુલ, સાત્યકિ આદિક ખોટા,
 કૃષ્ણા કૃષ્ણ શે હિસાબ ! તંત કરતાં તરો !
 ભૂકી જક ઝાલવી આ, રૂએ ન અમોને રતિ,
 કોણ વદે રાય ધર્મ, ધારેલો પરહરો;
 કરો કાંક તો વિચાર, વિનાશકાળે ચઇ શી,
 વિપરીત બુદ્ધિ ભૂપ, ધર્મ થાય છે પરો ! ! ૧૦૯
 યુધિષ્ઠિર માનો માનો, વાત માશે ખોટી નથી,
 પેર આ પિછાનો જાત, અંતરે ઉતારીને;
 સજ્જન સુખદાયક, લાયક લાખેણું રાજ્ય,
 નાયક નર ના ગ્રહો, ધર્મરૂપ ધારીને ! !
 ધર્મ તજે એવું કહું ? અધર્મ સજે શું વદું ?
 અકર્મ ભજે હું લાણું ? પુણ્ય પરવારીને ! !
 મુઆ પછે મારે પણ, જીવતાં રે'વાની આશ,
 ખરેખરી છે નરેશ, જીવ્યો તે વિચારીને ! ! ૧૧૦

૧૦૮ સ્વયં ઈ—તે શુદ્ધિવિનાનો ચક્રને પોતાના અંગને છેડવા
 લાગ્યો ! તેથી ખીલીને મુનિઓ અને ઓઓ ત્યાથી નાશી ગયા ! ! ક્રોધે
 ઈ—ક્રોધના આવેશથી બોધ (જ્ઞાન) ને છોડી દેધને.

૧૦૯ કૃષ્ણ વગેરેએ વારેલો ભીમ ક્રીને યુધિષ્ઠિરને કહેછે: કોતું ઈ.
 તત ઈ—તમે તો તત્ (વાદ) કરતાં તરોછો (પોતાનું બોધ્યું પ્રમાણ
 રાખોછો) ! કોણ ઈ—જે તમે ક્ષત્રિયોએ ધારેલો ધર્મ પરહરો છો તો
 પછી તમને રાય કોણ કહે ?

૧૧૦ સજ્જન ઈ—હે સજ્જન ! હે સુખદાયક ! હે લાયક ! હે નર-

ધર્મ કર્મ શર્મ વના, કામ દામ હામ વના,
 ધન જન મન વના, વન રે'લું આપણે;
 તેનું શું મયોજન છે ? કાંઈ નથી નિશ્ચે કહું,
 કરો મનથી વિચાર, વનપશુ આ હણે !!
 આરોગી ઉદ્યોગી બની, દુર્લભનના ડામો દાવ,
 સાવ સત્ય વાત મારી, પળ્યા છો પૂરા પણે;
 તમે છો વિચારવંત ! અમે મૂર્ખ મળ્યા સર્વ ?
 કાંઈ નથી જાણતા શું ? ઘવાયા છું ઘા ઘણે !! ૧૧૧
 વિચારોને વડબ્રાત, દુર્યોધને કર્યું કેમ ?
 હરી રાજ્ય લીધું એણે, ધર્મ કે અધર્મથી ?
 વિદુરને આવતાં શું, નવ લાજ લાગી લવ ?
 ભીષ્માદિકે ભાળી રહ્યા, વાર્યા ના અકર્મથી ! !
 શૂરત્વ કે સરજતા, સંચય એકેનો કરી,
 શું એણે લીધું છે રાજ્ય ? નર ટજો નર્મથી;
 દૂતકાર નહિ તમે, તેને દૂતકાર કર્યા,
 કપટી ફૂડાને કાપો, અંગરજ પર્મથી ! ૧૧૨

ના નાયક ! તમે ધર્મરૂપ ધારણ કરીને લાખેણું રાજ્ય મહો ! ! મુઆ ઇ.
 —મારે પણ મુઆ પછી જીવતા રહેવાની (મોક્ષ પામવાની) આશ છે ! !
 અર્થાત્ હું તમને અધર્મ કરવાનો આમંત્ર કરીને પાપી શામાટે યાદ ?
 માટે જે કહું છું તે મથાર્થજ છે.

૧૧૧ કર્મ—(યજ્ઞાદિ). શર્મ—શાંતિ—સુખ. મન—અર્થાત્ પ્રીતિ.
 ડામો—બાળી નાખો. પણે—સરત(હોડ)માં.

૧૧૨ આવતા—તમને તેડવા આવતાં અકર્મથી તમારી સાથે કપટ

મણિધરકેરો મણિ, કુદ્ર મંડૂક ગ્રહે કો,
 દેવેશનો મખભાગ, દાનવ લે આવીને !
 ભલા ભૂપતિનું રાજ્ય, ભિલ્લ કોઇ લેઇ પડે,
 પછે ભોગદારી થાય, દુષ્ણ ઉપજવીને ! !
 પ્રાક્ષણત્વ પ્રાક્ષણનું, શૂદ્ર કો અધમ લેઇ,
 રાજ થાય મન અતિ, ભણે ભલા ભાવિને !
 મૃગ સિંહભાગ ગ્રહે, તેમ એણે ગ્રહ્યું રાજ્ય,
 અવગણી આપણ સૌ, ફેલે ગયો ફાવીને.

૧૧૩

વદા એમ થયું કે ના ! હાજ કુંવી પડે નિશ્ચે,
 પછે વેઠવું આ કઇ, કે' કિયા પ્રયોજને ?
 મારી મચડવા દુષ્ટ, સગા નવ ગણવા એ,
 ભાઇ નવ ભણવા એ, માણી ભક્તી મોજને !
 વાંકે લાકડે તો જાત, વાંકા વે'તણીજ વાત,
 સીધી નવ જાયે શાત, ભણું વાચ્યું કો જને ?
 પ્રકાશ પરાક્રમથી, દુષ્ટકેરો કરો નાશ,
 મુડકાં મારીને ફેંકો, આઘાં શત યોજને ! !

૧૧૪

કરીને તમારું રાજ્ય છીનવી લેવા રૂપ દુષ્કર્મથી. નર ધૃ—કે જેથી તમે
 નર છતા શર્મ (સુખ) થી ટળો છો ?—તમે દુઃખી થાઓ છો ?

૧૧૩ કુદ્ર—અધમ—હલકો. મંડૂક—દેડકો. મખભાગ—યજુભાગ.
 ભણે ઈ—અને ભાવિ (બનનારું—ભવિષ્ય) ભણે—કહેવા માટે !
 અવગણી ઇ—આપણ સહુની અવગણના કરીને ફેલે (કપટવડે) ફાવી
 ગયો !

૧૧૪ વે'—વેઠ—છિદ્ર. સીધી ધૃ—તેમ ન કરતાં સીધી શતિ
 જાયે (ઉપજે) નહિ વાચ્યું—વાચ્યુ.

અરે હા શું અહે રાજ્ય, ગાંડિવધર આપકી,
 ઈંદ્ર ચંદ્ર નમે જોને, આશ જોટી રાખવી !
 સહદેવ ને નકુલ, કુળ જોનું કાપી નાખે,
 દુકૂલ શું જીર્ણ ફાડ્યું, ચોટ જાણે ચાખવી !
 ભીમભડ ભાળે છતાં, અરિ કરી ગર્જના કે' ?
 પાણુ વાંક કાઢું કોનો, દાનાઇ જ્યાં દાખવી ! !
 પૂરો કરોને પ્રમાદ, અતિ થયું વડબ્રાત,
 ખ્યાત ક્ષિતિ મધ્ય હવી, નામદારી નાખવી ! ! ૧૧૫
 પંગુ જોમ પર્વતને, વટાવવા ચોગ્ય નથી,
 શૃગાલ ન સિંહચક્રી, દ્વંદ્વમાં જીતી શકે;
 કર પાદ વનો નર, બિલ્વશૂળ લેવા અહે,
 નિષ્કૂળ નકી તે યાય, આઝી આવે જો જકે;
 કવિત્વ કવીરાકેરું, ભાટ બુંડાથી લેવાય !
 તૂટ્યા ખાટ કોઇ પેર, અતિ કાળ તો ટકે !
 તેમ જો જીવત નહિ, અમો સર્વથકી જાણુ,
 સિદ્ધ સાચી વાત મારી, માનવી પૂરે હકે ! ! ૧૧૬
 તમારા માનસ મધ્ય, મહાજોટી ઇચ્છા હતી,
 તે તો પૂરી પડી બ્રાત, દુખી થયા સર્વ છે;

૧૧૫ ગાંડિવધર ઈં—અરે હાપ ! આ ગાંડિવધર (અર્જુન) પાસેથી
 એ (કૌરવો) શું રાજ્ય લેશે ! ! દુકૂલ ઈં—જોમ જૂનું દુકૂલ (વસ્ત્ર)
 ફાડી નાખ્યું હોય તે પેઠે તેમના કુળનો નાશ કરે ! અને કૌરવો સહદેવ વજે-
 રની પાસેથી ચોટ ચાખી જાણુ ! કે'—ખોલી શકે શુ ? દાખવી—દાખવવી
 છે ! ક્ષિતિમધ્ય—પૃથ્વીમા.

૧૧૬ વટાવવા—ઓળંધી જવાને. દ્વંદ્વમાં—જે જણની લડાઈમાં.

બાલપણુયકી કે'તા, વનવાસ ઉત્તમ છે,
 આશ તે પૂરાઈ આજ, ધ્યાને લહુ ધર્મ છે,
 અરેરે પ્રાચી પુરુષો, આગમ લખ્યા શે આવા !
 યુધિષ્ઠિર ! માનો તમે, આ સૌ ગાડો ગર્વ છે ! !
 વડબ્રાતહુકમમા, હમેશ લઘુએ રે'વુ,
 ઘૂત સમે બોલ્યા નવ, માન્યા મોટા પર્વ છે ! ! ૧૧૭
 નીકર શુ નરપતિ ! અમો છતે રાજ્ય જય ?
 હવા બેઠા મર્યા ખાય ! ખરેખરી વાત છે ! !
 વામો હુ પાડત ત્યાહી, જ્યાહી જીલમને જોત,
 ખાતે ખોત ખોટું સર્વ કુષ્ટ ક્ષિતિખ્યાત છે,
 વડબ્રાત તારા જેવા, કષ્ટ દેવાનેજ હવા,
 શિવ શિવ શાત પાપ, ઘણેરી આ ઘાત છે,
 હવે આશા આપો નૃપ, વાર કરચે વધુ કરું,
 જોગી થઈ જીવો જીવે, કોણ પૃથ્વીપાત છે ! ! ૧૧૮

૧૧૭ શી ઇચ્છા પૂરી પડી તે કહેછે બાલપણુયકી ઇં ધ્યાને ઇં
 —હવે તમને ધર્મ (તૃપ્તિ) થઈ છે, એમ હુ ધ્યાને લહુ છું—જેઊંધુ
 રાજને કોઈ ઘૂત રમવા બોલાવે તો તેણે જવુ જ નેડિએ, એવો ધર્મ
 લખનારને ઠપકો આપેછે અરેરે ઇં પ્રાચી—પૂર્વના—પ્રાચીન આગમ
 શાસ્ત્ર યુધિષ્ઠિરને કહેછે હે યુધિષ્ઠિર ! તમે અમાર કહેલુ માનો, તમે આજે
 ધર્મ પાળવા રૂપ ગર્વ રાખોછો તે સૌ ગાડો ગર્વ છે ! માન્યા ઇં—કેમકે
 અમે તમને મોટા પર્વ રૂપ માન્યા છે ! !

૧૧૮ હવા ઇં—મૌ કૌરવો બેઠા બેઠા હવા ખાય ! અર્થાત્ તેમને
 રાજ્યપાટ મળત નહિ ! કુષ્ટ ઇં—કેમકે તેઓ કુષ્ટ છે, એવુ ક્ષિતિ
 (પૃથ્વીમા) ખ્યાત (પ્રસિદ્ધ) છે શાત પાપ—પાપ શાત થાઓ ! —પર
 મેશ્વર જીવો નાશ કરે ! (અમૃત “શાન્ત પાપમ” એ ઉપરથી) જોગી
 થઈ—જોગીની પેઠે તટસ્થ રહીને કોણ ઇં—પૃથ્વી ઉપર કોણ પડેછે તે ! !

નથી ખેસતા નરેશ, હાં હાં હું સમજ્યો સર્વ,
 દોષકોશ છે અમારો, વાંક નથી ખાસમાં;
 આપ્તજન દૂભવાને, કારણ રૂપી છું અમે,
 અધાપિ ખેશી રહ્યા છું, વનવાસ વાસમાં;
 માની તમારું મહીશ, આ દશાને પામ્યા સર્વ,
 કાખ્યા નવ કૌરવને, તૂટ્યા ધર્મનાસમાં;
 અરિ સુખે કરે રાજ્ય, વનવાસ આપણને !
 રૂચતુ નથી એ રજ, આવી ખોટી આશમાં ! ૧૧૯
 આ જન્મ કર્યાં ન કોએ, પાપ પૂર્વ જન્મનાં આ,
 ઉદે થયાં શાંત થયાં, માનતા મહીપતિ ! !
 અરે હા ! સામર્થ્ય સર્વ, ગળા ગયું ગુણનિધિ !
 પુણ્યશ્લોકતાણાં પુણ્ય, જાત ભાત આ જતી ! !
 કૃષ્ણ કૃષ્ણ પાર્થસાર્થ, નકુલ ને સહદેવ,
 અભિમન્યુ આદિ સુત, યુધ્ધની ધરે મતિ;
 માત્ર તમે મોટા થઈ, હું પદમાં ખોટા થઈ,
 વનવાસ પાંચઘા કરો, કંઈ ન માનો રતિ ! ! ૧૨૦

૧૧૯ દોષકોશ—દોષનો જગર. ખાસમાં—તમારા પોતાનામાં.
 આપ્તજન—રવજન અધાપિ છું—કેમકે અમે અધાપિ લગી વનવાસના
 વાસ (રહેણાણુ)માં ખેશી રહ્યા છું ! ધર્મનાસમાં—ધર્મ સાચવવાને વેઠેલા
 નાસમાં તૂટ્યા—કુખી થયા. આવી છું—ખોટી આશમાં બંધાઈને.

૧૨૦ કોએ—કોઈએ. ઉદે થયાં છું—પૂર્વ જન્મનાં જે પાપ ઉદે
 થયાં છે, તેને મહીપતિ શાંત થયા, એમ માને છે ! પુણ્યશ્લોક છું—પુણ્ય-
 શ્લોક (યુધિષ્ઠિરનાં) પુણ્ય, જાત, અને જાત, સર્વ જાય છે ! ! પાર્થસાર્થ
 —અર્જુન વગેરે સહુ સાથ. કદ છું—અમને સહુને કદ થાયછે તેને તમે
 રતિ પણ માનતા નથી ! !

કારણ જુઓ વિચારી, ધારણાને ધ્યાને ધારી,
ધર્માધર્મ લાગે કારી, દીન કરનાર એ;
આ તો ધર્મ મોટો અતિ, આ તો અધર્મ મહા છે,
એમ તો વિચારયા કરો, ભાર ભરનાર એ !
એવાં વ્રત ધરી યયા દીન હીન જન મધ્ય,
મીન જળ વિના ભાળો, દુશ્મને ડરનાર એ;
નપુંસકપણું પામ્યા, સુખદિન વામ્યા સર્વ,
જામ્યા જીવનના મેઘ, હિત હરનાર એ.

૧૨૧

ધર્માત્મા ને યયા ત્યારે, બ્રાતધર્મ બૂલ્યા કેમ ?
દહ સુધ્ધાં દૂલ્યા કેમ ? વિચારોને વાતમાં;
મહાકૃત્યારંભ વિપે, પૂછી નવ કોને વાત,
ઘાત પાત કરી પૂરો, વંઠાડ્યા નિષ્યાતમાં;
એ તે ધર્મ ક્યાંનાં બ્રાત, પૂછવું ન કોને કંઈ,
ધર્મબ્રહ્મતા ન એ શું, ઘડી નાખ્યા ઘાતમાં !
ધર્મી તમથી અમો છું, બ્રાતધર્મ જાણ્યા બહા,
વો'રી લીધી બહા માથે, સહી કષ્ટ જાતમાં ! !

૧૨૨

૧૨૧ ધારણાને ઈ—મારી જે ધારણા છે તેને તમે ધ્યાનમાં ધારીને જુઓ. કારી—દુઃખદ—મર્મવેધક. ભાર ઈ—એજ વિચાર પાપનો ભાર મરનાર છે. મીન—જેડુ જળ વિનાનું મીન (માછલું) ટોપ તેવા અમે દીન અને દીન થઈ ગયા છીએ તેને બાળો; પણ એ શું દુશ્મને (દુશ્મનથી) ડરનારા છે કે ? અર્થાત્ અમે જે દુશ્મનથી ન ડરિયે એવા છીએ તે તમાગ ધર્મ રૂપી વ્રતથી દીન થઈ ગયા છીએ !

૧૨૨ જ્ઞાનધર્મ—બાધનો બાધપ્રતિ ધર્મ. મોટાબાધએ નાના બાધ-ઓનું રક્ષણ અને પાલન કરવું એ ધર્મ છે. પણ તેમને દાસ કરી દેવા

રાજા થઈ બેઠા બ્યારે, અર્થશાસ્ત્ર શીખ્યા ત્યારે,
 વધારે ન વાત કરે, સમજે આ સત્ય છે;
 સમૃદ્ધિ મેળવવામાં, અશક્ત જે આઠે જન્મ,
 ફલપ્રાપ્તિ માટે તેવી, માની બેઠા મત્ય છે;
 નરસ્વાર્થતાણી નાશ, થાય જેમાં જાણી નૃપ,
 બેપર્વાઈ એવી ધરે, ગાંડી તેની ગત્ય છે;
 કરી એટલું નૃપાલ ! આત્માનું હિત ચહે,
 દુષ્ટ જાણવોજ તેને, રૂઢી ખટ રત્ય છે. ૧૨૩
 તમે નથી તેવા ભૂપ, છો સમર્થ શાંતિ રૂપ,
 અવનીશ અનુપમ, સુવિચારવાન છો !
 પરાક્રમ અમારાંને, જાણનાર જુદિષ્ઠિર,
 થઈ કેમ ભૂલા પડો, મહીપ મહાન છો !
 અર્થાનર્થ જાણો નહિ, સૂક્ષ્મમતિ માણો નહિ,
 અસત્ય પિછાણો નહિ, ઘણા ગુણવાન છો !

એ કાંઈ મોટાભાઈનો ધર્મ નથી ! મહાકૃત્યારંભ વિષે—(ઘૂત રમવારૂપ),
 વંદાડયા ઇ—અમારી સારી કીર્તિનો પણ નાશ કર્યો ? જાતમાં—જાતે.

૧૨૩ રાજા ઇ—બ્યારે રાજા થઈને બેઠા છો, અને બ્યારે અર્થશાસ્ત્ર
 શીખ્યા છો, ત્યારે હવે હું તમને વધારે વાત કહેતો નથી, પણ આ એક
 સત્ય વાત કહું છું તે સમજો. સમૃદ્ધિ ઇ—જે માણસ સમૃદ્ધિ મેળવવામાં
 અશક્ત હોયછે, તે માણસ ફળપ્રાપ્તિ માટે (સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે)
 આઠે જન્મ (અહર્નિશ) તેવી (તમારા જેવા ધર્મ આચરવાની) મત્ય
 (-મતિ) માની બેઠોછે (“અસમર્થો મવેત્સાધુ.” એ ન્યાયથી). પણ એમ
 કરવું યોગ્ય નથી, તે કહેછે: નરસ્વાર્થ ઇ. બેપર્વા ઇ—(સ્વાર્થ સિદ્ધ
 કરી લેવાની). એટલું—એમે પર્વાઈ રાખીને. ખટરત્ય—છ ઝડતુ. અર્થાત્
 તેને છમાંથી એકે ઝડતુ ફળ આપવાને અનુકૂળ થાય નહિ (નિરદોશી
 હોવાથી).

માની માહરું નૃપાળ, આજ્ઞા અર્પિયે હવે તો,
 વાર નવ વધુ કરો, શ્રેષ્ઠ કુલવાન છે ! ! ૧૨૪

અંધકેરા સુત અંધ, ક્ષમાવાન લહી અમો,
 માને અસમર્થ પૂરા, સમર્થ લે' આપને;
 દુષ્ટજનનો સ્વભાવ, નમ્યાને તો નિત્ય હજી,
 કરે ન કાંઈ વિચાર, માણે નવ માપને;
 સે'વાય ન એહ હુંથી, તાલાવેલી લાગી તન,
 થાય એમ મન મધ્ય, સાજી ક્યારે સાપને !
 મનમાં ઉમંગ મોટો, ક્યારે યુદ્ધ કરે' એણું,
 અવનીશ ! પૂરો આશ, શાંત કરી શાપને ! ! ૧૨૫

મોટામાં મોટું છે કષ્ટ, સૃષ્ટ મૃજ્યા શાને અમે,
 દુર્શિમન ન હજી અંગ, દુઃખ દિલ અતિ છે;
 સમરમાં સીધા રહી, માણુ લે પૃથ્વીશ એ જો,
 તો તો પરલોક પામું, ગૂઢ કેવી ગતિ છે ! !
 કપટથી મારે કૂટી, નર્ક માંહી પડું નકી,
 દુષ્ટ દાવ સાથે ઘણા, થયો પૃથ્વીપતિ છે ! !
 આજ્ઞા દીનિયે હવે તો, વાર નવ વધુ કરો,
 ભણું વાંચો સર્વકેરું, અસત્ય કો' રતિ છે ? ૧૨૬

૧૨૪ યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યાન. ૧૨૫
 અંધકેરા ૬૦—આંધળા(ધૃતગાદ)ના સુત અમ છે, કેમકે અમને
 ક્ષમાવાન બાણીને તે અસમર્થ માને છે અને આપને (પોતાને) સમર્થ
 લહે (જાણે છે). માપને—મર્યાદાને સાપને—સાપ જેવા દુષ્ટ કૌરવોને.
 અવનીશ—પૃથ્વીપતિ—યુધિષ્ઠિર. શાપને—આપના ના કહેવા રૂપી શાપને.

૧૨૬ સદૃશ—સદૃશમાં. દુર્શિમન ૬૦—અમાગ અંગને દુર્મનના દશ્યતા
 નથી એ આમારા દિલમાં મોટું દુઃખ છે. તેનું કારણ કહે છે: સમરમાં ૬૦.

વિચારોને વાત વળી, ક્ષાત્રધર્મ ધારકનો,
 ધર્મ દઢ કેવો કા'વે, અરિ યુદ્ધ કાજનો;
 જન્મ મધ્ય કીર્તિ વધે, મરતામાં સ્વર્ગ મળે,
 એવું તને કોણુ ભૂપ ? ધન્ય દિન આજનો !
 ખરી ઠરે વાત મારી, માન્ય કરે બેઠા જન,
 અરપો આજ્ઞા તમે તો, શૂર જીવો સાજનો !
 રાજ્ય લેવા યત્ન કરું, તેમાં નિંદા થાય નવ,
 કીરતિ થશે અપાર, વેગ લહો બાજનો. ૧૨૭
 ધર્મધર છો ધીમાન, તો તો કરિયે વિચાર,
 ધર્મનું સ્વરૂપ દાખો, પ્રશ્ન પૂછું નેમથી;
 ઉત્તર ન આપો એ શુ, ઘટિત ગણાય પ્રભુ !
 વાર સુણો વદું અમે, ખંત ધરી ક્ષેમથી;
 ધારવો જે ધર્મ રાય, તેથી સુખ સર્વ થાય,
 દુઃખ દૂર પળી જાય, વિકારી દ વે'મથી;
 ધર્મ ધરે દુઃખ થાય, ધર્મ તે શાનો મનાય !
 અધર્મથી હીણું અતિ, નકી કહ્યું નેમથી. ૧૨૮

સમર—સંગ્રામ પૃથ્વીશ—હરકોઈ રાજ્ય થયો ઇન્—કેમકે તે પૃથ્વીપતિ
 થયો છે. અસત્ય ઇન્—કહો, મારા કહેવામા રતિ (લગાર પણ) અસત્ય છે ?

૧૨૭ ક્ષાત્રધર્મ—ક્ષત્રિજોનો ધર્મ. આજનો—સંગ્રામનો ખરી ઇન્
 —જે મારી વાત ખરી ઠરે, અને તે વાત અહીં બેઠેલા મનુષ્યો કબૂલ કરે,
 તથા તમે જે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપો, તો પછી હે સાજનો ! તમે મારું
 શૂર જીવો ! ! લહો—જીવો. અર્થાત્ બીમરૂપી બાજનો. અલેદરૂપક.

૧૨૮ અધર્મથી ઇન્—જે ધર્મથી દુઃખ થાય તે ધર્મનું કાર્ય તો અધર્મ-
 થી પણ અતિ હીણું છે ?

જેહુ ધર્મ ધારવાથી, ઇષ્ટ મિત્ર કષ્ટ પામે,
આખવર્ગ દુખી થાય, ધર્મ માનું તે અમે । ।
વિચારની વાત એ છે, કરી જીજ્ઞાસે વિચાર,
ખોદુ નથી ગજ મારું, વિચારી જીજ્ઞાસે તમે;
એવો ધર્મ અધર્મથી, હલકો અપાર ભૂપ,
મારું માનવું છે એવું, સાચવી લેવો સમે;
હવે આજ્ઞા દીને ભૂપ, ભલુ બ્રહ્મરૂપ થાય,
અપરાધ અંગ આ'ય, ગુણગુણ ના ગમે.

૧૨૯

ધારે ધર્મ સેવવાને, અસમર્થ તેમા અતિ,
તેવો ધર્મ ધારવાથી, હાનિ હય થાય છે,
એક તો હણાય ધર્મ, નાશ થાય અર્થ બીજે,
આણી પેર દે વિહુણો, શૂર થઇ જાય છે ।
સ્થિતિ શળવત થાય, સુખ દુખ જાણે નહિ,
શુભ કે નિષ્ઠાને નહિ, ભયે રક રાય છે ।
અવનીશ ! એવું અમે, કષ્ટ વેકું કાય મધ્ય,
માટે કરોને ઉચ્ચાર, કષ્ટ વાયુ વાય છે । ।

૧૩૦

આગમમા કહ્યું એવું, ધર્મ કાળે જેહુ નર
કરેશ પામે અતિકાય, વળી બીજું એક છે,

૧૨૯ ધર્મ માનુ ઈ—અમે તેને ધર્મ માનીએ (એવું જે તમે
કહોએ—અધનાહાર) ભત્રુ ઈ—મારૂં રૂપ બ્રહ્મ થાય કે મારા અગને
અપરાધ સદાય—મારૂં અગ અપરાધી થાય, તો ભયે થાય, હવે મને
કર્તવ્યકાર્યના ગુણ કે અગુણ વિચાર્યા કરવા ગમતા નથી ।

૧૩૦ ધારે ઈ—જેવો ધર્મ ધારવાને અસમર્થ ધારે છે, તેવો ધર્મ
ધારવાથી હય (બે) હાનિ થાય છે દે વિહુણો—ધર્મ અને અર્થ બન્ને
રહિત ઉચ્ચાર—યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞાનો કષ્ટ વાયુ ઈ—પરિણામાલોકાર.

મેળવવા દ્રવ્યતણા, ઉદ્યોગ ન કરે જોહ,
 ઉભય તે મૂર્ખ માન્યા, પ્રમાણ અનેક છે;
 વિચાર કરોને વાર, ચિત્ત વિચ્છે ધરો આર,
 આરા પછે આપે આજ, વિવેકી વિવેક છે;
 અસત્ય જો હાય નારં, વેણ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ,
 તો તો ભયે કષ્ટ વેકું, તને ધર્યો ટેક છે । ૧૩૧
 વિચાર એવો ને કરે, ધર્મને ન જાણે તેહ,
 કોની પેર કહી દાખું, શાંત થાવ સાંભળી;
 અંધ જેમ જાણે નહિ, સપિતાતણા પ્રકાર,
 પ્રયોજનતાણી પેર, માણે નવ તે મળી,
 ધર્મતાણું ધ્યાન એવું, દૃષ્ટાંતે જાણો સિદ્ધાંત,
 પ્રેરો પછે પૂર પ્રેમ, જલિષ્ટ જાયે જાણી;
 સુખી કરો વસ્ત્રભને, માગ્યું આપે દેવ મોટા,
 અન્યાય કરો ન રજ, છજે જાવ ના છજી । ૧૩૨
 ધનવડે થાય સુખ, ધનવડે જાય દુઃખ,
 ધને જન ધની જની, ધર્મધારકો જને;

૧૩૨ વિચાર ૬૦—જે માણુમ એવો (પૂર્વોક્ત) વિચાર કરે નહિ તે ધર્મને જાણે નહિ દૃષ્ટાંત: જેમ આંધળો સૂર્યનો પ્રકાશ જાણતો નથી તેમ પ્રયોજન ૬૦—જેમ આંધળો મર્ય તરફ જુએ ખરો, પણ તે જોવાનું પ્રયોજન જે પ્રકારનું દર્શન થયું, તે એને મળે નહિ, તેમ અવિચારી માણુસ ધર્મ આચરે પણ તેનું પ્રયોજન જે કાર્યગિદ્ધિ, તે એને પ્રાપ્ત થાય નહિ. પ્રેરો ૬૦—એમ જાણીને પછી પૂર પ્રેમ આજીવે અને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરો કે જેથી બિલિષ્ટ શત્રુઓ જાણી જાય । વસ્ત્રભને—નમારા વાદાક્ષા બીમને, કે વસ્ત્રભ કવિને.

ધને સૂર સા'ય થાય, ધને સુર દર્શન દ.
 ધને ધ્યાનધર થાય, ધને સુખ લે વને;
 ધને કર્મ શુભ કરે, ધને ધર્મ પીડ વાગે,
 ધને જામે જુક્તિ સર્પ, ધને આનંદ મને;
 ધને બૃહસ્પતિ સમા, મળી આવે છે આચારી,
 ધને પરલોક મળે, ધને સૌ જાણ્યું જને. ૧૩૩
 ધનવડે ધર્મ થાય, કૂડા કર્મ નામી જાય,
 એકી એ બેની ગણાય, કારણ કે'વાય છે;
 સમજો શાણા તમામ, ધારી હૈયા મધ્ય હામ,
 થઈજશે સિદ્ધ કામ, રૂડામાં રે'વાય છે,
 કારમી કરામત છે, સે'લમાં સમજવું તે,
 સમજી જાણોને આજ, દેતાં તો દેવાય છે;
 દાનેશ્વર કવીશ્વર, જેવો કોઈ નથી નકી,
 વલ્લભ તે વલ્લભ છે, નામના લે'વાય છે. ૧૩૪
 ધનનો કરે છે જોડ, સ્વય કા'ને સઘરો તે,

૧૩૩ સુર—દેવ. (ધનવડે યજ્ઞાદિ કરવાથી દેવ પણ દર્શન આપે છે).
 સૌ ઇ૦—સૌ (જે જે કાર્ય અને છે તે સહુ ધને (ધનથી) થાય છે
 એમ લોકોએ જાણ્યું છે)

૧૩૪ એકી ઇ૦—ધન અને ધર્મ એ બેની એકી (સપ) છે. અર્થાત્
 એ પરસ્પર કાન્થુ રૂપ છે, ધનનું કાન્થુ ધર્મ અને ધર્મનું કાન્થુ ધન છે.
 રૂડામાં ઇ૦—ગાટે એ ધનરૂઝે રૂડામાં (સારા લોકોમાં અથવા સારા
 હાડમાં) રહેવાય છે કારની ઇ૦—ધન એ કારમી કરામત રૂપ છે.
 શાગાટે તેને કારમી કરામત કહેતી, એ વગેરેનો ખુલાસો દેવે પછી કર્યો.
 દેતાં ઇ૦—તે ધન રીતને દાનમાં ગાતું 'ય નો આપી શકાય છે.
 અર્થાત્ ધનવડે દાન રૂપી ધન સાડી રોકાયે, અને દાનરૂપી ધર્મવડે
 પાછું ધન મળે, એ કારની કરામત છે.

નકી માનવો નાદાન, અર્થથી અજ્ઞાણ છે;
 ગોવાળિયો રક્ષે ગાય, એકુંઝૂકું ખાવા આશે,
 તેવી દશા માનો તેની, પૂરું આ પ્રમાણ છે;
 દાઠયું નવ આવે કામ, ધનનું જાણું તમામ,
 ધનીએ કરવું કામ, કર્યું તં સુજાણ છે;
 ન કર્યું તં છે નાદાન, લોભાચો તે છે પાપાણ,
 દુઃખી કરે ધાય પોતે, પરાયા તો પ્રાણ છે. ૧૩૫
 ધનકેરો ધણી થયો, પછે ખરચ્યું ન તેને,
 લોભે લક્ષણ ગુમાવ્યું, ન જાણ્યો શું ધર્મ છે !
 નીચ પાપી તેહ નકી, એમ અમો જાણું નૃપ,
 ભૂતધાતી માનું તેને, પાપાણ તે પર્મ છે;
 નિંદાચો નરની મધ્ય, ધનલોભી ધની જોહ,
 નકે માંહી પડ્યો તેહ, સદા જે અશર્મ છે;
 એવા ધનતાણી આશ, ભીમભડ જાણી કરે ?
 સમજે અમગ્નું તં, ધને દૂડાં કર્મ છે ! ૧૩૬
 ધન મળી આવ્યું પૂર. શૂર વિપયમાં થયો,
 કર્યાં નવ ધર્મધર્મ, દુષ્ટો તેને જાણ્યો,
 ધન વિગળ માર્યું ધન, આકળતા જગ પેહ.

જશે એમ જાણુ અમો, માટે ધર્મ માણવો !

ધન અને ધર્મ જાય, નવ ધની ધર્મ ધારે,

હતો તેવો રહે નવ, પાપી તે પ્રમાણવો,

આસવર્ગ સાથ તેહ મિત્રનો મરાવનાર,

ધર્મ વિણ થાય નહી, એ પિયાર આણવો

૧૩૭

પૂર્વજના પુણ્યધકી, ઝાણીપેર જાણુ અમો,

પ્રમાણ પ્રમાણુ અમો, ક્ષત્રીતાણા બાળ છુ,

તમારા જેવાએ નહી, ધર્મ અને ધનમધ્ય

આવા કદો રે'વુ નહિ, દીનતાના કાળ છુ !

ઉભય મળ્યા'તા શૂંપ ! જળવ્યા'તા જીવિતવડે,

ગુમાવી દીધા નૃપાળ ! લહુ વૈરીબાળ છુ,

જૂઠું જાણીને કર્યું છે, કગવ્યુ છે કૂકુ વળી,

પૂછ પ્રશ્ન ઉત્તર દો, તો તો જાણુ ન્યાલ છુ ! ! ૧૩૮

ધર્મનુ મૂળ કારણ, ધન મનાયુ છે નહી,

દ્રવ્યનુ મૂળ કારણ ધર્મ ખરો કે નહિ ?

એમ એકમેક મળ્યા, સુરો જાણુ છે તમામ,

સમજવા કાજ આજ, દૃષ્ટાંત દર્જ અહીં,

૧૩૭ વિષયમા—ઇત્રિયોના વિષય ભોગનવામા નવ ધન—જો ધની-પુરુષ ધર્મ ન કરે તો આપ્ત ધન—ધનવાન પુરુષ જો ધર્મ ન કરે તો તે પોતાના આસવર્ગ સહિત મિત્રોને મરાવનાર થાય, એમ જાણવુ

૧૩૮ પ્રમાણ ઈ—એ વિષેના પ્રમાણને પછુ હુ પ્રમાણુ છુ—જાણુ છુ આવા—અર્થાત્ દીન થઇને ઉભય—ધર્મ અને ધન બંને ગુમાવી ધન—હે નૃપાળ ! તમે તે ગુમાવી દીધા એમ હુ વૈરીબાળ (શત્રુઓનો સર્પ) લહુ છુ ! અથવા ગુમાવી દીધા માટે હે નૃપાળ ! હુ તમને વૈરીબાળ જેવા—લહુ છુ જૂઠું ધન—તમે જૂઠું જાણીને એ ઘૂતનુ કામ કર્યું છે અને કૌરવોએ જૂઠું જાણીને તે કરાવ્યું છે, માટે હવે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો

વર્ષાનું મૂળ કારણ, આપર મનાય જેમ,
 અગ્નિનું મૂળ કારણ, વર્ષા મનાય સહી;
 જાણે જેહ એવું રાય, તેહ દુખી થાય કેમ,
 વિચારીને જીજ્ઞાસા વાત, લક્ષણવડે લહી. ૧૩૯
 સૂક્ષ્મ ધર્મતાણી ગતિ, કેવી અમે જાણું બૂપ,
 જાણાવું તે આજ સવ, પછે કરો પાપરૂં;
 ધર્મધારી તમે એક, એમ માની બેસો શેણે !
 અમે પણ જાણું સર્વ, અન્યાય શેણે કરું ?
 ખોટું હોય ને અમારૂં, ખોટાં આગમ તમામ,
 હસ્ત આપટી કે' એવું, દિલમાં હું ના કરું !
 શ્રવણ કરોને બ્રાત, વાત કરું વળી બીજી,
 મારે મત મળો તમે, અસત્ય ના આચરું. ૧૪૦
 કુમુદ ને ચંદનના, સ્પર્શથી જોઈ રતિ,
 પ્રેમને થાય પૂગે, વળી થાતુ સર્વથી;
 કામનાતાણા કયોલ, અનેક ઉપજે એણે,
 દહને એમાંનું કાંઈ. નથી ગુણગર્વથી;
 કામનાઓ માનસની, એ તો માનવીજ નહી,
 દહતું ન કાંઈ તેમાં, જાણે પુણ્ય પર્વથી;

૧૩૯ ધન અને ધર્મ પરસ્પરનાં કારણ કેવી રીતે છે તે દૃષ્ટાંત આપીને
 કહી બતાવે છે વર્ષાનું ઇ. આપર—સાગર. અગ્નિ—મધુદ.

૧૪૦ મુદ્ધમ—તત્ત્વરૂપ પાપરૂં—નિર્ધાર્ય આગમ—શાસ્ત્ર આપટી
 —પણટી મારે મત—માગ મનમાં. મનસુ કે જેન તમે ધર્મધારી
 છો તેમ અમે પણ હીએ. ત્યારે તમે અમારા મનને મળતા કેમ થતા
 નથી ? વળી ધર્મનું મુદ્ધમ અવલોકન કરતા એમ જણાય છે કે કપરથી
 આચરારેવો ધર્મ એ ધર્મ નથી, તો તમે તેને શામાટે ધર્મ માનો છો ?

વિચારી જીજ્ઞાસુ વાત, વળી આગે વધુ અન્ય,
 સમજો સિદ્ધાંત સર્વ, ધ્યાન માન ધર્મથી. ૧૪૧
 નર ઇચ્છા કરે કેવી, તેહ હું જાણાવું આજ,
 જાણવા જેવી છે રાય, એક રિતે સાંભળો,
 અર્થવડે અર્થ ચહે, મનુષ્ય મેળવવાને,
 ધર્મકેરી ઇચ્છા ધરે, કારણ એવાં કળો ?
 ખાનપાન માન મોઘું, જેને ઉર વશ્યું આવી,
 તે તો દ્રવ્ય ઇચ્છે ભૂપ, વદે ધર્મ તો ટળો;
 એમ નર માત્રને તો, કામનાથકી વધારે,
 ઇચ્છા કોઈ થાય નહિ, તેવાથી પાછા વળો ! ૧૪૨
 સર્વ પ્રાણીકેરો જેમ, પારધિ પિનાશક છે,
 અધર્મ છે તેવો ભૂપ, નાશકારી નરનો;

૧૪૧ રતિ—પ્રીતિ ધાતુ—સુવર્ણુદિ કામના—મનોરથ કયોલ—
 તરંગ. ગુણુગર્વથી—કદાપિ સદ્ગુણોનો ગર્વ કરે તોપણ દેહને તેમાનુ કાઈ
 નથી પણ એ તો મનનીજ કામનાઓ છે ! તાત્પર્ય કે જરૂર દેહને જેમ કોઈ
 નિષય સાથે સંબંધ નથી તેમ ધર્મ સાથે પણ સંબંધ નથી; ધર્મ પણ બીજા
 નિયમની પેઠે મનને આતુસરે છે. જેમ જ્ઞાની પુરૂષો મનથી કંઈપણ નિયમોને
 તુચ્છ ગણે છે તેમ તમારે પણ મનથી કંઈપણ ધર્મ તુચ્છ ગણવો જોઈએ.

૧૪૨ અર્થ—ધન ધર્મકેરી ઇ—પણ મનુષ્ય જેથી ધર્મની ઇચ્છા
 ધરે એવાં કારણ તમે શા કળો છો ? વદે ઇ—તે તો એમ કહે કે ધર્મ ટળો
 (ધર્મ ન શ. પામે—અમારે ધર્મ જાણીને નથી) એમ ક્રિ.—એવી
 રીતે નરમાત્રને કામનાથી (પોતાના મનના મનેવા મનોરથ કરતા)
 વધારે ઇચ્છા થતી નથી, તો તમે તેવા મનુષ્યથી પાછા વળો—દૂર રહો
 મતલબ કે દુર્યોધનાદિ ધનને અર્થે ધર્મને તજે એવા છે માટે તેમનાથી દૂર
 રહીને અમે જે ધર્મને અર્થે ધનને તજીએ છીએ તેમના કહેવાને માન્ય
 કરો—એવા કુટો સાથે યુધ્ધ કરવું એ અમારે મતે ધર્મ છે તે માનો

અમો જાણું તે જરૂર, અધર્મથી હાનિ થાય,
 માની થાય, મૂર્ખ થાય, થાય કૂડા કરનો;
 જૂઠું અંગ જામી જાય, ધર્મકૃત્ય વામી જાય,
 સતીતણે સ્વામી જાય, ભાવ જાય હરનો;
 ધર્મી રંક થાય રાય, અકરમી જાય રાય,
 માટે થવું ધર્મીરાય, પ્રેમ માની પરનો.

૧૪૩

ધર્મ અને ધન મળ્યાં, આપણને ખંને ભૂપ,
 દુઃખ દિલ થયું તોયે, કેવું તે જાણાવુંછું;
 ધનાદિકથકી થાય, કામના સ્ત્રીઆદિકમાં,
 તેવી થઇ ગઇ ભૂપ, ગુણજ ગણાવુંછું;
 દ્રવ્ય મળ્યું હોય જેને, સ્ત્રીઆદિક મળે તેને,
 સુખ પણ લાઘે સાચું, તન ત્યાં તાણાવુંછું;
 અધનીને મળે નહિ, માનિની કે મોંઘા મુત,
 પરિજન પામે નહિ, જાણું તે જાણાવુંછું.

૧૪૪

૧૪૩ ક્ષત્રિયનો સુધરૂપ ધર્મ તમે નહિ સ્વીકારો તો અધર્મી કહેના-
 શો, એ અર્થને પ્રતિપાદન કરેછે: સર્વ ઇ. કૂડા કરનો—નહારા હાથનો
 —પોતાને હાથે જુગાં કામ કરનારો. જૂઠું—અસત્ય વામી જાય—તણ
 જાય. સતીતણો ઇ—ને સતીનો સ્વામી રહે નહિ. અર્થાત્ તે પોતે નાજ
 પામે કે તેની સતી સ્ત્રી અસતી થાય. હરનો—દર (પરમેશ્વર) ઉપરનો.
 ધર્મી ઇ—ને ધર્મી છતાં તે અધર્મ આચરે તો, હે રાય ! તે ધર્મી
 છતાં રંક થાય, અને અકરમી (અભાગિયો) જાય (ઉપજે—થાય).
 ધર્મી— પોતાના ખરા ધર્મને માનનારા. પરનો—પરમેશ્વરનો.

૧૪૪ ધનાદિકથકી ઇ—જેને ધન મળ્યું હોય તેની સ્ત્રી આદિકમાં-
 જેવી કામના થાય તેવી આપણી દશા થઈ ગઈ છે અર્થાત્ આપણી ઇચ્છા
 એ ધનને આધારે ઉત્પન્ન કે નાશ થનારી છે—ધન એજ આપણો નેતા

ધનહીન હોય તેને, સ્ત્રી આદિક મળ્યાં નહિ
 મળ્યાં હોય ભલે ભાગ્યે, તોય કેવુ થાય છે;
 નિયોગવેરા વિકાળ, વનિતાદિ સુખ ટાળે,
 દુખ થાય દિલ કેવું, જીવાનું તે જાય છે;
 અતિ વૃદ્ધ કાયા થઈ, ગયા મરો સુત દાગ,
 દુઃખ દિન તેને કેવુ, વણી શું કે'વાય છે;
 એવું થયું હોય જોને, મતિમાન કહે તેને,
 અનર્થપ્રાપ્તિ છે એને, અલક્ષ્મી લે'વાય છે. ૧૪૫
 એવા કે એથી અધિક, અર્થવનો અનર્થ જો,
 વો'રી લાધો શે નપાળ, જોઈશે જાણાવવુ ?
 પા'લાકેરાં વેણ નવ, રજ રચતાંજ આવે,
 ફાવે નવ ફેવ એવા, ગુણમે ગાણાવવું '
 જવાદો એ જુની વાત, આશા ઝટ અપો આજ,
 કાજ કરો મહારાજ, ન ભુંડુ ભાણાવવુ,
 સત્યારથ જોધો સિદ્ધ, પ્રસિદ્ધ પડિત પૂરા,
 અધૂરા ન બનો આવા, ન તાણે તણાવવું ! ૧૪૬

હોય, તેવી દશા થઈ છે । અધની—ધનહીન પરિજન પામે નહિ—તેને
 દાસ દાસી પણ ન મળે તાત્પર્ય ક ધન જવાથી આપણી દશા નિર્ધનતા
 જેની લાચારીભરેલી થઈ ગઈ છે ।

૧૪૫ જીવાનું ઇ—જે જીવાનુ છે તે તો જાય છેજ, તથાપિ તે જવા-
 વડે દિલમાં કેવું દુઃખ થાય છે, તે જુઓ । અલક્ષ્મી—ધનહીનતા.

૧૪૬ ગુણમે ઇ—અને એમ છતા તમારે ગુણગુણ ગણાવું છે ?
 ન ઇ—દુ ખરૂંપી તાણુમાં તણાવવું (પોતાના આત્મજનને વેહેવા દેવાં)
 નહિ । અપના પીનના તાણુમાં તણાવુ નહિ (પ્રયોગ્યરૂપ ધણી વાર
 મૂળરૂપે વપરાય છે)

ધારણા તમારી એવી, કે હું ધર્મધર મોટો,
પણ અમો જાણુ કાક, ખરી કહું વારતા;
વિષયમા વર્તનારી, પચ ઇંદ્રિયો મનાય,
મન હૃદ પ્રીતિવાળા, યોગી મુનિ ધારતા;
એના સર્વ કર્મકેર, કૃણ કામના મનાય,
એમ અમો સમજી છું, દુર્શિમનને ડારતા;
એવું સમજી સિદ્ધાત, રૂઢ મન કર્યું કેવું ?
તેહ તો જણાવું આજ, દુ ખે નવ મારતા.

૧૪૭

પ્રત્યેક પ્રરૂપે પૂરું, પિછાણવું પ્રમાણ આ,
ધર્મ અર્થ કામ સર્વ, જૂના જૂદા છે નકી;
એવું જાણ્યા પછી બ્રાત ધર્મમા કે દ્રવ્ય મધ્યે,
અથવા કામના મધ્ય, ન પૂરા રે'વું ટકી;
ગમે તેહ એક મધ્ય, પચવું ન પૂરેપૂરા,
શાસ્ત્રસંમત છે વાત, વેદમા એવી વકી;
ત્યારે કેમ કરવું તે, જણાવી દઉં હું આજ,
જાણી જાવ જાણ મોટા, ન જાણું જૂરું બકી.
વાસગનો પૂર્વભાગ, ધર્માચાર્ય મધ્ય લેવો,
દ્વિવસનો મધ્યભાગ, ધન કાજ થા નો;

૧૪૮

૧૪૭ વિષયમા—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાચ વિષયમા
પંચ ઇંદ્રિયો—કાન વગેરે મન હૃદેષ—મન અને હૃદય (યુદ્ધિર રૂપી અત -
કરણ) એ પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયથી પ્રીતિવાળા થાય છે કામના—મનોરથ-
ની પ્રાપ્તિ

૧૪૮ કામના મધ્ય—કામમા શાસ્ત્રસંમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલી.
જાણી જાવ છું—અર્થાત્ જેમ અર્થમા કે કામમા માણુમે આસક્ત થવું
ન જોઈએ તેમ ધર્મમા પણ આસક્ત થવું ન જોઈએ. કારણ કે એ આ-
મકિત, એજ અધનમા નાખનારી છે

દિનકેરે અતભાગ, કામનાનું સેવન તો,
જેહ નર કરે નકી, તેહ સુખી થવાનો;
ધર્મ, દ્રવ્ય મેળવવું, સેવવા વિષયાદિક,
કહ્યા તે પ્રકારે પૂરા, પથ નથી વા'વાનો;
વક્ત્રવ કવીશ કથે, આચરો જ્ઞે કહ્યું તેમ,
તરો જાવ તો તો નકા, સત્ય રાહ સા'વાનો. ૧૪૯

ભેદ એ મધ્યે ભણે છે, તેહ પણ ભણી દાખું,
મતિમાન માન તજ્ઞે, ભજે ભક્તી વાતને;
વાસરની પૂર્વાવસ્થા, કામનાને સેવવાની,
કહી ગયા મુનિ મોટા, દિવસદિક જાતને;
મધ્યાવસ્થા મધ્ય દ્રવ્ય, ઉપાર્જન કરવાનું,
શુદ્ધ શાસ્ત્ર મધ્ય ભાખ્યું, પુરૂષ પ્રખ્યાતને;
દિનકેરા અંત ભાગે, ધર્માચાર્યું મધ્ય ધાવું,
વાત શાસ્ત્રમમત છે, પામવું ન પાતને ૧૫૦

૧૪૯ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરૂષાર્થના નિયમિત ત્રણ કાળ વહે છે વાસર ૬૦ વાસર—દિવસ અતભાગ—અર્ધાત પાછવા ભાગમા. પથ ૬૦—આ માર્ગ જે મે જતાવ્યો તે કાંઈ વા'વાનો નથી, પરંતુ ખરો છે મતલબ કે ધર્મ જે ત્રણ પુરૂષાર્થમાનો એક છે, તે દિવસના પેહેના ભાગમા સાધવાનો છતાં તમે તો આખો દહાડોજ ધર્મના ધ્યાનમા કાઢો છો એ યોગ્ય નથી.

૧૫૦ ભેદ—મતભેદ. વાસરની—દિવસની અથવા આ જગોએ 'વાસર' શબ્દથી મનુષ્યનો આખો આયુષ્ય સમજવો અને 'કામના'વડે અધ્યયનાદિકની ઇચ્છા સમજવી કેમકે "શંભવેન્મસ્તત્રિય સ્યાચૌવને ધન-સમ્રાટ્ । વાર્દ્ધ્યે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ય ગૃહ એવ હરિ મજેત્ " — 'આદ્યાનસ્થામા વિદ્યા ભણુની, જીવવાનીમા ધન મેળવવું અને વૃદ્ધાનસ્થામા નિવૃત્તિ પામીને ઘેર બેઠાજ હરિ ભજના," એમ મનવાદિક સ્મૃતિનારોત કહેવું છે.

ચતુર નૃપાળ એમ, શાસ્ત્ર પોકારી નદે છે,
 આર્ન આચરે છે એમ, મુગોબુગ જાણુ છે;
 જેહ નર પર્મ સુખ, માન થવા ઇચ્છતો તે,
 સર્વકેરો ત્યાગ કરે, તેના તા વખાણુ છે !
 નિરપેક્ષ નામ તેણુ, નવેખડ વ્યાપી રહે,
 ભણુ બૂઝું તેને નવ, એવા અ સુજાણુ છે;
 બીજા નર કેવા રૂડા, અહુ પથે જાનાવાળા,
 ખત્તા નહિ ખાવાવાળા, કમાયા જે લા'ણુ છે. ૧૫૧

ગુણજા ગણાણુ તહ, બીજા નર બુદ્ધિમાન,
 રાજ્યસમૃદ્ધિવાદિ સુખ, વાચે પૂરા પ્રેમયા;
 અ જે ઉપાય કહ્યા છે, પટશાસ્ત્ર વેદ વિધે,
 રૂચે તહ ગ્રહો રાય, વચ્ચો ન વે'મથી;
 ઉભય એ સુખરૂપ, માર્ગ મોઢેરા મનાય,
 ગ્રહણ કરોને. અક, નકા કરી નેમથી.
 એ જે સુખ નિહાણુ જે, જીવુ તે વ્યર્થ ગણા,
 ભણુ નવ બુડો વાત, રાચું રાય] રે'મથી. ૧૫૨

ધર્મેધ્યાન ધરો તમે, તહ વાત જાણું અમે,

૧૫૧ આર્થ—આર્ન પુરપો તેના તો ઇ—અર્થાત તમે જે બધુ તજી
 જેસો તો તમનકોઇ કહેવા ન આવ । નિરપેક્ષ—અપેક્ષા (દરકાર) રહિત.
 બીજા નર ઇ—એક તો નિરપેક્ષ થઈને સારી । તજનારા, અને બીજા
 નિર્વામત ધર્મ આચરી સગાર ભાગવનારા, એ જે જનતના ઉત્તમ પુરુષો
 કહેવાય છે, તેમાર્થ જે બીજા કહ્યા ત ક્યા છે, (તે કુધુ—અધ્યાહાર)

૧૫૨ રાજ્ય સમૃદ્ધિવાદિ—રાજ્ય સંપત્તિ તમે જે જે ઉપાય—નિરપેક્ષ
 થતુ અ એક, અ । । વર્તિત ધર્માય જુ કરતુ, એ બીજો રે'મથી—(ત-
 મારી) કૃપા ।

ઉપદેશ દેહ દમે, ભણુ લાગે ભાઈના;
 સ્નેહી તમારા અમે છું, માટે વાત સત્ય વદું,
 વેદના પ્રમાણવાળી, અમત્ય તો રાધ ના;
 દાન યજ્ઞ અને વળી, સતપુરૂષની સેવા,
 વેદાધ્ય'ન સત્યતાની, કમાયો કમાઈ ના;
 નીવડ્યો ન તેહ નર, ન જીવ્યા પેટેજ જીવ્યો,
 કમાયો ન એ કમાઈ, શ્યામ થાય સાઈના. ૧૫૩

એમાં પણ એક વાત, જાણવા જેવી જરૂર,
 જાણાવી તે દહિં આજે, સજ્જન સા સાંભળો;
 અન્ય ગુણ સર્વ હોય, એક દ્રવ્ય ગુણ વિના,
 કામના ન કોઈ રજ, કાળો ધણ કામજો !
 જેમ સર્વ રંગકેરો, લય શ્યામ રંગ કરે,
 તેમ દ્રવ્ય રૂપી ગુણ—તણો વડો આમજો;
 ધર્માચાર્ય થાય નહિ, દેવ કરે સાય નહિ,
 ધાર્યું તે કમાય નહિ, કૃપ જાણો ભામજો. ૧૫૪

સર્વ જનકેરું જાણ, મૂળ કારણ છે ધર્મ,
 ધને તેહ સાધ્ય થાય, માટે ધન મેળવો;
 ક્ષત્રીધર્મ ધારવો જો, તો તો ધનકેરું કાજ,

૧૫૩ ઉપદેશ છં—પણ તમારે ઉપદેશ અમારા દેહને દમે છે. વેદા-
 ધ્ય'ન—વેદનુ અધ્યયન (ભણવું) નીવડ્યો છં—તે નર નીવડી આવ્યો
 એમ ન જાણવું શ્યામ—હરિ સાઈ—સાહાય

૧૫૪ કામના—ઉપયોગના મગો ધણ છં—અર્થાત્ શુન્ય જેવા છે
 કૃપ છં—જણે ભામગે (મોળા પાણીરાગો) કૃવો દોય તેરા જીજા મધા
 ગુણ જાણવા અર્થાત્ મોળા કૃવાના પાણીથી જેમ તૃષા છીપતી નથી, તેમ
 દ્રવ્ય વિનાના ગુણોથી કોઈ છંદ્રા પૂર્ણ થતી નથી.

ભિક્ષા ન મગાય રાજ, ભુકું નવ બેળવો,
ગભરાય ને ગુંચાય, દીક્ષા ધરી ભિક્ષા માગે,
તોય ધન લાધે નહિ, કાચુકને ફેળવે;

મારું કહ્યુ માની જૂપ, ક્ષત કરે ક્ષત્રી થઇ,
બેળવોને ધન મોઘુ, દેત પ્રીત દેળવો

૧૫૫

દુખાડી ઘો જાણતા જો, ધર્મધર થઇ બેડા,
દિવ્વ વૈશ્ય શૂદ્ર વૃત્તિ, ક્ષત્રીને છે કામની ?
આગમ જોયા તમામ, નિગમ, તપાશ્યા ચાર,
નિકળતુ નથી કાંઈ, મહત્તા છે દામની !

મારવુ ને મરવુ ચા, ધર્મ ક્ષત્રીકરો ધીર,
મુદ્ધ ન માગવાનુ, હિમ્મત તો હામની;
ક્ષત્રી થયા જ્યારે તમે, ત્યારે દીન થાવ કેન ?

મુદ્ધ કરવાને ઊઠો, સેવ સાધી શ્યામની.

૧૫૬

ક્ષત્રીધર્મ ધારી કરી દિવ્વવૃત્તિ મારી કરે,
દુર્શિમનને ડારી કરી, ધિ ગા ધીર થાવને;
બોદ ભાવ ભારી કરી, દીનવૃત્તિ ન્યારી કરી,
સ્વધર્મથી ચારી કરો, શસ્ત્ર પડ્યા સાવને;
સમજ તો સારી કરી, પિતૃગણ તારા કરી,
સમરે સીધારી કરી, જીત કરો જાવને,

૧૫૫ દીક્ષા ધરી—મત્રોપદેશ લેખને—મુકાનીને—વેરાગી કે સન્યાસી થઇને ક્ષત—ધા (કેમકે તે ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે)

૧૫૬ દિવ્વ ધર્મ—દિવ્વની, વૈશ્યની કે શૂદ્રની વૃત્તિ (છરિકાનું સાધન) તે ક્ષત્રિયને કામની છે ? અર્થાત્ શું ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણની પેઠે વેદ બધી યજ્ઞ કરાવશે કે દાન દક્ષિણા લેશે ? અથવા શું ખેતી કે વેપાર કરશે ? અથવા શું દાસત્વ કરશે ? આગમ—શાસ્ત્ર નિગમ—વેદ

અરિશાર શારી કરી, ધરી ખાંત ખવારી કરી,
 ધરી હડ હારી કરી, રૌદ્રાખિધમાં ના'વને ૧૫૭
 ધૃતરાષ્ટ્રસૂતૃરૂપી, જનવનું વન જાણો,
 અર્જુન હું મન જાણો, વન્હિ તેહ વનના;
 વેણુ રૂપી વાયુ થઈ, ઝગઝગાવો જીવુમ,
 મગદે પાળક કેવા, દાવ લે દુશ્મનના,
 કરો આજ્ઞા કરો ભૂપ, અરે શું હજી ન વદો,
 વદો વદો વેગે વીર, ઉભરા આ મનના,
 કેમ થઈ બેઠા મૂઠ, અરે રે કર શું હવે,
 કંપ કાયા મધ્ય વાખ્યો, સંપ શા સજ્જનના. ૧૫૮
 સુધી જન વદે આમ, તેહ ધ્યાન મધ્ય ધારો,
 ધર્મક્ષત્રીતણો કેવો, જાણાવુ હું જાણુ છો;
 જેમ સિંહ ધારે મન, વનપશુ સર્પકેરો,
 રોકદાર રાજા હું તો, પુણ્ડ્રશાળી પ્રાણુ છો;
 તેમ નરમાત્રકેરો, ક્ષત્રીધર્મધારી રાય,
 ધણી રણી માને નકી, સત્યવક્તા વાણુ છો;

૧૫૭ મારી કરી—અર્થાત્ તથા દેઈને બેદબાવ—રાજનીતિના બેદ
 વગેરે ઉપાય સ્વધર્મથી—ક્ષત્રિય ધર્મથી પિતૃગણ—પિતૃઓના સમુદાય
 અર્થાત્ તમે ક્ષત્રિયધર્મ ધરો તેથી પિતૃઓ તરફ પ્રથમ કાર્યનું કથન કરીને
 કારણનું પછી કથન કર્યું છે માટે અપભ્રંશીયોક્તિ. ધરી ધ્રં—તમે
 જે હઠ ધરી છે તેને તથા દેઈને રૌદ્રાખિધા—રૌદ્રસરૂપી સમુદ્રમા અર્થાત્
 ક્રોધ ધરીને શત્રુઓને મારો નાગશિશુઅધ ચિત્રકાવ્ય.

૧૫૮ ધૃતરાષ્ટ્રસૂતૃરૂપી—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર કૌરવો રૂપી જનવનું—
 ઉજડ. અર્જુન હું—અર્જુન અને હું. વન્હિ—અગ્નિ વેણુરૂપી—તમારા
 વચન રૂપી. સંપ ધ્રં—અરે આ સજ્જનના સંપ શા (શા કામના) ?
 પદોક્તિ.

જીતું કિયો દશ જઈ. કે'વાઈ શે નરનાથ,
 એવો પ્રેમ પૂરો ધારો, પૃથ્વીમાં પ્રમાણુ છો ॥ ૧૫૯
 દુશ્મનથી દીન હું છું, હઠી ગયો હીન હું છું,
 પાણી વનું મીન હું છું. તર્કકુ જીગારથી;
 ધિ ક વદો એવુ મુખ, બીક ભીખતાણી ધરો,
 ઠોક નવ દ્રોણે ડરો, થઈ મોટા મા'રથી,
 લડો લાખવાર જઈ, અડો અરિગણુ મધ્ય,
 પડો કે પાડો તમામ, શોધો શર સારથી !
 અરે રે ન અંગ મધ્ય, ઉમ ગ કરો જાણાય,
 ગણાય ન ગણના કે', ભીમ ભારે ભારથી. ૧૬૦
 અહો વડપ્રાત મારા, ક્ષત્રીવૃત્તિવડે મર્મ,
 પ્રજા સૌ ઉદ્દેગ પામે, તેહ જાતિમાં થયા !
 તેના ધર્મ જાણો તમે, ધર્મનંદન કે'વાણો,
 માટે માનો માડું કહ્યું, અર્ધા વારિમાં વહ્યા !
 પ્રજાપાલન કર્યાથી, ન અશુભ દૂત ધાય,

૧૫૯ સુધી જન—સારી બુદ્ધિવાળા પુરુષો. જણાવું છું—જો કે તમે
 તો જાણ છો તથાપિ હું જણાવું છું ! પુણ્યશાળી છું—તમે પુણ્યશાળી-
 ઝોના પ્રાણરૂપ છો ! અથવા પુણ્યશાળી આત્મા છો ! (માટે હું તમને
 કહું છું). તેમ છું—તેમજ ક્ષત્રીધર્મધારી રાય પોતાને નરમાત્રકેરો ધણી-
 રણી માને. સત્યવક્તા છું—તમે વાણીના સત્યવક્તા છો (માટે મારે કહેવું
 ખરું છે કે કેમ તે કહો)

૧૬૦ દ્રાણે ડરો—દ્રોણથી ડરો. ભીમ છું—ભારે ભારથી (લડવૈ-
 યા) ભીમની કાંઈ અહીં આગળ ગણના ગણાતી નથી ! અથવા ભીમની
 આ ભારે ભારથી (ભારતી—વાણી)ની અહીં કંઈ ગણના ગણાતી
 નથી !

સ્વધર્મને ત્યાગતાં તો, જાણે નરકે ગયા;
 તજશે જો ક્ષત્રીધર્મ, હાંસી લેલા મધ્ય થશે,
 કૂટકૂટ કે'શે મર્મ, વિના વનિહ તો દહ્યા !! ૧૬૧

સાજજન વા દુર્જન હો, પુર્ણ પડિત વા મૂર્ખ,
 સ્વધર્મનાં કર્મ તજે, નીચ માંચધર તે;
 તમે નવ થાવ તેવા, વિચારો હૃદય વાત,
 અભિમાન માન રાખો, શૂર ભાર ભરતે;
 પરાક્રમ પૂર્વજાનાં, પૃથ્વીના થયા તો કરો,
 દિવ દેહ દમે જીવ્યો, શીદ આપ્યા શરતે;
 સ્વધર્મ તજે જો દિવ, શિક્ષા તેને કર સા કો,'
 અરે થયા તમે તેવા, નામ નોધ્યુ નરતે ! ૧૬૨

મારા માંહી બાજ નથી ! રે રે હું ધરમધારી !
 હવે નારી ના અમારો ! દુશ્મન ભને દમો !
 વેણુ પાળવાને કાજ, વેણુઆણુ ત્રાત ખમો !
 આપણો નથા આ સમો ! રાઠયમાં અરિ રમો !
 કંપો વેરી શત જોઇ ! ભાઇ ભવેકો ન કરો !
 નાચું જોઇ બેશી રહો ! શાંત થઇને રમો !
 અર ક્ષત્રીધર્મવારો ! શે એ ની વાણી ઉચ્ચારી !

૧૬૧ ક્ષત્રિવૃત્તિ—=જુગગ્રામ વગરે મારકૂટનો ધધો. અર્ધા ઈ—
 તમે રાજ્યપાટ હારીએલા માટે અર્ધા તો તમે પાણીમા તણાયા છો !

૧૬૨ મીચધર—મૃત્યુને ધારણ કરનારો—મુઆ જેવો. શૂર ઈ—
 શરનો ભાર ભરવાવડે દિવ ઈ—જીવ્યો, આ દિવ છે માટે તેઓ દેહ
 દમેછે; તમે મર્ડ દિવ નથી તો શામાટે દેહ દમોછો ? નરતે—નહારામા—
 અપકીર્તિમા !

જીતું કિયો દશ જઈ કે'વાઈ શે નરનાથ,
 એવો પ્રેમ પૂરો ધારો, પૃથ્વીમાં પ્રમાણુ છો ॥ ૧૫૯
 દુશ્મનથી દીન હું છું, હઠી ગયો હીન હું છું,
 પાણી વનું માન હું છું, તર્કકુ જીગરથી;
 ધિ ક વદો એવુ મુખ, બીક ભાષ્મતાણી ધરો,
 હીક નવ દ્રોણુ ડરો, થઈ મોટા મા'રથી;
 લડો લાખવાર જઈ, અડો અરિગણુ મધ્ય,
 પડો કે પાડો તમામ, શાયો શર સારથી !
 અરે રે ન અંગ મધ્ય, ઉમ ગ કરો જાણાય,
 જાણાય ન ગણના કેં, બીમ ભારે ભારથી. ૧૬૦
 અહો વડપ્રાત મારા, ક્ષત્રીવૃત્તિવડે સર્વ,
 મળ સૌ ઉદ્દેગ પામે, તેહ જાતિમાં થયા !
 તેના ધર્મ જાણો તમે, ધર્મનંદન કે'વાઓ,
 માટે માનો માટે કહ્યું, અર્ધા વારિમાં વહ્યા !
 મળપાલન કર્યાથી, ન અશુભ કૃત થાય,

૧૫૯ સુધી જન—સારી શુદ્ધિવાળા પુરુષો જ ચાલું છું—જે કે તમે
 તે જાણુ છો તથાપિ હું જણાવુ છું । પુણ્યશાળી છું—તમે પુણ્યશાળી-
 ઓના પ્રાણુરૂપ છો । અથવા પુણ્યશાળી આત્મા છો । (માટે હું તમને
 કહું છું) તેમ છું—તેમજ ક્ષત્રીધર્મધારી રાજ પોતાને નરમાત્રકેરો ધણી-
 રણી માને. સત્યવ્રતા છું—તમે વાણીના સત્યવ્રતા છો (માટે માર કહેવું
 ખરું છે કે કેમ તે કહો)

૧૬૦ પ્રાણુ ડરો—દ્રોણથી ડરો. બીમ છું—મારે ભારથી (લડવૈ-
 યા) બીમની કાઈ અહીં આગમ ગણના ગણાતી નથી । અથવા બીમની
 આ ભારે ભારથી (ભારતી—વાણી)ની અહીં કઈ ગણના ગણાતી
 નથી ।

સ્વધર્મને ત્યાગતા તો, જાણે નરકે ગયા;
 તજશે જો ક્ષત્રીધર્મ, હાથી હેલા મધ્ય થશે,
 કૂટકૂટ કે'શે ઝર્મ, વિના વનિહ તો દલા !! ૧૬૧

સાજન વા દુર્જન હો, પુર્ણ પડિત વા મૂર્ખ,
 સ્વધર્મનાં કર્મ તજે, નીચ મોચધર તે;
 તમે નવ થાવ તેવા, વિચારો હૃદમા વાત,
 અભિમાન માન રાખો, શૂર ભાર ભરતે,
 પરાક્રમ પૂર્વજાં, પૃથ્વીશ થયા તો કરો,
 દિવ દેહ દમે જીએ, શીદ આલ્યા શરતે,
 સ્વધર્મ તજે જો દિવ, શિક્ષા તેને કરવા કો,'
 અરે થયા તમે તેવા, નામ નોધ્યુ નરતે ! ૧૬૨

મારા માહી બા નથી । રે રે હું ધરમધારી ।
 હવે નારી ના અમારા । દુશિનન ભવે દમા ।
 વેણુ પાળનાને કાજ, વેણુઆણુ જાત ખમો ।
 આપણા નથા આ સમો । રાદયમા અરિ રમો ।
 કંપો વેરી શત જોઇ । ભાઇ ભવેડો ન કરો ।
 નાચું જોઇ બેશી રહો । શાત થઇને રમો ।
 અર ક્ષત્રીધર્મધારો । શે અની વાણી ઉચ્ચારી ।

૧૬૧ ક્ષત્રિવૃત્તિ—જાગ્યામ વગરે મારકૂટનો ધધો અર્ધા ઈ—
 તમે રાજ્યપાટ હારીએકા માટે અર્ધા તો તમે પાણીમા તણાયા છો ।

૧૬૨ મીચધર—મૃત્યુને ધારણ કરનારો—મુઆ જેવો શૂર ઈ—
 શૂરનો ભાગ ભરવાડે દિવ ઈ—જીએ, આ દિવ છે માટે તેઓ દેહ
 દમેડે; તમે માર્ક દિવ નથી તો શામાટે દેહ દમેડો ? નરતે—નહારામા—
 અપકીર્તિમા ।

વિના અસ્ત્ર નાખ્યા મારી ! વનભૂપ થૈ ભમો ! ! ૧૬૩

થઇને ધર્માત્માવાન, બેશી રે'ણું ક્ષત્રિયને,
ક્રિયા શાસ્ત્રે વધું કહો ? શિરોમણિ સ્વામ છો;
ધર્મી થૈ ધર્ણીશ બેસે, કેમ પામે પ્રાદુ' રાજ્ય ?
સમૃદ્ધિ ને સિદ્ધિ કેમ, મળે મહાનામ છો ।

માંસપિંડ પરાવીને, મત્સ્યજીવી મત્સ્ય માટે,
આજીવિકાને વધારે, ધર્મેતાણા ધામ છો ।

દુશ્મનને ડારે તેમ, ક્ષત્રી ધીર ધારે તેમ,
અંગ અરિ શારે તેમ, બાણુતા તમામ છો. ૧૬૪

દૃષ્ટાત દયો દેવકેડે, દૈત્ય ભાઈ તેમના છે,
વડેરા વિશ્વે મનાય, દેવયકી દાનવો;
દુશ્મન થયા તે જ્યારે, દેવે નાશ કર્યા ત્યારે,
દયા નવ ધરી રજ, બોધ મારો માનવો;
મોટા જાય જેહ માર્ગ, તેહ માર્ગે જવું નકી,
બીજે પથે પજો નવ, આપણુ છું માનવો;
કપટથી કૂટયા દુષ્ટ, પ્રાત દયા આણી નવ,
કયા એ શું બાણી નવ, પથ છે શું આ નવો ? ૧૬૫

૧૬૩ વન ઈ૦—તમે ભૂપ થઇને વનમાં ભમો છો, એ શોકકારક છે ।

૧૬૪ ધર્ણીશ—પૃથ્વીપતિ ક્ષત્રિયધર્મન હિ સાપ્રધાન માનીને તજના હો તો, માંસપિંડ ઇ૦—માંસના ગોળાને આકડીમાં પરાવીને મત્સ્યજીવી (માછલાંધી જીવનાર) માઝલાને મારેછે અને પોતાની આજીવિકાને વધારે છે તેને તમે અધર્મ માનો છો કે કેમ ? તે કહો

૧૬૫ આપણુ ઇ૦—તો આપણે તો માનવો (મનુષ્યો) છીએ, (માટે દેવની પેઠે રાત્રીઓનો નાશ કરવા એજ ઉચિત). કપટથી ઇ૦—દેવાએ દુષ્ટ દાનવોને કપટથી કૂટયા.

દક્ષાંતથી સિક્કાંતને, સિદ્ધ કરી શત્રુ સા'વ,
 કૂટી નાખો કપટથી, વીર વાર કરો ના;
 કપટ જો રૂચે નહિ, તો ભલે કરો ન તેમ,
 ધનુર્ધર ધનંજય, દિલ બિચ્છ કરો ના;
 ગદાધર ભીમ સમો, દુઃખનો સમો શો દુખો,
 ઉવેખો ન આવી વેળા, કૃશી પડી કૂરો ના;
 પરાક્રમ પૂર કરો, શૂર નામ સાચું ધરો,
 હોંસ નવ આવી હરો, વૈરાગ્યને વરો ના ! ૧૬૬
 જે બલિષ્ઠ શિષ્ઠ શૂર, તેહ સપરાક્રમથી,
 કમર સમર કસે, શત્રુ સામે થવાને;
 અનેક ન સાથ તેને, કદાપિ જોઈએ જાણો,
 એકલો જીતીને આવે, ન લે' સવા કવાને,
 શત્રુપક્ષ સેન મધ્યે, ભેદ પાડવા ન વાંચે,
 સ્વપક્ષ વધારવાને, થાય નવ રવાને;
 સ્વપરાક્રમે લડે તે, નામના કરે પોતાની,
 અડે અરિગણુ મધ્ય, દૂણી દાખે દવાને. ૧૬૭

૧૬૬ કપટ ન કરવાનું કારણ કહેછે ધનુર્ધર ઈ.—ધનંજય (અર્જુન) સરખો ધનુર્ધર છે, માટે તમે દિલમાં કરશો નહિ ! ઉવેખો ન—ઉપેક્ષા (બેદરકારપણું) ન કરશો અને જુગાર રૂપી કપટમાં કૃશી પડીને તમે ફરશો નહિ. હોંસ ઈ.—અમને જે ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થયો છે તેને ફરશો નહિ.

૧૬૭ સમર—સંગ્રામમાં. ન લે' ઈ.—તે સવા (સારા વાયુ) કે કવા (નહારા વાયુ) ને જોતો નથી ! અથવા સવે કે અસવે જોતો નથી ! દૂણી ઈ.—શત્રુના સમૂહમાં દૂણી (અમણી) દવા (મૃત્યુરોગને) દાખે —અર્થાત્ આપે અથવા દવા રૂપી કોઈ ઉપાધિને તે દૂણી (રીસાધને) દાખી નાખે !

ધરણીમાં ધન વનું, જીવિત વૃથા મનાય,
 જાણાય ન જન જીવ્યો, દ્રવ્ય એવું કામનું;
 તે દ્રવ્યનું જાણો તમે, મૂળ કારણ પિછાનો,
 પરાક્રમ મૌઢું એજ, મૂળ કો' તમામનું;
 એ વિનાનાં કારણ જે, તારણવાળાં ન તે તો,
 શીત ઋતુ વૃક્ષ છાયા, સેવન બદામનું;
 પરાક્રમ કરો પૂર, શૂરવીર સાચા થઈ,
 લડો ને લડાવો બ્રાત, નામ લેઈ રામનું. ૧૬૮
 સ્વાર્થ કુંતીસૂતુ ! જેને, સાધવાનું મન હોય,
 તેણે આ દષ્ટાંત જોવું, આચરવુ એમ તો;
 કૃપીકાર જેમ નાખે, કણ પૂર્વક્ષેત્ર માંય,
 સ્વાર્થ તેમ ત્યાગિયે જો, પામિયેજી ક્ષેમ તો;
 તેમ કરતાં કદાપિ, ઉલટો અનર્થ થાય,
 સ્વાર્થ પ્રાપ્ત થાય નવ, વધી પડે વે'મ તો;
 તોતેવો ઉદ્યોગ નવ, કરવો કદાપિ જાણો,
 ખુલાસો કરું હું ખાતે, ટાળી જાય વે'મ તો. ૧૬૯
 તેવો ઉદ્યોગ કર્યાથી, જેમ રાસભ શરીરે,
 ખંજવાળ્યાથકી નકી, સનાત રૂપ દુઃખ છે;
 તેમ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, માટે માનો નૃપ મારું,
 કૃપીકાર દષ્ટાંતમાં, દષ્ટિ દીધે સુખ છે;
 અહ્ય ધર્મ ત્યાગી કરી, મહુદ્ધર્મ સેવી કરી,

૧૬૮ શીતઋતુ ઈ—જેમ શીતઋતુમાં વૃક્ષની છાયાનું મેવન બદા-
 મની કીમત નેટવુ છે તેમ પરાક્રમ વિના બીજાં બધાં દ્રવ્ય મેળવવાનાં
 કારણ (સાધન) વગર છે ૧૬૯ કૃપીકાર—ખેડૂત પૂર્વ—પેદેશાં—પ્રથમ

નામના તો એવી કરી, ધન્ય માત કૂખ છે;
 એવાનો આચરનાર, તરી ગયો ત્રણ લોક,
 ધન્ય ધન્ય તે કે'વાયો, માંડ્યું તેણે મુખ છે. ૧૭૦
 મતિમાન કરે કરુ', જાણાવી દઉં તે જીવિત,
 પિછાનો પ્રયુક્તિ પૂરી, કહી નાખું આજ હું;
 મીઠડાં ઢાળી જે મુખ, મિત્ર જેવું માન રાખે,
 દાવ અરિનેજ દાખે, વળી કહું રાજ ! હું;
 ભીંતરથી શત્રુપાણુ, રાખનાર નર જોઈ,
 હાણાવવો રાચે નકી, કરું સર્વ કાજ હું;
 મરાવવા મિત્ર એવા, બંને સગા બ્રાત હોય,
 ધરવી ન દયા ઉર, લગાડું ન લાજ હું. ૧૭૧
 અપરાક્રમી જો હોયે, શત્રુ રૂપ ધારી નપ,
 અણુના મળી આવ્યો તો, આમ ત્યાં કરાય છે,
 ગુપ્ત મિત્ર પોતાનાથી, વશ કરી લેવા તેમ,
 પછે હાણવા તમામ, દુશ્મિને ડરાય છે,
 શિષ્ટને બલિષ્ટ હોય, શૂરવીર શત્રુશિર,

૧૭૦ રાસમ—ગધેડો જેમ ગધેડાને શરીરે ખંજવાળતા મેલા થવાય અને તેથી નાહાવાનું કષ્ટ વેડું પડે કૃષીકારના દૃષ્ટાંતનું દાષ્ટાંત કહે છે: અદ્ય ઈ—જેમ ખેડૂત થોડા દાણા નાખી દેઈને ધણા દાણા લાવે છે તેમ તમે પણ થોડો ધર્મ તજવો પડે તો તજો અને તેથી મોટા વર્મ ઉપાર્જન કરો માંડ્યુ ઈ—તેણેજ ધન્યવાદ લેવાનું મુખ માંડ્યુ—શર્યાન કરી.

૧૭૧ “પરોક્ષે કાર્યં દતારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદશ મિત્ર વિપકુર્મં પયોમુલ્લમ્ ॥” —“પરોક્ષમા કાર્યના અગાડનાર અને મોઢે મીઠું બોલનાર મિત્રને મોઢા આગળ દૂધભરેલા ઝેરના ઘડા જેવો જાણીને તજવો.” એ નીતિ-શાસ્ત્રના વચનનો બોધ કરે છે મીઠડા ઈ.

પરાક્રમ પૂર કરી, તે શું તો લડાય છે;
 તમે કર્યું જેમ તેમ, અદ્ય દંડ સાંત્વનતા,
 નવ થાય એવા પર, ભરતે ભરાય છે ! ૧૭૨

સવિતાની જુઓ સોઇ, કવિતા કરે કવિ કો,
 રવિતાની રીતિ કડી, વૃપના છે કામની;
 અખર કિર્ણોએ કરો, પાલન મળતું કરે,
 પ્રખર કિર્ણોએ કરી, મળ ટાળે નામની;
 તેમ મળ પાળો ભૂપ, પરાક્રમે અરિ હણે,
 સવિતા સમા થઇને, હાક દીને હામની;
 ઊઠો ઊઠો વડ વીર, દઢ ધીર ધરો કરી,
 હીર હેલા મધ્ય હરો, રડે અરિકામની !! ૧૭૩

ક્ષત્રીકેરો ધારો ધર્મ, પર્મ કીર્તિ પામે તેમાં,
 શર્મ ગ્રહો અર્પો સૌને, શાંત કરો સ્વામની;
 આપણા પિતાએ કર્યું, પિતામહે કર્યું જેમ,

૧૭૨ અપરાક્રમી શત્રુને બેદ કરીને વશ કરવાની રાજનીતિ કહે છે: શુભમિત્ર ઈં. પણ તમે જે રાજનીતિ ધારી છે તે ઉલટી છે: તમે ઈં—પણ તમે જેમ કર્યું તેમ એવા (દુર્યોધન જેવા) શત્રુપર અદ્યદંડ પણ ન ધરાય કે સાંત્વનતા (શાંતિ) રાખીનેજેથી પણ ન રહેવાય! ત્યારે શું થાય? ભરતે ઈં—એ તો ભરતામાં ભરાય છે. અર્થાત્ એમ રહેવાયી તો ઉલટી તેની આખાદી થાય છે! (માટે એમને તો હણવા એજ નીતિ છે).

૧૭૩ સવિતાની ઈં—કોઈ કવિ કવિતા કરે છે તે પ્રભાણે તમે સવિતાની (સૂર્યની) મોઢ જુઓ. રવિતાની—સૂર્યપ્રજ્વાળી. અખર—કામળ. પાલન કરે—(જટિ કરીને). પ્રખર—અન્યંત તીક્ષ્ણ પ્રગ્ન ઈં—પ્રગ્નને નામની પણ ટાળે—પ્રગ્નનું નામ પણ ન રહેવા દે—નામ કરે (તાપ કરીને) હાક ઇં—દિગ્ગતની હાક દેવી—દિગ્ગત આખી હાકી બહુ. દીર—જગ (શત્રુનું) રડે ઇં—કે જેથી શત્રુની સ્ત્રીઓ રડે !

ઇત્યાદિકે કહું તેમ, કરી તારો ભામની;
 વેદશાસ્ત્ર સંગત છે, નિશ્ચે માનો મારી વાત,
 ઉલટે પથે જો પજો, કકળાવી કામની.
 તો તો થયું ગયું સુખ, દુઃખદિન આવી પડ્યા,
 કીર્તિ કૂડી થઈ જાણો, તમે તો બદામની ! ૧૭૪
 તપશી જે તપથડી, કીરતિ કમાય રૂડી,
 ક્ષત્રિય કમાય તેથી, વધુ અરિ મારતાં;
 કમર કશીને શૂર, સમરમાં ઉતરે જ્યાં,
 ભર અરિની ભુંસે, શૂરત્વ સંભારતાં;
 મરે છે વા મારે પોતે, મરતામાં પામે સ્વર્ગ,
 મારતામાં કીર્તિકન્યા, ધ્યાને શુભ ધારતાં;
 વાહુ વાહુ વધાય છે, ધન્ય જીવું માનું તેનું,
 બીજા બાપડા તમામ, વગોવાયે હારતાં !! ૧૭૫
 મળકેરી કળ ભાજો, સળ થઈ માને સર્વ,
 ધળ ભાગી ધર્મકેરી, દુઃખ થશે તથકી;
 સવિતા ન અપે મુખ, અંદ્ર ઐશ્વર્ય ન પાપે,
 અરે હાય કરું કેમ, રે'વાશે શાથી ટકી ?
 વૃષ્ટિ કરશે ન મેઘ, સૃષ્ટિ પીડાશે સરવ,
 કષ્ટી એમ મળ કહે, વાત મારી છે નહીં;
 એવો અવસર જોઈ, જલણું ન ભડા જૂપ,

૧૭૪ શર્મ—સુખ. સ્વામની—પત્ની—દ્રૌપદીને ભામની (સ્ત્રી—દ્રૌપદી)ને તારો (દુઃખથી). બદામની—(કીર્તિ).

૧૭૫ તેથી ઈ—તેથી વધારે કીર્તિ શત્રુ મારતાં ગણી શકે. ભગર જુસે—ભગરો જુસી નાખે—મતલબ કે નાશ કરે.

માની મારું વેણુ ઊઠો, ઝાઝા ના થયું જકી ! ૧૭૬
 જીઆ ઘેરેઘેર તમે, નિંદાયછે દુર્યોધન,
 રક રાજ મધ્ય અતિ, એ સૌ સારી સોઈ છે;
 ભીખાદિક દ્રોણ ગુરુ, રાજ નથી એના પર,
 એના વખોડે સૌ એને, હોવાની તે હોઈ છે;
 આ ઘડીએ ચૂકો નહિ. દાવ આપ્યો મૂકો નહિ,
 રૂકો નહિ કરો રાઢય, કીર્તિકન્યા રોઈ છે;
 તમે રમ્યા ધૂત જ્યારે, ત્યારે આમ કે'તા સર્વ,
 ગર્વ ધરી કરે આ શુ, આવો કૂડો કોઈ છે ! ૧૭૭
 વાહ વાહ કે'વાઈ ગૈ, વૃધો પણ વધા આમ,
 ધન્ય ધન્ય યુધિષ્ઠિર, નવખંડ નામના !
 મોહ જીત્યો મોટો અરિ, કૃપણતા તજી કૂડી,
 લોભને લગાવી લાત, મોટેરી છો મામના;
 ભયથકી ભાગ્યા નહિ, સત્યધર્મ ત્યાગ્યા નહિ,
 ઘણું થયું હવે ભૂપ, દાવ જોયા દામના,
 અવસર જોઈ આવો, કેર કરો અરિપર,

૧૭૬ તમે રક્ષણ નથી કરતા તેથી પ્રજા પીડાય છે તેનું પાપ તમને લાગશે, એમ કહીને પાણી ચઢાવે છે પ્રજાકેરી ઇન્દ્ર : ન અર્પે સુખ — (પ્રકાશ વગેરે ન દેખતે).

૧૭૭ એ સૌ ઇન્દ્ર — અર્થાત્ દુર્યોધન ઉપર જ્યાં સુધી પ્રજાની અપ્રીતિ તાજ છે ત્યાં સુધી આપને સારી સોઈ (અનુકૂળતા) છે. રૂકો નહિ — અટકો નહિ રોઈ છે — અર્થાત્ શત્રુની કીર્તિ નાશ પામી છે. અથવા તમે રોકાયા માટે કીર્તિ રૂપી કન્યા (વરી શકતી નથી માટે) રોઈ રહી છે. ગર્વ ઇન્દ્ર — દુર્યોધન ગર્વ ધારીને આ શુ (અકાચ) કરે છે ! અર્થાત્ શત્રુઓની નિંદા એ આપણી અનુકૂળતા છે.

ભુંડું કોઈ ભાષે નહિ, સમ ખાઉ રામના. ૧૭૮.
 તમે કે'શો લાગે પાપ, ખોલ્યુ અખોલ્યું કરંતાં,
 સમજવું સે'લી વાત, એ માટે અમે જુઓ;
 ક્ષત્રીધર્મ ધારી નૃપ, રાજ્ય ત્રે'વા કાજ કદી,
 પાપાચાર્ય કરે પૂર, ખર્ષેશો ખાંતે ખુઓ !
 યજ્ઞાદિક કરી ટાળે, પૂર પાપને મળજે,
 સત્ય પછેથી સંભાળે, અશ્વ સતીના લુઓ !
 દઇને દબાંત ભૂપ, સિદ્ધાંતને સમજવુ,
 માની જવને મહાંત, જુગ આવ્યો આ જુઓ. ૧૭૯
 પાપ કરી પામ્યા રાજ્ય, પછે પુણ્ય કરે મૌઠ,
 ગ્રામ દિવને દે ઘણા, ગાયો દે ગણી ગણી;
 યાચકે જે ઇચ્છી વાત, તેહ તર્ત આપે નૃપ,
 દુઃખદિન જાય તેના, ભાખું શુ ભણી ભણી,
 રાત્રિકેરા તિમિરથી, મુક્ત થાય ચ દ્ર જેમ,
 તેમ મૂકાયે નૃપાળ, પાપ સૌ હણી હણો;
 માનો માફ હે નૃપાળ, કૃપાળ કરાણા કરી,
 દયાળ જાણોને દુ ખ, કબે તો રાણી રાણી ! ! ૧૮૦

૧૭૮ મોટરી ઇ—તમે મોટી મામ(મયાદા)ના છે. ૧૭૯ જુગ
 ઇ—હવે આ કળિયુગ આવ્યો છે તેને તો જુઓ ! અર્થાત્ આ કેવળ
 ધર્મને વળગી રહેવાનો સમય નથી, પણ જે પાપથી મોટા ધર્મ થતો હોય
 તે પાપ કરીને પછી ધર્મવડે તે પાપને દૂર કરવાનો સમય છે ?

૧૮૦ રાત્રિ ઇ—જેમ દિવસનો ઉદય થતાં ચંદ્રમા રાત્રીના તિમિર
 (અંધકાર)થી મુક્ત થાય છે, તેમ રાજા પણ યજ્ઞાદિકના પુણ્યના ઉદય-
 વડે પાપથી મુક્ત થાય છે. રાણી રાણી—માંભળી માંભળીને.

પ્રજાકેરો પ્રેમ જીજ્ઞા, નેમ જોઈ સંશે જીજ્ઞા,
 રે'મપથ પજો ભૂપ, વે'મને વિડારીને;
 માને પ્રજાજન આમ, કામ કથજી કહેછે,
 રામ જપે દા'ડો રાત, રાયને સંભારીને;
 શ્વાનચર્મ મધ્ય દુગ્ધ, મુગ્ધ મહિલાને વાત,
 શૂદ્રને શીખાવા વેદ, ધ્યાને જીજ્ઞા ધારીને;
 ઉપયોગી નથી જેમ, તેમ દુર્યોધન કાજ,
 રાજ્યપ્રાપ્તિ માને સર્વ, રહ્યાં થાકી હારીને !! ૧૮૧
 સત્ય સાચવવા માટે, ઘાત કેટલાના થશે,
 વાત તે વિચારો ભૂપ, માની જાણો માહરં;
 રાયભક્ત પ્રજા સર્વ, રડી રડી મરે સર્વ;
 અમારોય ગળે ગર્વે, હતું કર્યું જાહરં,
 સૌના જીવ જાત એમ, વે'મને નાખો વિડારી,
 ખાંતે કોમ ધાગે તમે, લંબાવો ન લાહરં;
 અતિ કહ્યું થયું ઘણું, માન્ય માન્ય માની જ્ઞાત,
 કારજ કરી લે હવે, પાણી જોયું તાહરં !! ૧૮૨
 પ્રજાને આમે તમામ, માર્ગ કંઈ માંહી લેખી,

૧૮૧ નેમ—નિયમ (પ્રજાનો). રે'મપથ—દયાને. ગારો (પ્રજા ઉપર). શ્વાન ઈં—જેમ શ્વાનના ચર્મમાં દૂધ રાખવું ઘટિત નથી, જેમ મુગ્ધ (મૂર્ખ—અણેતી) મહિલા (સ્ત્રી)ને (છાતી) વાત કહેવી ઘટિત નથી, તથા શૂદ્રને વેદ શીખાવવા ઘટિત નથી, તેમ દુર્યોધનના હાથમાં રાજ્ય રહે તે પણ ઘટિત નથી. અહ્યપ્રમાદકાર.

૧૮૨ રાયભક્ત—રાજા ઉપર પ્રીતિવાળી હતું ઇ—જે હતું તે તમને જાહેર કરી દીધું । વે'મને ઈ—માટે વચન દેવતાં પાપ થશે એવા વેદેમનો નાશ કરો લંબાવો ઈ—વાત લાહરે નાખીને—આજ કરીશું, કાલ કરીશું, એમ લાંબો વખત ચલાવીને લંબાવો નહિ—મોડું કરો નહિ.

મુડત કરો મહીપાળ, વારવાર શું કહું;
 ઊઠો સન્ને રાસ તમે, અસ્રવાળા કરો હાથ,
 સાથ આ સૌ તેડો બ્રાત, કબ્લ સહ્યું આ બહુ !
 દિવન બોલાવી કરી, સ્વસ્તિવાચન કરાવો,
 ડરાવોને દુર્શિમનને, રાડ્યમાં રાજ રહું;
 દુઃખે હૂબ્યા તારો બ્રાત, વારો યુદ્ધકરો આણી,
 પારોપાર પડ્યાં વેણ, ખેંચી તે કા'ડો સહુ. ૧૮૩
 વધુ વાર કરો નહિ, દુર્શિમનથી ડરો નહિ,
 હામ રજ હરો નહિ, કરવાનુ તે કરો;
 પચાનન મુખ જેવા, પાંચ બંધુ સાથ લેઈ,
 રણમાં સિધાવો રાજ, કર્યું અરિના ધરો;
 એકને ન છોડે કોઈ, પચની જ્યાં સોઈ હોઈ,
 રામા યમની રે' રોઈ, દિલમાં શોણે ડરો;
 ગજપુર ગાજ ચડો, વાજ નેડ્યા રથે અડો,
 લાજ જાય અરિ તડો, મારો કે બ્રાતા ! મરો ! ૧૮૪
 મરતગણથી જેમ, મઘવા વીંટાઈ શોભે,
 દોભે અરિગણ નેઈ, શોભા એ સલૂણી છે;
 હણે દેવ દાનવને, બ્રાત હણો માનવને,

૧૮૩ મર્ણ્યકબ્લમાંદી—ગરણતુલ્ય દુઃખમાં. પારોપાર ઇ—રાત્રીએ
 કહેવાં વચન ડપી આણ્ય અમાગ હૃદયમાં પારોપાર પડ્યાં (ચોટપા) છે તે
 સહુ ખેંચી કાઢો અર્થાત્ વેર લેવા નૈવાર યથ જાઓ !

૧૮૪ પંચાનન ઈ—પચાનન (મિંદ) ના મુખ જેવા —અર્થાત્
 વિકાળ. રામા ઇ—તો સાક્ષાત્ જમરામની સ્ત્રી પણ રડીને રહે—અર્થાત્
 જમરામ પણ મૃત્યુ પામે, તો બીજાની તે શી ગત કહેરી ? ગજપુર—
 હમિતનાપુર બહી. લાજ જાય ઇ—જેરી રીતે રતુના લાજ જાય તેમ
 તમે તેમના પર દસારો કરો.

તેના જેવું સેન સર્વ, રાકે સંખ્યા દુણી છે ।।

નરનારાકારી ગદા, ભીમભડ કને ભાજો,

વેગે મન વાજો બ્રાત, હણો દુષ્ટ નાણી છે;

જાણાય છે વ્યાધ્રમુખ, અજા કરતાં છે સે'લ,

દંતે મેલ ચડ્યો મદું, પોચીપચ પૂણી છે ।

૧૮૫

કિરીટીની કરામત, કોઈથી કરાય નહિ,

બન્ને કરે મારે બાણ, થાકનાર જે નહિ;

નકુલ ને સહદેવ, કાળને કંપાવે અટ,

મારા જેવો વડો વીર, એક પાણુ છે તહીં !

આયું 'યું ક૩ં વખાણુ, હાણુ હેલા મધ્ય ક૩ં,

કોનો ડરાવ્યો ન ડ૩ં, સત્ય વેણુ છે સહી;

મતિજા છે મૂર્ખુ મારી, અરિ હણું એટલા હું,

યમને ભૂલાવું નિશ્ચે, લખતાં વાડુ વહી ।।

૧૮૬

વર્ણી સા'યકારી જુઓ, સંશય જુઓને સાચ,

વાચ મારી મિથ્યા નથી, સૃંજય સૌ સા'ય છે;

સખ્યા ગાણતાં તેમની, સરસ્વતી હારી જાય,

રાય પછે શોચો શોણુ, આય તેની વાય છે;

કારમા જે કેકય મૌ, સા'યકારી આપણા તે,

૧૮૫ મરતગજથી—દેવના મમદથી મધવા—ઈંદ્ર. શોભે—ખજ-
બળી ઠોકે. શોભા ઈં—એ શોભાને મનુષ્યી (મીડી) માનવી. અર્થાત્
આપણી પણ એવી શોભા થને । દુણી—જમણી. નાણી—(આપણા)
દેવાદાર.

૧૮૬ છે તહીં ?—અર્થાત્ નથી યમને ઈં—દું એટલા મનુષ્યોને
મારું કે તેમ કરીને હું યમરાજને પાણુ વહી (મરેલાનું લેખું લેવાને
એપડો) લખતા બૂવાવું । અર્થાત્ ઘણા મનુષ્યોને મારું.

પછે ડર કોનો ગણો, વાયુ વર વાય છે;
 વૃષ્ણિકુળકેતુ કૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવા આજ્ઞા દે,
 છતે કોણ તેને કહો ? રૂકું સહુ રાય છે !! ૧૮૭
 આવા સાંયક અરિના, ગણાવોને ગુણનિધિ ?
 જાણવાની છે જરૂર, જાણાવી સુખી રહો;
 સાંયક ને એક આવો, દખાડી દો દુરિમનનો,
 સાયક ન ધરું કર, જાણતા હો તો કહો ! !
 વીર વાર એટલી છે, વજો યુદ્ધમાટ પાછા,
 નમશે અરિ આવીને, લક્ષણા મારી લહો;
 ઇંદ્રમથ આપે તર્ત, શર્ત ત્યારે કરો આવી,
 ગજપુર નેએ મારે, વક્તા મધ્યે વહો ! ! ૧૮૮
 કર નોડી કહું બ્રાત, મહીપત મૂકું માન,
 મારૂં કહું માની ઊઠો, ગયુ પાછુ વાળવા;
 નેહ નમાવું છું શીશ, કષ્ટે કાય કંપે ઘણી,
 ઊઠે ઊઠો શૂરમણિ, દીનત્વ આ ટાળવા;
 કૂટાઈને કાનનમાં, શૂરવીરે મરવું તે,
 સાચમાચ સાડું નથી, ભલું ઘોને ભાળવા !
 ગોપ્રાક્ષણપ્રતિપાળ, અળગાની હ્યો સંભાળ,
 જ તને રીઝાવો રાજ, યુદ્ધ મધ્યે માલવા ૧૮૯

૧૮૭ સંજય—સંજય નામે કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયો કેકય—
 કેકય દેશના ક્ષત્રિયો વાયુ ઇન્—શુભ શકુન સચ્ચવનારો વર (શ્રેષ્ઠ)
 વાયુ પણ વાય છે । વૃષ્ણિકુળકેતુ—વૃષ્ણ નામે કુળમાં ધન્ન રૂપ.

૧૮૮ સાંયક—મદદગાર. સાયક—ખાખૂ. લક્ષણા—તર્ક. નેએ—
 નોંધએ. વક્તામધ્યે વહો—અર્થાત વાંકા થાઓ ।

૧૮૯ કાનનમાં—જંગલમાં. ગોપ્રાક્ષણ ઇન્—તમે ગોપ્રાક્ષણ પ્રતિપા-

દાનેશ્વરી તમે વડા, મનસા પૂરક મોટા,
 જોટા નવ થાણું બ્રાત, મનસા મારો પૂરો;
 શોચ ટળી જશે સર્વ, ગર્વ અરિકરો ટળે,
 પર્વ મૌઠ મળે આવી, ઝાઝા શાકાને ઝૂંચે !!
 માનો માનો મહીપાળ, ભીમભડ વદે આમ,
 છતી રસાતળે જાય, છૂંદા થાય ના ચૂરો;
 વાર વાત રૂચી કહો, વાર નવ વધુ કરો,
 બધુ તણ ઊઠો બ્રાત, થયા સજ આ ચૂરો !! ૧૯૦
 અરે મૂઠ યુધિષ્ઠિર, સૂર્યે સૂર્યપાણું તજ્યું,
 તથાપિ વદે ન મુખ, ધ્યાનમાં ધિઃકાર છે,
 શીતળ અગ્નિ જાણાચો, કોમળ ગાણાચો કાળ,
 તથાપિ ન રીઝ્યો રજ, સાર કે અસાર છે;
 દુષ્ટ કર્મ માફ કરી, હૃદયને સાફ કરી,
 તેડવાને આચો યમ, ન જાણે ગમાર છે,
 શનિશ્ચરાદિક ગ્રહ, વાંકી વેળા સીધા થયા,

ણ છે, ત્યારે અખળા(દ્રૌપદી)ની સંભાળ લ્યો, કેમકે અખળા પણ
 માયની તુલ્ય છે. 'ગોઆહણપ્રતિપાળ' વિશેષણ સંભાળ લેવા રૂપ અભિપ્રા-
 પથી મૂકેલું છે. માટે પરિકરણકાર.

૧૯૦ ચૂરો—અખળાઓ—દુ ખી યાઓ છતી ઇ—કૌરવો રસાતળે
 (રસા-પૃથ્વી+તળ-પૃષ્ઠ) પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર. આપણને છતી જાય, એમ
 કહેતાં મારી હમ કેમ ચૂરો ન થઈ જાય । અથવા, કૌરવો આપણને
 છતીને રસાતળમા પણ જાય (પૃથ્વીની નીચેના પાતાળમાં જઈને પણ
 જીવતા રહે) એમ હું કહું તો મારી હમ ચૂરો શામાટે ન થાય । અર્થાત્
 આપણને છતીને કૌરવો જીવતા રહે એ તો આશાજ ન રાખવી । વાર ઇ—
 —વાર હવે તમે એમ કહો કે તારી વાત મને રૂચી (પમંદ પડી)

મગરૂરી કરી ત્યારે, ખાંતે કહે ખાર છે. ૧૮૧
 બોલતો નથી શું અલ્યા, બકધ્યાની થઈ બેઠો,
 માણ લેઈ પેલા તારા, પછે અર્પુ આ તને;
 હજીએ ન બોલતો શું, બોલકો થઈને બેઠો,
 ભવોભવ રે'જે એવો, મૂર્ખ લેખિયો મને !
 સો કરી મેં સીધી વાત, ઉત્તર ન એકરોરો,
 આપિયો અલ્યા તોં આજ, બાણીતો થયો જને;
 રક્ષા મધ્ય ઢંકાયલો, પ્રલયકાગે પાવક,
 જાણો અને નાણો નર, રખે જાણો કો કને ! ! ૧૮૨
 વરસો મૂશળધાર, વરસાદ વાર વાર,
 ગિરિ કાંઈ ગણુ તેને, તેમ નૃપે ત્યાં કહ્યું !
 છિદ્ધર છલાઈ જાય, જળ આવી મળે જ્યારે,
 અબ્ધિને શાનો વિચાર, રૂપ ગંભીર ધર્મ;

૧૮૧ હવે ભીમનુ રૌદ્ર સ્વરૂપ વર્ણુ છે. અરે ઈં સૂર્યપણું—પ્રકાશ અને ગરમી. તથાપિ ઈં—સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ અને ગરમી કદી તજતો નથી, તેમ છતાં એ અસંભવિત વાત બની ગઈ; અને તારે તારા મુખથી બોલવું, એ તો સંભવિત છે, તથાપિ તું બોલતો નથી અને ધ્યાન ધરીને બેસી રહ્યો છે, ત્યારે તારા એવા ધ્યાનમાં ધિકાર છે ! અસંભવનો સંભવ વર્ણુ છે માટે અસંભવાલંકાર. શીતળ ઈં—સૂર્યના દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ્વલનમાં શીતળતા, કાળમાં કોમળતા, ૫મમા દુષ્ટ ક્રમે માફ કરવાનો ગુણ, વાંકી વેળાએ ગનિશ્વર ગ્રહનું સીધા થવું, એ સર્વે અસંભવનાંજ દૃષ્ટાન્ત છે. મતલબ કે કોઈ પ્રકારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા નહિ.

૧૮૨ પછે ઈં—પછે આ મારા પ્રાણુ તને આપું ! મૂર્ખ ઈં—શું તં મને મૂર્ખ જાણ્યો ! ગદ્યા ઈં—પણુ હે નર જગતને પ્રવચ કરનારો પાવક (અગ્નિ) જેમ રાખોડીમાં ઢંકાયલો હોય તેવો મને જાણો; રખે કો મારી કને જતા ! અથવા હે મનુષ્યો ! આ યુધિષ્ઠિરને રાખોડીમાં દાંકેલા પ્રલયકારી પાવક જેવો જાણો, તેથી કામ, તેની પામે જશે નહિ !

એવી વાત જાણે કદા, તદા ભીમભડ શાનો,
 સદા ક્રોધક્રેશો સેવી, ક્રોધને જાણે વર્યું;
 બૂચટ ! ન બોલે હહ, બુદ્ધિહીન ! બેસી રહ્યો,
 અવજ્ઞા કરે શુ અલ્યા ! નીચપણ આ નર્યું ! ! ૧૯૩
 પેર પેરનો પવન, વાયો વેગ કરી અતિ,
 તોય નવ ગિરિરાજ, કંપિયો ત્યાંહી રતિ;
 તદા ગદા લેઇ ઊઠ્યો, ભીમ બ્રાત મારવાને,
 પૃથ્વીમાં પછાડ્યો પાદ, ગર્જી દેખાડી ગતિ;
 મૃગપર સિંહ જેમ, તરાપ મારીને પડે,
 તેમ સાલો યુધિષ્ઠિર, ક્રોધે મૂઠ યૈ મતિ;
 કૃષ્ણાકૃષ્ણ દાડી આવ્યાં, જ્યાં ત્યાં કરી ઝાલ્યો ભીમ,
 સમા કરો કરો કહે, કૂર કર્મ આ અતિ ! ! ૧૯૪
 ભીમભડ કહે ભાગો ! અનુરાગો આવાપર ?
 વાગાવનો નાગો નર, ગદાઘાત કામનો;
 હહુનં નવ હેલા મધ્ય, અવધ્યનો વધ કરું,

૧૯૩ ગિરિ ઈં—અર્થાત્ રાજા ભીમનાં એવાં વચનથી ન ડગતાં
 બોલ્યા આલ્યા વિના સ્થિર બેસી રહ્યો ! છિદ્ર—ખાળોચિયાં. છલાછ જાય
 —છત્રી જાય—ઉભરાઈ જાય. એવી ઇં—રાજા ગંભીર છે માટે મારી
 સારી માઠી કહેલી વાતોને ગણી જાય છે અને જવાબ આપતો નથી,
 એવી વાત જો ભીમ સમજે તો તેને ભીમભડ કોણ કહે ? અર્થાત્ ભીમ
 એવું સમજતો નથી. ન સમજવાનું કારણ કહે છે: ગદા ઇં—કેમકે તે
 સદા ક્રોધનો સેવી (સેવનાર) હતો, તથા તે ક્રોધને વર્યું (વરવાનું કામ)
 જાણતો હતો બૂચટ !—મૂર્ખ. (યુધિષ્ઠિરનું સંબોધન). અવજ્ઞા—નિરસાર.
 નીચપણ ઇં—આ તો તારું કેવળ નીચપણ છે !

૧૯૪ પેરપેરનો ઇં—રૂપકાલંકાર. પવન—(ભીમની વાણી રૂપી).
 ગિરિરાજ—(યુધિષ્ઠિર રૂપી). બ્રાત—બ્રાતને (યુધિષ્ઠિરને).

નવ જો હું નર થઈ, તો થયો બદામનો;
 મારવા થો મૂઠમતિ, રૂડી રતિ રૂડી જોની,
 ધર્મી થઈ બેઠો અતિ, વાંક કશેા વામનો !
 રવોરવ નકં વિષે, હાથું નવ તો હું જઈ,
 ખઈ સર્વ સાચા સમ, નથી ખોલ નામનો ! ૧૯૫
 કૃષ્ણ કહે થયું અતિ, થઈ ગયું મર્ણુ એનું,
 હવે શાંતિ ધરયા શૂર, કહું મોત મોટાનું;
 ભર્યા માનવંતા મધ્ય, માન લેવું મોટાકેરું,
 મર્ણુ તેનું તેહ નિશ્ચે, ભલે ખરા ખોટાનું;
 ભીમભડ વધો ત્યારે, જીવતો ન મૂકું એમ,
 જીવાડું જો ઉત્તર દે, જોયું જન જોટાનું;
 કરે સાહી હલાવતાં, ભૂમિ ભડ પડયો ભૂપ,
 અવદશાએ ઉઠાડયો, રહે છાનું છોટાનું !! ૧૯૬

૧૯૫ અનુરાગો ઈ૦—અરે ! તમે આવા (નિર્લજ્જ) ઉપર શામાટે
 અનુરાગો (પ્રીતિ કરો છો) ? વાગાવનો—લાંજ રૂપી વસ્ત્ર વિનાનો હાથું
 ઇ૦—જો હું એને હેઠામા હાથું નહિ, અને એ અવધ્ય—વધ ન કરવા યોગ્ય-
 (મોટો ભાઈ હોવાથી) નો જો હું વધ ન કરું, તો હું બદામનો (તુચ્છ કીમ-
 તનો) થયો, એમ જાણવું. વાંક ઇ૦—આ તો અતિ ધર્મી થઈને (અર્થાત્
 વનવાસી થઈને) બેઠો, પણ વામનો (દ્રૌપદીનો) શો વાંક કે જેથી તેણે
 પણ એના જેવીજ ધર્મિણી થયું જોઈએ ? પ્રતિજ્ઞા કરે છે: રવોરવ ઇ૦. રવો-
 રવ—રૌરવ. નામનો—મિથ્યા.

૧૯૬ ભયે ઇ૦—ભલે તે ખરેખરો ખોટો હોય, તથાપિ જો મોટો
 ગણાતો હોય તો તેનું ચાર મ બાવિત પુરૂષોની વચ્ચે અપમાન કરવું એજ
 તેનું મોત છે ! અથવા પછી ભલે તે ખરો હોય કે ખોટો ! જોયું ઇ૦—શું
 એણે મને પાગ એના જોટાનું (ખરાગરનું) જન (માણસ) જોયું કે ?
 અવદશાએ ઇ૦—ભૂમિ પડયો ત્યાંથી પાછો તે જોઈવા પામતાજ નહિ, પણ

નિખરાઈ ગયા કેશ, વેશ તો વિચિત્ર થયો,
 વ્યાધ અન્ન કને ઊભો, જોતાં તો જાણાય છે;
 પુણ્યના પ્રભાવથી કે, બલાદિકવડે બધું,
 અવળાનું સવળું આ, ભણતાં ભણાય છે;
 નર વારે કેસરીને, કંપ્યા વિણ અન્ન બેઠું,
 અવનવું ભાજો બલા, તાણતે તણાય છે;
 કૃષ્ણ કહે સમજાવું, શાંત કરે તને રાય,
 શસ્ત્ર તણ આધો જાને, ગુણગ ગણાય છે ॥ ૧૯૭
 કૃષ્ણ કહે શાંત કરો, વચ્ચી ગઈ છે વાત,
 ઘાત કોકકેરો થશે, સમજાવો શૂરને;
 પછે મનગમ્યું કરો, વારતામાં વાંકો થાય,
 સમજે ન સમજાવ્યો, પ્રજાળી દ પુરને;
 ક્રોધી વશ કરવાનો, ઉપાય તો રાય । એક,
 સમજાવો શાંતપણે, આશા દઈ ઉરને;
 માનો માહરું વૃષાળ, વાર કરવાની વેળા,

એની અવદશા થવી બાકી હશે તેથી પાછો જાહેર । ક્રોધી કહેશે કે એ વાત
 તમે કેમ જાણી । તેનો કવિ ઉત્તર આપે છે: રહે ઇ—એ તો ક્રોધી છોટો
 (નાનો—હલકો) માણસ હોય તેની વાત જાની રહે પણ યુધિષ્ઠિર જેવાની
 વાત જાની રહેજ નહિ ।

૧૯૭ ક્રોધી ભીમ અને શાંત યુધિષ્ઠિરને કવિ રૂપકાતિશયોક્તિથી
 વર્ણુ કે વ્યાધ ઇ—યુધિષ્ઠિર રૂપી આજની પામે ભીમ રૂપી વાધ જામે
 છે. અવળાનું ઇ—અર્થાત એ વાત ન જાને એવી છે તથાપિ બની છે, તે
 કા તો તેમના પુણ્યના પ્રભાવથી કે તેમના બળ વગેરેના કારણથી બની છે.
 અતિશયોક્તિ । નર—યુધિષ્ઠિર. કેસરી—ભીમ. અથવા નર (અશ્વન)
 કેસરી (ભીમ) ને વારે છે. નર (મનુષ્ય) કેસરી (સિંહ) ને વારે
 (અટકાવે) એ પણ અસંભવ છતાં સંભવ વર્ણાયો છે માટે અતિશયો-
 ક્તિ.

અમે નવ લહું હવાં, શાંત કરો કૂરને. ૧૯૮
 ભીમભડના ભવાડા, કાળજીવિતના આડા,
 અલ્પ મધ્ય જાણી જઈ, રાય ઉચું ભાળતો;
 કરમાયા કુમુદશુ, વદન ત્યાં ઉચું કર્યું,
 તરણિનો તાપ તેને, રોમેરોમ બાળતો;
 સત્ય સ્વામી શોધ મધ્યે, અસત્ય ધણી ધ્રુજવે,
 રૂચે કેમ કરી તેહ, ખરું રૂપ ટાળતો;
 કોમળતા કુમુદની, ગમે ત્યારે તો જણાય,
 તેમ રાય રોઝી વઘો, સત્ય ત્યાં સંભાળતો. ૧૯૯
 વા'લ આણી વીરને કે', ભીમભડ તારી વાત,
 ગમે તેને ગોઠતી છે, મારે પણ આમ છે;
 સમજાવું સર્વ તને, કશું રૂચે મન મને,
 વાર લાગે વાસ વને, સા'યકારી સ્વામ છે;
 જોલ્યું આણુજોલ્યું કરી, જીવ્યા કિયા જન કહો,
 દૃષ્ટાંત દઈ દેખાડો, ગતવિતા ગામ છે;
 શાંત થઈ જોસો સર્વ, પછે મેમ આણી વડું,

૧૯૮ કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહે છે: કૃષ્ણ ઇ. આશા ઇ.—એના મનને
 એનું ધાર્યું કરવાની કાંઈક આશા આપીને.

૧૯૯ કાળજીવિતના આડા—મેાત અને જીવતરની વચ્ચે. કુમુદશુ
 —પોપણા જેવું. તરણિનો—(ભીમ રૂપી) સૂરનો. યુધિષ્ઠિરની રિયતિ
 દૃષ્ટાંતથી વર્ણવે છે: સત્ય ઇ.—સાચા સ્વામીનો શોધ કરનાર જીને કે દાસને
 તેનો જૂઠો ધણી બનીને આવેલો કેાઈ પુરુષ ધ્રુજવે તેવી રિયતિ યુધિષ્ઠિર
 ની થઈ હતી ! ખરું ઇ.—સત્ય સ્વામીનું જે ખરું રૂપ હોય તેને દર
 કરતો હોય તે શી રીતે રૂચે ?

સાંભળી હ્યો મારી વાત, હૈયે કેવી હામ છે !

૨૦૦

નૃપાળ મહિમાવાન, સત્યવ્રતવાન શૂર,

દામ ક્રોધ લોભ મોહ, મન્સર ને મદને—

જીતનાર જેહ થયા, આવે પથે તે ન ગયા,

કેમ રૂચે મને થવું, વાકાબોલા વદને;

વિચારી જો વાત બ્રાત, પાત પૂરો રહ્યો એમાં,

ખ્યાત ખરાકેરી ખૂટે, ખરેખર વદને;

એક લોભ કર્યાથકી, કમાયલી કીર્તિ જાય,

કેમ કરી તેવું થાય, મોહ પામી મદને.

૨૦૧

સોમાંચ થયાં નૃપાળ, પૂરણ પ્રસ્વેદ હવે,

કંપ કાયા જંપ વની, કરી રાય બોલિયો;

અરેરે હો બીમભડ, વાકબોલા હજી અંગ,

ઘાત કરચ ગદાયકી, તોલ સૌ મેં તોલિયો !!

હવે ન સે'વાય હુંથી, ખરી વાત સર્વ તારી !

મારી કાંઈ સાચી નથી, છત વનો છોલિયો !!

બળવાન દૈવ ! દેવ, તારા સમો કોઈ નથી !

૨૦૦ મારે ઇ—તે બીજને તો બલે ગોહતી હોય પણ મારે તે આમ (આ પ્રમાણે) છે અર્થાત્ મને તે ગોહતી નથી પણ બીજ વાત (હવે કહેવાશે તે) ગોઠે છે વાર ઇ—મને વને (વનમાં) વાસ કરવાને વાર (ઠીક) લાગે છે. ગતવિના ઇ—જેનો પાર પામ્યાની ગતિ નથી એટલાં બધા ગામ છે—અર્થાત્ અગંખ્ય ગામ છે, તેમાંથી દૃષ્ટાત આપો કે કયા ગામમાં વચન ન પાળનાર જીવ્યો ? હૈયે ઇ—અર્થાત્ મારા મનમાં શું કરવાની ઇચ્છા છે તે કહું છું.

૨૦૧ પથે—માર્ગે વદને—મુખથી પાત—વિનાશ મોહ ઇ—લોભ સાથે મોહ અને મદ બન્નેને પામીને પછી તેવું (મહિમા અને સત્યવ્રતપણું મેળવવા જેવું) કેમ કરીને થાય ?

પડદા આ કર્મતણા, ખરી વેળા ખોલિયો !! ૨૦૨

માનનાર મારું સર્વ, વાંકા થઇ વઢવા કે',
દેવગતિ નકી એહ, અકળ કળી અમે;
કરવું શું હવે પ્રાત, સ્મરતું નથી મને તો,
સાચું નવ લાગે અન્ય, ખોલ્યું કોનું ના ગમે !!

અપદશા અરે કેવી, રૂઢી આજ ભાગ્યદેવી,
સેવા મેં ન સધ સેવી, ભવિષ્ય તેણે ભમે !
ભલા પ્રાત સુણ્ય હવે, મારા મનકેરી વાત,
ખરેખરી કહી નાખું, દુર્લભ ભલે દમે !! ૨૦૩

તારે મન રૂચે જેમ, તેમ કરજે તું તર્ત,
ગર્ત જોઇ પડ્યો અને, પડવું છે માહરે;
મારા મન મધ્ય હતું, સર્વ તે હું કહી દાખું,
રાખું નવ રજ માત્ર, કેરું જુગ જાહરે;
મળી ચાર પ્રાત તમે, ગમે તેમ કરો ગોઠ,
દુઃખ સુખ નથી કાંઈ, ભલે વા'લાં ઉગરે !!
મનઈચ્છા પૂરય તુંય, સાચી વાત કહું હુંય,

૨૦૨ રોમાંચ ઈ—રોદ્રના અનુભાવ. પ્રવેદ—પરસેવો રાય—
યુધિષ્ઠિર. નોલ્લ ઇ—અર્થાત્ મેં તારાં વચનનો નોલ્લ કર્યો. અર્થાત્ તે
બધાં ગાલ વિનાનાં અને અર્ધમ આચરાચનારાં છે ! ખરી વાત ઈ—(વદ્ધો-
ક્તિ). જાવનો—અર્થાત્ દુર્દશામાં આવી પડેલો. બળવાન ઇ—હે દૈવ !
તારા સમો બળવાન દેવ માર્છ નથી ! પડદો ઈ—અર્થાત્ મારી આતી
દુર્દશા વખતે તેં માર્છિઓનો પશુ મારા ઉપર કોપ કરાવ્યો ! !

૨૦૩ સેવા ઈ—મેં દેવાદિગની સેવા સેવી નહિ તેથી મારું ભવિષ્ય
આમ બગી જાય છે !

સમજ્યે ન શુંનું શુય, કરચ મન તાહરે ! ! ૨૦૪
 વપુન્વથાકારી ખોલ, બ્રાત ખોલે જે જે તુય,
 તે તે ખરા માનું હુય, માનવડે સર્વ છે;
 તને ખેટું ગનાવવા, કાઇ કે'તો નથી હુય,
 વીતી વાત માંડી કહુ, ધન્ય તારો ગર્વ છે;
 અર્જુનાદિ સર્વ જાંધુ, કૃષ્ણાદિક કામિની સૌ,
 કષ્ટાયાં છે મારે કાજ, જેનો નવ ધર્વ છે !
 અન્યાયનુ મૂળ અમે, ગમે તેમ વદા તમે,
 દુ.ખ ઘણું દિલ દમે, પાપનુ આ પર્વ છે ! ૨૦૫
 મારે લોભે મુઝ્યા હુંય, કહી દાખું કારણ તે,
 ધ્યાને ધારી ધારણ જે, આવી બ્રાત તો હની !
 ધૃતરાષ્ટ્રસુતપુત્રું, ગજ્ય છતી લેઈ જાણે,
 એમ મન મધ્ય હતું, અપ્ર થઈ'તી મતિ;
 ઘૂત રમવાના કોડ, હોડ છતુ એમ મન,
 નકી હતું નરવર ! ન જાણી દૈવીગતિ !
 જાણ્યું રમે દુર્યોધન, છતી જઈ તેને ઝટ,
 શકુનિ થયો જ્યાં સામે, આશ્ચું નવ ત્યાં રતિ ! ! ૨૦૬

૨૦૪ ગર્ત ઇ—હું તો ગર્ત (ખાડો) જોઈને પડ્યો છું અને મારે પડવું છે (પડવાની ઈચ્છા પણ છે). સમજ્ય ઇ—અર્થાત્ હું કરચગીમાં ખોપું છું એમ ન ગમત તો, ખરજ કહું છું.

૨૦૫ વપુન્વથાકારી—શરીરને પીડા કરનારા જેનો ઇ—જેના કષ્ટનો ધર્વ નથી—તૃપ્તિ નથી અર્થાત્ અતિવહું કષ્ટ પડ્યું છે !

૨૦૬ બીમના માનવામાં આવે તેવો પોતાનો દોષ કહી જતાવે છે : મારે ઇ—ધૃતરાષ્ટ્રસુતપુત્રું—દુર્યોધનનું. નરવર—હે ઉત્તમ પુરુષ ! (બીમનું મ ખોધન).

કપટી શકુનિ જ્યારે, રમવાને આઠ્યો ત્યારે,
મારે મન કબે જાગ્યું, સત્ય કહું મા'રથી ।
અનુકૂળ શકુનિ ને, પાસાના તમાસા ભાળ્યા,
કોધે મોઢા ગયો ભૂલા, સ્વાર થયો સ્વારથી,
મારૂં મન ઘૂત મધ્યે, મગ્ન થયું માનવતુ,
નિવૃત્તિ ન પામ્યું તેહ, બ્રાતા પરમારથી !
એમ થયું માટે બ્રાતા ! દોષ નવ કાઢું કોનો,
ભાવિ બનાવના માનુ દુ ખરથસારથિ

૨૦૭

અહો મહાબુજવાન ! વીર ધીરવીર મારા,
પૂર્વે જ્યાર સુબોધને, રમવા બોલાવિયા,
કપટે ઉર રી કરી, દાસ્યપાણ અર્પ્યું જ્યારે,
ત્યારે કૃષ્ણાકામિનીએ તો ન ત્યા તોવાવિયા,
વરદાન માગી સતી, પતિ હતા તો ન કર્યા,
ધન્ય દ્રૌપદીને બ્રાતા ! કુબેર શા કોનાવિયા ! !
પ્રજાચક્ષુ ન દયા, કેવં પેર આણી કૃષ્ણા,
હરિમનના દાવ સર્વે, રણમા રાજાવિયા !

૨૦૮

૨૦૭ મા રથી—ભીમનુ સુબોધન અનુકૂળ ઈ—પાસાના તમાસા શકુનિને અનુકૂળ થયેલા ભાળ્યા, તેથી મને ક્રોધ થયો અને ક્રોધ થતા બોધ (જ્ઞાન—સમજ) ભૂલી ગયો તથા તેમ થનાથી છતવાના સ્વારથનાળો હુ ઘૂતરથી અથ ઉપર સ્વાર થયો । બ્રાતા ઈ—હે પરમારથી બ્રાતા ! (ભીમનુ સુબોધન) ૬ ખરથસારથિ—દુ ખ રથી રથમા બેસાડીને ભેઈ જનાર સારથી રથ (ભાવિ—બનાવનાર)

૨૦૮ વીર—બાઈ ધીરવીર—(૬૬) ધીર અને વીર (શૂરો) પ્રજાચક્ષુ—જ્ઞાન એજ જોના ચક્ષુ છે એવો અર્થાત્ બહારના ચક્ષુ વિના નો—ધૂતરાષ્ટ્ર

દુષ્ટે વેણુ ઘણાં કહ્યાં, સહી રહ્યા આપણુ તે,
 વડિલોએ વાર્યા તેને, આપણે ઊડી ગયા;
 અલપ પથ ગયા જેવે, તેડુ પૂઠય આવ્યું તેવે,
 મંડાણો ફરીથી ઘૂત, હતા તેવા ત્યાં થયા;
 ભરતવંશી સમક્ષ, મુચોધન ખોલ્યો જેહ,
 તમે સર્વ સાંભળ્યું તે, દીડી દૂર થૈ દયા;
 ભીમાર્જુન મારા બ્રાત, જાણો તમે સર્વ વાત,
 તથાપિ કહું છું ફરી, માધવ કરો મયા ! !
 સભા મધ્ય ખોલ્યો એમ, સર્વ શૂરવીર જોતાં,
 પાંડુસુત ! પ્રતિજ્ઞા આ, પાળવી તમે અમે;
 હારી જવ તમે કદા, વર્ષ દ્વાદશ તો ત્યારે,
 કરો વન મધ્ય વાસ, શર્ત પાળી તે સમે;
 એક વર્ષ રે'વું ગુપ્ત, જાણાઈ જો જવ તેમાં,
 બાર વર્ષ પાછાં જવું, દુશ્મન જોાછા દમે !
 કૌરવ જો હારે કદી, શત બ્રાત કરે તેમ,
 શર્ત એવી કરી તર્ત, સર્વ જાણોછો તમે ! !
 કબૂલાન એવી કરી, રમવા હું ખેઠા ઘૂત,
 હારી ગયો તેણે વન, નીકળ્યો હું બ્રાત છું;

૨૦૭

૨૧૦

૨૦૯ ભરતવંશી—ભરત વંશના ક્ષત્રિયો. (ધૃતરાષ્ટ્ર, બીષ્મ, વગેરે).
 દીડી ઇ—તે વખતે ધૃતરાષ્ટ્રની દયાને દૂર થયેલી દીડી અર્થાત્ તેને દુષ્-
 ધને સમજાવ્યો હતો કે તમારે પાંડવને ગચ્ચાવવા નહિ.

૨૧૦ તમેઅમે—તમે અને અમે. દુશ્મન-ઈ—કે જોઈ તમને
 દુશ્મનો જોઈ હુઃખ આપે. અર્થાત્ વનમાં નિરાંતે મજા કરો ! (વક્રો-
 કિત).

કબજે કર્યા છે કિલ્લા, લક્ષ રક્ષવાળ મૂક્યા,
 આપણને કા'ડ્યા જ્યાંથી, દીન દીન ગાત છું;
 શરવીર સાચા તમે, સુર સરખાને જીતા,
 નરનું ત્યાં નૂર કશું, તોય પૃથ્વીપાત છું;
 કારણ કહું છું તેનું, સમજાને સાચી વાત,
 ખરો નથી તોય જાત, ખરામાં પ્રખ્યાત છું ! ! ૨૧૧
 સજ્જન જનો સમક્ષ, પ્રતિજ્ઞા કબૂલ કરી,
 રાજ્યલોભે બ્રહ્મ થાય, કૂડો તેહ કેવો છે !
 કે'વાય ન મારીવતી, ગૂઢગતિ તેની અતિ,
 રૂડો રતિવંત તેહ, જમે જોવા જોવો છે;
 જોવા જન અમો બનુ, જાત થાય જોમ કેમ ?
 ત્રિવિધિનો તાપ એ તો, તાવી નાજે તેવો છે !
 આર્ય જે અનાર્ય થાય, પ્રતિજ્ઞા ન પાળવાથી,
 જીવ્યો મૂઆ જોવો માનું, નિશ્ચે મારો જોવો છે ! ! ૨૧૨
 જીગાર રમાયો જ્યારે, ત્યારે જાત ક્રોધ કરી,
 પરિઘ તેં લીધુ પાણી, દુશ્મનને ડારવા;
 સાચવિયો સમય તે, શરવીર અરજીને,

૨૧૧ ગાત—ગાત્રમા તોય ઈ—તોપણ હું તો પૃથ્વીમાં પડેલો છું ! અર્થાત્ દીન દરામા છું. ખરો નથી ઈ—તમારા આગળ તો હું ખરો નથી તથાપિ વિશ્વમા તો મારી પ્રખ્યાતિ ખરા તનિકે છે. અર્થાત્ મારું કહેવું તમારે ખરું માનવું હોય તો માનો વા ન માનો, પરંતુ જગત્ જે મને ખરો માનેછે તેમના આગળ હું મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને જોડો યદ્યપિ નહિ, એ વ્યંગ્યાર્થ છે

૨૧૨ કેવો કૂડો છે તે કહેછે. જમે ઈ—તે જમરાગએ જોવા ચોગ્ય છે. અર્થાત્ તે નારકી થાયછે !

વીર વાંચો તને ઝટ, પ્રતિજ્ઞાથી તારવા;
 અરે થાત કષ્ટ મોટું, સંખ્યાવનું પાપ થાત,
 પ્રવૃત્ત જો થયો હોત, દુશ્મનને મારવા;
 જ્યારે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે કેમ જોડ્યો નહિ ?
 અટકાવ્યો હોત મને, સમર્થ છું વારવા ! ૨૧૩
 ત્યારે કાંઈ જોડ્યો નહિ, વનવાસદુઃખ દૃષ્ટી,
 મને કષ્ટવાને લાગ્યો, હવે કહે શું કરું ?
 ભવે જાય મારા પ્રાણ, હાંણ થાય હેલા મધ્ય,
 વાણ મિથ્યા કરું નહિ, સત્યારથ ઉચ્ચરું;
 થાવાનું તે થાય નિશ્ચે, સુખ દુઃખ નિરમ્યું જ,
 આચરું અસત્ય શેણું ? દુશ્મનથી શે કરું ?
 તને દુઃખ થાય જોઈ, સે'વાય ન તેહ ત્યારે,
 મને કષ્ટ કરે વા'લા ! મોત વિણ શે મરું ? ૨૧૪
 તૃણ રૂપી કાયા મધ્ય, કૃષ્ણકષ્ટ રૂપી અગ્નિ,
 સંતાડી મેં શૂર રાખ્યો, સળગ્યો ચોરથી;
 ભીમ ભડ વાયુ થઈ, વકારવા લાગ્યો તેને,
 જોઈ તેમ કરચ જાત, માળા તોડચ મેરથી;
 વેણુબાણ બંધ કરી, ખરાં બાણ જોશ્ય ઉર,
 જરા દે ન છવતો તું, દુઃખ થાય દરથી;

૨૧૩ પરિધ—ભોગળ (જો નામનું શસ્ત્ર). પ્રતિજ્ઞાથી ઇ—અર્થાત્ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવાના હેતુથી. અટકાવ્યો હોત—અટકાવી શક્યો હોત.

૨૧૪ સત્યારથ—સ વ અર્થરાણું (વચન). શેણું—શા માટે ! મોત ઇ—પણ હું મોત આપ્યા વિના ત્રી રીતે મરી જાઉં ? અર્થાત્ તું જો કષ્ટ મને કરેછે તે મને મરણાત દુઃખ ઉપજાવે છે.

મસિદ્દ મમાણુ આપુ, પેગેપેર સમજી જા,
વેર વીર ઉપર લે, ભાણી કહું ભેરથી.

૨૧૫

ચતુર કો ચોરો કરો, દિલ બીચ દુઃખી થાય,
કૂડી વાત સા'ય કાય, ડરે ઘણો લોકથી;
વ્યભિચાર આડી કર્મ, જો ન કરનાર કરે,
ડરે દિલ બીચ અતિ, કુજેતાઈ કોકથી;
ઝેરખાન કુજો જો, કષ્ટ કાયા મધ્ય વેઠે,
તેના પર ઘાવ થાય, વા'લેશરી કોકથી;
મારાપર એવી પેર, વીર વેણુબાણુ થાય,
મનમાન્યું બલે કરો, શોકાયો હું શોકથી.

૨૧૬

૨૧૫ તાગ વચનથી અને દ્રૌપદીના કષ્ટથી મારો દેહ બળી જાય છે, એ વાત રૂપકથી વર્ણવે છે: વૃણુ ધૃ—વૃણુ (ધાસ) રૂપી મારી કાયા-માં કૃણાના કાંટ રૂપી અગ્નિ મેં સંતાડી રાખ્યો છે. હે શ્વર! હવે તે ચારે પાસથી સળગ્યો છે. કેમકે ધાસમાં સંતાડેલો અગ્નિ જાનો રહેતોજ નથી પણ સળગીજ ગઈ છે. વકારના લાગ્યો—ઉશકેરવા લાગ્યો—વિશેષ સળગાવવા લાગ્યો. મતલબ કે મને બાળી નાખવાને એકલું દ્રૌપદીનું કષ્ટજ પ્રરતું હતું, પણ તેમા તે વચનથી ઉમેરો ક્યો છે માટે તે જલદી સળગી જશે. માળા ધૃ—જેમ મેર આગળથી તોડેલી માળા એકદમ વિખેરાઈ જાય છે તેમ તુ મારોજ જીવ લેઈ લે, એટલે એકદમ તારે ખોલવાનું અને મારે સાબળવાનું મટી જશે. દેરથી—વાર લગાડયાથી. ભેરથી—ભેરીના જેવો મોટો અવાજ કરીને.

૨૧૬ ચોગી, વ્યભિચાર, આડિયાપણુ, અને વિવેચન, એટલાં વાનાં કરનારાને જે કષ્ટ થાય, તેમના ઉપર તેમનો કોઈ વાલેશરી (વઘોડિય, અર્થાત્ દુસ્મન) ધા કરે તો તેથી જેટલું દુઃખ થાય, એવું દુઃખ મને તારા વચનરૂપી બાણથી થાય છે અથવા, કષ્ટ પામતાના ઉપર તેનો મોઈ વાલેશરી હોય તેજ ધા કરીને તેને કષ્ટથી નિર્મુક્ત કરે, એમ સમજીને તું બલે મનમાન્યું કર— મારો પ્રાણ લે, કેમકે તારા વેણુબાણથી મને બહુ કષ્ટ થાય છે તેમાંથી હું મુક્ત થાઉં.

ભરતકુલ ભૂષણ, દૂષણ વિનાના જન,
 સભામધ્ય બેઠા આવી, પ્રતિજ્ઞા ત્યાં કરી છે;
 કુરૂવંશમણિ નર, ઘણા મળ્યા ટોળે તહીં,
 વાત થઇ તેની મધ્ય, ખરી જોટી ઠરી છે;
 કૌરવે કબુ કપટ, ઠગી લીધા આપણને,
 જગે સર્વ જાણ્યું તેહ, થઇ ખ્યાત ખરી છે;
 હવે એથકી વિરુદ્ધ, કાંઇ નવ કરું અમો,
 વેહું કષ્ટ કાયાએ હું, અસત્ય ના જરી છે । । ૨૧૭
 ભલે પ્રાત તજે મને, ભલે ભામિની ના ભજે,
 ભલે સુત શત્રુ ગણે, થયું તે તો થયું છે;
 પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદા, સ્વપ્નામધ્ય આવે પ્રાત,
 દેહ પાહું મારો તર્ત, શું હતું ન ગયું છે । ।
 પેરેપેર કહું તને, આશા ધારય અંતર તું,
 દુષિકાર જેવી ધરે, આશામાં સૌ રહ્યું છે;
 દુષિકાર કરુ નાખી, દુષપ્રાપ્તિ વેળા વાંચે,
 તમ સુખ સમે ઇચ્છય, ઐવાનું તે ગ્રહ્યું છે. ૨૧૮

૨૧૭ કુરૂવંશમણિ—કુરુરાજાના કુળમાં ગણિ જેવા. ખરી જોટી
 ઇ—ત્યાં આગળજ ખરૂં શું અને જોટું શું ને ઠરી ચૂક્યું છે. વેહું
 ઇ—માટે હું મારી કાયાએ કષ્ટ વેહું એમ જારીએ અસત્ય નથી ।

૨૧૮ શું હતું ઇ—હું દેહ પાહું તેમાં હતું શું અને ગયું શું ?
 અર્થાત્ મૃત્યુનો મને ઇર નથી કે અવિનશ સુખની લાલસા નથી ।
 દુષિકાર—એટલું કષ્ટપ્રાપ્તિ—દુષનું મળવું. વેળા—દુષ મળવાની વેળા-
 એ તેમ ઇ—તેમ તું પણ સુખ મળવાનો મગય આવે ત્યારે સુખની
 ઇચ્છા કર. ઐવાનું ઇ—તે સુખ આપણે મહાત્મ કરવાનું હતું તે આપણે
 મહાત્મ કર્યું છે (પૂર્વાવસ્થાના).

રાજ્યનીતિ વિષે આમ, કામ કરવાને કહ્યું,
 વિચારી જો અંતરમાં, ખરું જોડું કેનું છે ?
 જો અરિએ છળ કર્યો, તેના વૈરને નાણીને,
 ધીમે પડી જાય જોહ, શુભ તેમાં બેનું છે !!
 સજ્જન સમાગમે જો, શાંતિ પ્રાપ્તિ વિણ થાય,
 બુદ્ધદિન આવ્યો જાય, ખરું જોર તેનું છે;
 એમ ન થયું કદાપિ, ત્યાર પછી ધીમે ધીમે,
 વૈરીકેરું વૈર લેવું, કહે જૂઠું જેનું છે ?
 એમ કરનાર નર, દીર્ઘ યુધી થાય જાણ,
 કે'વાય તે કીર્તિવાન, ગણાયે સજ્જનમાં;
 સમૃદ્ધિ મળે અપાર, વૃદ્ધિ શુભકેરો થાય,
 દુષ્ટ અરિ આવી નમે, જાણ થાય જનમાં;
 સુહૃદ ને મિત્ર સર્વ, વખાણી વધારે તેને,
 અતુર સૌ આ'ય તેને, આવે શુભ દનમાં;

૨૧૯

૨૧૯ જે ઇ—શત્રુએ કપટ કર્યું તેના વૈરને નાણીને (અનુભવીને
 અર્થાત્ “આ મારા ઉપર વૈર રાખેછે માટે તેણે આવું કપટ કર્યું” એમ
 મનમાં સમજીને) જે પુરૂષ ધીમે પડી જાય છે (તત્કાળ કાંઈ ઈલાજ લેને
 નથી) તેના એવા વર્તનથી બનેનું શુભ છે. અર્થાત્ મદસા કાર્ય ન થનાથી
 અન્યાય થતો નથી !! સહસા ઇલાજ ન લેનાનું કારણ કહે છે: સજ્જન
 સમાગમે ઇ—કદાપિ સજ્જનના સમાગમથી કપટ કરનારની બુદ્ધિ દ્વરે
 અને આવીને મારૂં મારે તો, અથવા કપટમા ક્રમાનારના મનનું કોઈ રીતે
 સમાધાન થાય તો, બુદ્ધદિન આવ્યો (પ્રાપ્ત) થયો હોય તે જાય (ટળે)
 અર્થાત્ સુદ્ધ થવાથી બનતો વિનાશ અટકે, માટે જે તત્કાળ કાંઈ ઇલાજ
 ન લે તેનું ખરું જોર છે એમ ઇ—કદાપિ એમ (ઉપર કહ્યા તે બેમાંથી
 એક પણ) ન થયું તો પછી વૈરીનું વૈર ધીમે ધીમે (માધન મેળવીને)
 લેવું; એમાં જેનું જૂઠું હોય તે હે ભીમ ! તું કહે.

દૃઢ નીમ મારો જેહ, ફરીથી હું ભાખું તેહ,
 ગમે તેમ ઘડો ઘાટ, માહું નથી મનમાં ! ૨૨૦
 મને કોઈ કહે આવી, મજે જગતાણી લક્ષ્મી,
 એક વાર જોહું જોલ્ય, સુખ પ્રાપ્ત કરી લે;
 મોઘો મોક્ષ થાય સોઘો, દ્રવ્ય મળી આવવાથી,
 જોટામાંહી વસે ધન, ભયો ભાવ ભરી લે;
 જુગોજુગ જીવાય છે, રજ માત્ર જોહું જોલ્યે,
 અમો વહું ત્યારે એમ, ભલે સત્યે મરી લે;
 અસત્ય ન વાંચું કદા, સદા મજે સ્વર્ગસુખ,
 સત્યે ભલે થાય દુઃખ, કહું દિલ ડરી લે. ૨૨૧
 કારણ છે આમ તેનું, કારણ ધરી તું જોને,
 તારણ છે ધર્મ એક, સજ્જનતા સુખનો;
 ધર્મયકી થાય સુખ, તેના સોળમા વિભાગે,
 રાજ્ય પુત્ર યશ કીર્તિ, ભરે ભાર ભૂખનો;
 એક કળાએ ન પો'એ, અધર્મની કળા સોળ,
 અધકારવાળી બને, દિન અર્પે દુઃખનો;
 સત્ય શુદ્ધ જાણું તેણે, ન કઈ એવું કદાપિ,
 તજે ભજે ભલે જ્ઞાત, ચડ્યે આવી રૂખનો. ૨૨૨

૨૨૦ દીર્ઘાયુષી—લાંબી ઉમરવાળો. જણ—પ્રસિદ્ધ ૨૨૧ મોઘો
 ધૃ—દ્રવ્ય મળી આવવાથી મોક્ષ જે મોઘો છે તે સોઘો થાય, (કેમકે
 દ્રવ્યના સાધનથી શુર આદિક સાધન આવી મળેછે). ભલો ધૃ—માટે
 જોટામાં તારો ભલો ભાવ રાખ ગરી લે—(મારો દેહ—કર્તા). કહું
 ધૃ—હું કહુંહું કે તારા દિલમાં જેમ હોય તેમ કરી લે—હું તો અસત્ય
 જોત્રવાનો નથી !

૨૨૨ ધર્મયકી ધૃ—ધર્મથી જે સુખ થાય છે તેને મોળમે દિરસે

ભીમવોણ.

કાલનો વિશ્વાસ કરો, કાળનો વિચાર કરો,
ધારી ધ્યાન મધ્ય ધરો, કેવું કાળકામ છે;
સંવત્સર તેર સુધી, કાળને ભરૂં મેં રહી,
બેસી રે'વું કોક એ છે ? કર્યું નીચું નામ છે । ।
કદી કાળ એટલામાં, નાશ ને નરેશ ! થયો,
તો પછે શું કરવાનું, કહો ધર્મધામ છે ?
દહધારી પૂઠ લાગ્યો, કાળ તો કરાળ થઇ,
માટે જઇ છતો રાત્રુ, આપે તેના રામ છે. ૨૨૩
જનમ્યો સદ્ગુણ જન, ક્યારે તે મનાય ભૂપ,
કહી દાખું સુણો આજ, મનુનું વચન છે;
વેરી સાથે વૈર કરી, પૃથ્વીમાં પ્રસિધ્ધ થયો,
જીવ્યો જન તેહ જાણુ, બીજા રનવન છે;
ભૂમિભાર કરવાને, તે જનમ્યા ન જનમ્યા જોવા,
વિચારી જીવ્યોને વાત, તૂટવાનું તન છે;

રાજ્ય, પુત્ર, યશ અને કીર્તિ છે તેમ છતાં તે ભૂખનો ભાર ભરે છે. અર્થાત્
રાજ્ય વગેરેમાં સુખનું દારિ ધજ છે—ધર્મ જેવું સુખ નથી. એક ઇં—
અધર્મ (અધર્મથી થતાં સુખની) સોળ કળાઓ (અંશ) પણ ધર્મની
એક કળાની બરાબરી કરી શકે નહિ, પણ તે કળાઓ દુઃખરૂપી અધ-
કારવાળી બને અને દુઃખનો દિવસ આપે તમને ઇં—માટે મારા બાઈ-
ઓમાથી કોઇ (પોતાની) રૂખનો (ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો) બાત
મારી સાથે રાડથે આવીને (લડીને) મને ભથ્થે તમને કે બળે ।

૨૨૩ કાલનો—બીજા દિવસનો સંવત્સર—વર્ષ. ધર્મધામ—(યુધિ-
ષ્ઠિરનું સંજોધન). આપે ઇં—જે આપે (દાન કરે) તેના રામ છે—
તેને પરમેશ્વર રૂપ આપશે. પણ જે આજસુ યજ્ઞને બેસી રહેશે તેને પરમે-
શ્વર કાંઇ સાહાય કરવાનો નથી ।

અલિવર્દે બલિષ્ઠમાં, અબલિષ્ઠ ખેદ પામે,
તેમ નર કષ્ટ પામે, શત્રુજિત જન છે.

૨૨૪

વળી આ દષ્ટાત અન્ય, શ્રવાણ કરો નરેશ,
સમન્તે સિદ્ધાત શુદ્ધ, વિચારી વિચાર છે;
અહપ પરાક્રમવાળો, વળી બળ વિનાનો જે,
પૃથ્વીમાં પુરૂષ હવો, તેનો અવતાર છે ?

નવ કર્યું વૈર જોણે, જનેતાની દૂખ સેવી,
નવ માનુ તેને નર, જીવ્યામા ધિ.કાર છે;

નિર્ર્યક જીવ્યુ તેનું, નિષ્ક્રાંત ને માલવનું,

મારે મતે માનું હું, અલ્લો એવો સાર છે !!

૨૨૫

પૃથાપુત્ર પૃથુ જેવા, પરાક્રમી થાવ પે'લા,

મહાબ્રુજવાન લલા, આવ્યો સમે સારો છે;

પૃથુ જેવો યશ વાંચો, કીરતિ કમાવ તેવી,

વારંવાર વાંચુ એહ, બોલ શું અકારો છે !!

સમગ્ર શત્રુને જીતી, વદાવો જો વાહ વાહ,

તો તો લીધો ખરો રાહ, મત એ અમારો છે;

સ્વભુજ ભૂપણ્યકી, દૂપણને દૂર કરી,

૨૨૪ રનવન—રખડતા. બલિવર્દે ઇ—જેમ બલિષ્ઠ (બળવાન)
અલિવર્દે (બળદિવા)મા ક્રોધ અબલિષ્ઠ (નિર્મળ) બળદ ખેદ પામે છે,
તેમ શત્રુને ન જીતનાર નર પણ કષ્ટ પામે છે, માટે જે શત્રુને જીતે તેનેજ,
જન (માણસ) સમજવો.

૨૨૫ વિચારી ઇ—વિચારી (વિચારવાળા)ને મન (બધો) વિચાર
છે. તેનો ઇ—અર્થાત્ તેનો અવતાર રહે છે ! નવ ઇ—અર્થાત્ વૈર કર્યા
વિના તેને પોતાનું પરાક્રમ કરવાનો, અને સાવધ રહેવાનો પ્રસંગ મળતો
નથી તેથી તે આજસુ યદને કીર્તિ પામતો નથી.

અરિ છતી ઝડો રાજ્ય, કીર્તિનો વધારો છે. ૨૨૬
 અરિગણકેરા દંદ્ર, સાલજોને વાત મારી,
 વિચારી જીવોને વેગે, કરવાનું કાજ છે;
 છગ કરનાર અરિ, જાણ્યા માહી આવે જ્યારે,
 કરે યુદ્ધ તેની સંગે, ધુરંધર રાજ છે;
 છગમા છવાય કદી, છતી ન જવાય કદી,
 ધન્ય હાર્યું માનું તેનું, આવ્યા અન્ય વાજ છે;
 સનમુખ થયો તેણે, કમાયો તે કીર્તિ ભઝી,
 અન્ય જીવ્યા ન જીવ્યા શા, શુદ્ધ સાર આજ છે ! ૨૨૭
 કપટીતણું કપટ, નાશ કર્યા પૂઠે નડે,
 કબે કપાયે જો કાય. ધન્ય તેમા રાય છે;
 કષ્ટ ફૂડું નથી એહ, સ્વર્ગમુખ શુદ્ધ સાદ,
 ખરેખરું હું ઉચારું, પૂરિથી કે'વાય છે,
 વીસરો નિચારવાનું, દીન દીન થઇ વદા,
 ગોઠતું નથી તે રજ, અરિ વધા ગાય છે ! !
 અરેરે ધિ.કાર જીવ્યું, અમર રે'વાનું કશું ?
 પછે બેગી રે'વું શાણું ? આવ તેની વાય છે. ૨૨૮

૨૨૬ પૃથાપુત્ર—કુંતીના પુત્રો પૃથુ જેવા—પૃથુ નામે રાજા જેવા.
 મહાબુભવાન—મોગા આજીવનવાળા. વાન્દો—જો વાન્દો તો કીર્તિનો
 ઇન્—તેથી કીર્તિનો વધારો થશે

૨૨૮ અરિગણકેરા દંદ્ર—રાત્રિઓના નાશ કરનાર દંદ્ર જેવા જંગલો
 યુધિષ્ઠિર ! વાજ આવ્યા—કુળી થયા મનમુખ થયો—રાત્રિઓની માને
 થયો સાર—તત્વાર્થ

૨૨૮ કપટીતણું—કપટી કપટીએ કપટનો દંડો એવો ગોઠવ્યો રાય
 કે ને કપટીએને નાશ કર્યા પછી પછુ તેનું કપટ જનનારને નડે જન એમ

તપનના તાપચકી, જનવલ્લ્ય પાવકથી,
 કોપ ઝગ્યો ઘણો મારો, અશુભ આ કાર્ય છે;
 ફિન રેણુ દહે અ ગ, અરિકેરાં દુષ્ટ વેણુ,
 નિદ્રા નવ આવે કદી, આહા શા અનાર્થ છે !!
 જીલુમ સહો શો જાતે, કે'વાકેરી વાત નથી !
 હવે તો વિચાર કરો, પૂછો આ આચાર્ય છે;
 કૃષ્ણાદિક વદે ખોટું ' ધ્યાન મધ્ય ધારી જીઓ,
 પૂરી પ્રશ્ન સાને પામ્યા, મનાયા જે આર્થ છે. ૨૨૯

પાર્થકેરી પેર ભાજો, વેર વપુ છેદે એનું,
 કેર આવો કરો શોણુ, ખરું ખોટું જાણ છે,
 પંચાનન પોઢે નહિ, તેમ પોઢતો નથી આ,
 (તે) નિદ્રાને નકામી ગણુ, બેશી રહે હાણુ છે !
 કરિ જેમ કોપ શાંતિ, શ્વાન ભર્યા છતાં કરે,
 તેમ કરી આ તો રહ્યો, ખરી મારી વાણુ છે !!
 વારૂ વાતને વિચારો, ધારો ધ્યાન મધ્ય ધીર,
 મિથ્યા વધું વિહારો આ, ઘણો પેઠો ઘાણુ છે. ૨૩૦

ધાય અને તેથી થયેલા કષ્ટથી કાપા કપાય, તોપણ હે રાય ! તેમાં જીતનાર-
 ને ધન્યવાદજ છે ! વીસરા ઇ—તમે હવે વિચાર કરતા બેશો રહેવાનું બુદ્ધી
 જાણો. વધા—ખોટા. આપણે આવના હતા ત્યારે શત્રુઓ આપણને ગાય,
 ગાય, એમ કહેતા હતા !

૨૨૯ તપન—સૂર્ય આ કાર્ય—શત્રુનું વેર ન લેતાં બેશી રહેવાનું.
 અનાર્થ—(શત્રુઓ). આચાર્ય—ધૈ.મ્ય. તમે કહેશો કે આચાર્ય તો તારી
 ખીકથી ખોટું કહે, તો આ કૃષ્ણ વગેરેને પૂઠી જીઓ. કૃષ્ણાદિક ઇ.

૨૩૦ વપુ—ગરીર (ને) જાણુ છે—તમને ખરું શું અને ખોટું શું
 તે જાણુ (જાણીત) છે. પંચાનન ઇ—જેમ (સિંહ) સુએ નહિ તેમ અશ્વન

નકુલ ને સહદેવ, માની તમારું નગેશ,
 મૂઢમતિ થઇ રહ્યા, શૂંવાર શુદ્ધ છે;
 નીર નામકેરું ગળે, દાળે દાર કુન્મિનને,
 એકલા અડગ ઊભે, બગિયાની ખુદ છે;
 સૂન્યાદિ સગા જેહ, સમ થઇ ઊભા તહ,
 અપો યુદ્ધતાણી આજ્ઞા, કહો કે વિરૂદ્ધ છે ?
 કૃષ્ણા કૃષ્ણ અને હુ છું, અને બીજા અન્ય શૂર,
 એકમતવાળા સાથ, કાયા આજ કૂદ છે !! ૨૩૧
 એકમતનાળાં સર્વ, અમ લખી માનો માર,
 કારજ થાશે તમારું, કહુ વાત કામની,
 થોડા પરાક્રમનાળા, કપટી કૌરવ સર્વ,
 કષ્ટ અર્પી સુખ ગ્રહે, શોભા કરી સ્વામની ?
 એવા જાત હંશુવામાં, રજ પાપ તથી રાજ,
 પુણ્ય પૂર એમા વશ્યુ, હગાઇ તમામનાં !
 કામા ધરા રહ્યા તેણે, કેણે તમા તો વધારો,
 વિચારને વાત જુઓ, વીતો રૂડા રાનનો !! ૨૩૨

પશુ સૂનો નયો । કરિ ઇ—જેમ શ્વાન બચ્યા હતા પશુ કરિ (હાથી)
 પોતાના કપની રાત્રિ કરે છે—તેમના બગરાથી ગાય કરતો નથી, તેમ
 આ આર્જુન પણ કમી રહ્યો છે—શત્રુના નશ કરવાને સમન હતા મોઢ
 દયાની રહ્યો છે ।

૨૩૧ જિને—જિભા રહે અથરા જિભે (હાથ) બન્ને યુદ્ધ કરવાને
 ઉભાહ ઉત્પન્ન નહિ થયો દાર એમ કહેના હશે તો, કાયા ઇ—આજ
 અમારી કાના પશુ કૂદ (મોઢરાળી) થાતી છે !

૨૩૨ લખી—જેને સ્વામની—ધર્મીની (રાજની)—અર્થાત્
 તમારી હગાઇ ઇ—(છે, અધ્યાદાર) કેણે ઇ—અર્થાત્ તમારી તમા

તમે ધારો મન એમ, શુદ્ધ સત્ય છોડું કેમ ?
 વે'મ એ વિકારી નાખો, નથી નથી કામનું !!
 સત્યપણું ધારવાને, બેઠા બ્રાત મારવાને,
 અર્થ ખોટો સારવાને, નીર લેવા નામનું;
 દયાદોષ તમારાથી, ક્લેશ કૂડો કામ કાપે,
 મનસા કુળે ન રજ, જુદા અર્પો જામનું;
 ઇચ્છા મન એવી હશે, કીરતિ કમાઉ છું હું,
 નથી નથી નામદારી, નીચત્વ તમામનું !!

૨૩૩

મ દમતિમાન કોઇ, દિવ્વ ગુરૂવેર જઇ,
 વેદપાઠ કરી મરે, હોર વેદિયો બની,
 આકુળે અનેક વર્ષ, ઉત્કર્ષ ન થાય તેના,
 વેદાર્થ ન જાણે મૂઢ, ધનવનો શો ધની ?
 તેવી તમારી છે મતિ, જાણવા વેદાર્થ વિષે,
 સમજાવ્યા સમજે ન, હણતા બનો હતી;
 જીકર જવાબો ખોટી, ફિકર ફાડી નાખે છે,
 કંઈકર વદેછે કડું ? વાત અર્થ આ વની ?

૨૩૪

કાણે રાખી ? વીતી ઈ—૩૬ રામને જે વીતી છે તે વિચારી જુઓ ! અર્થાત્ તેણે જે તમારા જેવી ક્ષમા ધારી હોત તો શુ સીતા પાછી ઘેર આવત ?

૨૩૩ નથી કામનું—(એવુ ધારવું) નીર ઈ—નામનું પાણી લેવાને (ખોવાને) દયા ઈ—તમારા દયા રૂપી દોષથી જે કૂડો ક્લેશ ઉપજે છે તે અમારા કામ (મનોરથ) ને કાપી નાખે છે. જામનું ઈ—એક પોહોરવાર જેટલુ જુદા અર્પો—જુદા કરવાની આરા આપો નીચત્વ—નીચપણું.

૨૩૪ દષ્ટાંત સમજાવવાને ખીજું દષ્ટાંત કહેડે ધનવનો ઈ—ધન મળ્યુ નહિ તો તે ધની (ધનવાળો) શાનો ? તમ વેદાર્થ જાણવામા ન

દિનશા દયાળુ તમે, ક્ષત્રીકુળને લગ્નવ્યું !
 બનો શૂરવીર સાચા, સ્વધર્મ શોણ તન્ને ?
 લાજ લાગે. પૂર્વજને, એવું કૃત્ય કરો નહિ,
 દુરિમનથી ડરો નહિ, સજાઈ સારી સન્ને;
 ક્ષત્રીકુળ ઉપજ્યા તે, કૂરમતિમાન હોય,
 અકૂરપણું જે ધારે, મનુ કે' ન તે ભન્ને;
 રાજ્યધર્મ જાણ્યા નહિ, રંજડો તેણે તમામ,
 વંજડો ભલાઈ ધારી, હવે તો રડું યજ્ઞ. ૨૩૫
 અરે ભૂલી ગયો ભાઈ, મનુરાજ્યધર્મ સર્વ,
 ગુરુમુખ શીખ્યા સર્વ, તે ભૂલી શોણ ગયા ?
 દ્રોણ ધૌમ્ય કે'તા એમ, યુધિષ્ઠિર સમજે જે,
 તેવું કોઈ ન સમજે, છતાં એમ ત્યાં થયા !
 પછે કહો કેમ થયા, અરિ પર ક્ષમાવાન,
 દુષ્ટ પર દયા ધારો, વૈરમાં જાણો વદ્યા;
 અજગર પેર શાંત, ઘઈ ખેડા ખોલો નહિ,

આવ્યા તો તે વેદિયો શાનો ? હતી—હજીઓ એવા—વધ્ય કિંકર ઇ—
 શું આ તમારો કિંકર—આકર (ભીમ) ફૂડું (ખોડું) પટેછે ? અથવા
 આકરનોકરો પણ આપણું માડું ખોયેછે. અને આ વાત શું અર્થવની
 (તુમ્હ) છે ?

૨૩૫ લગ્નવ્યું—(ક્ષત્રિય છતાં દિન જેવા દયાળુ યવાથી). અકૂર-
 પણું—દયાળુપણું. મનુ—ધર્મશાસ્ત્રનો આદિકર્તા રંજડો ઈ—તેથી
 તમે અમે તમામને રંજડો—દુષ્ટ દો છો વંજડો—વાજ આણો.
 અથવા રંજડોનું અનુકરણ રડું યજ્ઞ—સારું પૂજન કરો. અર્થાત્ યુદ્ધ
 કરવા રૂપી સારું કામ કરો.

તોલ ખરો તોલો નહિ, દુશ્મનને શી દયા ! ૨૩૬
 નિચારો જીજ્ઞાસે વાત, કેવે મોટે કુળ જન્મ્યા,
 બુદ્ધિ બળવાળા તમે, યરાતાણી ખાણુ છો;
 સગા શૂર રીર સાચા, કાચા કૌરવ તમામ,
 તમાચા મારો શે મુખે, પૂરા તો પ્રમાણુ છો ! !
 માનવી કો મૂર્ખ ધારે, મૂળિટ તૃણચક્રી જાણુ,
 પ્રસિદ્ધ હિમાદ્રિ ઢાકું, તમે તો મા'જાણુ છો;
 એવું કોથકી કરાશે, તમે તો તૈયાર થયા,
 કરો કલ્પના શે ફડી, પુણ્યશાળી પ્રાણુ છો ! ! ૨૩૭
 મથમ તમારી કરા, કહી દાખો નને આજ,
 ગુપ્ત રે'શો કેમ કરી, જાણવાનું મન છે;
 આકાશના સૂર્યગમા, મહ વૃક્ષસમા પૂર,
 અદ્યપણે ગુપ્ત રહો, અશુભ આ દન છે ! !
 ઇંદ્રઔરાવત સમે, પાર્થ પરાજી પૂર,

૨૩૬ અરે ઇં—જે તમે એમ કહેશો કે “અરે બાઈ! હું મનુષ્યે
 કહેલા સર્વે રાજ્યધર્મ જુલો ગયો છું” તો ને નહિ આયે; કેમકે, ગુરુમુખ
 ઇં ગુરુમુખ—ગુરુની પાસેથી. છતા—પ્રસિદ્ધ. વૈરમાં ઇં—તમે વૈરમાં
 વણા છો એમ જાણો.

૨૩૭ તમાચા ઇં—અર્થાત્ તમે જાણી જોઈને શું કરવા હીનત્વનો
 અંગીકાર કરો છો ? માનવી ઇં—માન મૂખ માણુમ હો. તે એમ ધારે કે
 એક મૂર્ખ તરણાવડે હું પ્રસિદ્ધ હિમાદ્રિ (હિમાચલ) ને ઢાકી નાખું
 પણ તમે તો મહામણુ છો એટલે એમ ધારેજ નહિ ! (વક્રોક્તિ) તમે
 ઇં—પણ તમે તો એવું કરવાને તૈયાર થયા છો. અર્થાત્ બાર વરસ વનમાં
 રહીને તેરમે વરમે ગુપ્ત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી રાજ્ય મેળવવા ઇંછો
 છો તે મૂર્ખ તરણાવડે હિમાચલ ઢાંકના જેવું અશક્ય છે

સંતાડશે કિયે કામ, ઘાટો પડ્યો ધન છે;
 નકુલ ને સહદેવ, શૂરવીર સિંહસમા,
 સંતાડી રખાય શેણે ? ખોટું આ વચન છે ! ! ૨૩૮
 પદ્મિની પતિત્ર અતિ, યશસ્વિની સ્વામિની આ,
 કૃષ્ણા ગુપ્ત રે'શે કેમ, મુને તે જાણાવશે !
 જગજાહેર છે રૂપ, ઉપજેલી યજ્ઞયકી,
 હિમાંશુ ઢંકાય કેમ, ઉર એ આજ્ઞાવરો !
 જેના જેવી જીવતી કો, જગત મધ્ય ના જાણાય,
 ગુપ્ત ગોરી નહે કેમ, ગુણ એ ગાણાવશે !
 તારણીને તન પીડ, દયાળુ થઈ શું કરો,
 ધારનાર ધર્મતાણા, તાણતે તાણાવશે ! ૨૩૯
 ભીમભડ મને વદે, થોકેથોક લોકકેરા,
 દીઠો નવ તેહ જાણે, વિશ્વમાં વિખ્યાત હું;
 જનમ્યા પછે સપ્ત પજે, અદ્ભુત મે કીધું કામ,

૨૩૮ ગુપ્ત રહો—શું ગુપ્ત રતી શકો ? અર્થાત્ નજ રહી શકો.
 ઘાટો ઇ—શુ ઘાટો (ઘાટો) પડી ગયેયો—સજડ બાજેયો ધન (મેધ)
 છે, કે તેમાં અર્જુનને સંતાડશે ? ખોટું ઇ—માટે તમે જે સતાડવાનું
 કહો છો તે વચન ખોટું (મિથ્યા) છે ! અથવા શું આ મારું વચન
 ખોટું છે ?

૨૩૯ દિગ્માશુ—અર્થ તારણી ઇ—હે ધર્મના ધારનાર ! (હેતુગ-
 ભિત વિશેષણ) ત્યારે તારણી (સ્ત્રી—દ્રૌપદી) ને તન (શરીરે) પીડા
 થાયછે (વનગામ વગેરેથી) ત્યારે તમે દયાળુ થઈને શું કરો છો ? અર્થાત્
 શત્રુપ્રતિ દયા રાખો ને, ત્યારે પોતાના પ્રતિ દયા કેમ રખાતી નથી ?
 તાણતે ઇ—અર્થાત્ હું ખની તાણુમા એ સતીને પણ તણાવા દેશે કે
 કેમ ?

વ્યાધિ જોઈ માત નાહી, કહું માંડી વાત હું;
 રક્ષવાને માણુ ખ્યારા, નાખ્યો મુને ભૂમિ મધ્ય,
 પડનાં વિશાળ શિલા, ભાંજી જે મખ્યાત હું;
 અમુરને મારનાર, પાંડવને તારનાર,
 દુશ્મનને ડારનાર, રાષ્ટ્રું ગુપ્ત ગાત હું ? ૨૪૦
 મેરૂને સંતાડવાને, યત્ન કરે મહીપાળ,
 કેમ ગુપ્ત રહે તેહ. વિચારી જીજ્ઞાસુ મને;
 અગતો જાજ્વલ્યમાન, કપાસમાં અગ્નિ કંઈ,
 સંતાડેલો સાંભળ્યો છે, ચિંતા ઉપજે મને;
 કાનનમાં કારમા આ, દિગ્ગંથ મનોર્થ પૂરો,
 સાથે સર્વ રાખશે તે, ગુપ્ત રે'શે શે વને ?
 કૈ'વાશે નહિ નકાર, દિગ્ગંથ જશે કિયે કામ ?
 દયાળુ દયા કરી કો', તાન લાગ્યું છે તને ! ! ૨૪૧
 વિચારી કરો વિચાર, કદી જાણો ગુપ્ત રહ્યા,
 તોપણ પ્રસિદ્ધ થાયું, કારણ કહું ખરું;
 દુર્યોધન પક્ષતાણા, હણ્યા રાય રાયપુત્ર,
 વૈર લે તે વેરી થઈ, દિલનાં તેણે ડરું;
 ગોત્રી કાઢે ગમે તેમ, વૈરાંતને પામવાને,

૨૪૦ પોતાની સંતાઈ રહેવાની અશક્યતા પોતાના બાળચરિત્રથી
 કહેછે: જન્મ્યા ઈ. રાષ્ટ્રું ઇ. —અર્થાત્ તે હું મારાં ગાત્રને શી રીતે ગુપ્ત
 રાખી શકીશ ?

૨૪૧ કાનનમાં—વનમાં અર્થાત્ વનમાં તમારી સાથે અનેક બ્રાહ્મણો
 ફરેછે, તે બ્રાહ્મણો તમને છોડીને કહી જવાના નથી તો તમે શી રીતે ગુપ્ત
 રહી શકશો ? તને—શરીરે. દયાળુ—(હેતુ ગામિત વિશેષણ). પરિકરાલંકાર.

મતિમાન વદો વદો, અસત્ય શું હૃદયરૂં ?
 ગુપ્ત રે'વાતણો એક, રાહ નવ આવે ઉર,
 જાણતા હો તો જાણાવો, મોત વિના શે મરું ? ૨૪૨
 અજ્ઞાતવાસમાં કદી, જાણાઈ ગયા જો જોઈ,
 પાછા વનવાસ જાણું, અટક કરી તમે;
 છાના નવ રહી શકું, ભણું પાછા ભૂમિ મધ્ય,
 વનવાસકષ્ટ વેઠું, દુર્લભ નવળા દમે;
 એમ અદ્વિતીય મરું, તેહ ગોષ્ઠિ ગોઠે કેમ ?
 કાંક તો કરો વિચાર, વાત મહુને ગમે;
 શાસ્ત્ર વિષે વધું આમ, સિદ્ધાંત તે સાવ ભૂપ,
 સમજાવું સમજો તે, અરિ આવાને નમે । ૨૪૩
 વેદમાં વિચાર આવા. કર્યા છે પ્રતિપાદન,
 સંવત્સર એક ગણો, પ્રતિનિધિ માસનો;
 એ હિસાબે તેર વર્ષ, તેર માસ વીત્યે થયાં,
 હવે જઇ જુલુક કરો, બોલ માની દાસનો;
 ખરેખરી વદી વાત, નિગમપ્રમાણ આપી,
 આચરો નૃપાણ એમ, તંત તોડી ત્રાસનો;

૨૪૨ હવેના ઈ—જે રાવ અને રાવપુત્ર (૨ જાણુ) ને આપણે
 હવેના છે. વૈનાતને—વંરના અતને અર્થાત્ વૈર હવાને અસત્ય ઈ—શું
 આ હું અસત્ય બોલુ છું ?

૨૪૩ અજ્ઞાતવાસમાં—ગુપ્તસમગા. અટક—પ્રતિજ્ઞા ગોષ્ઠિ—વાત.
 વાત ઈ—જે વાત મહુને ગમે તેવા કાંક વિચાર કરો. આગ—હવેના
 હંદમાં કહેવાશે તેવું.

વળી વેદકેરી વાત, બીજી એક જાણાવું હું,
 પ્રમાણ કરો તે પૂરી, હું ન કૂડી આશનો ! ૨૪૪
 નિગમ ને આગમમાં, એમ મદ્યું છેજ નહી,
 અસત્યનું પ્રાયશ્ચિત, આમ કરવું ઘટે;
 ઉપાડે અપાર ભાર, દીન બલિવદ્ હોય,
 એક ટાણે ખાય એતું, આપતાં ગુનો' મટે;
 પ્રાયશ્ચિત કરો પૃથ્વિ, અધૂરું ન રહે કાંઈ,
 રાયધર્મ ત્રારો ધ્યાને, વારૂ વડ આ વટે;
 એજ ક્ષત્રીકેરો ધર્મ, સ હારવા શત્રુ દેખી,
 ત્યાજ્યશો ન તમે તેહ, ભાગભાડ એ રટે. ૨૪૫
 વાતો કરા વાર અમે, મહીપાળ તથા માનો,
 નીકર સંખ્યું ન અમો, મારે જુદ જોઈએ;
 કાપાએ વેહું ન કપ્ટ, નષ્ટ કરું વા હું થાઈ,
 ખરેખરી 'વડું' વાત, સ શય તો જોઈએ;
 બહાઈનો બેહુશો આ, નરનર નક્કી નથી,

૨૪૪ વેદમાં ઈન્—વેદમાં (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ પ્રકરણમાં) આવા વિચાર પ્રતિપાદન કર્યા છે તે વિચાર કહે છે: મંત્રત્વર છન્—તેમાં મામનો પ્રતિનિધિ (બદ્યો) એક મંત્રત્વર ગણે ન. જ્યાંજ એક વર્ણન બદ્યે એક મામ ગણ્યોએ એ દિગ્માએ તેર મામ રીતે તેર વર્ણ થાં એમ માનવું, આપણને પણ તેર મામ રીતી ગયા છે માટે તેર વર્ણ તથા એમ માનીને દવે યુધ કરો. નિગમપ્રમણ—વેદનું પ્રમાણ. કૂડી આશનો—અધર્મથી રસાયન-મિદ્ધિ દન્ધું એવો.

૨૪૫ તે પ્રાયશ્ચિત કહે છે: દીન બલિવદ્ (બળ) જેવો યજ્ઞને અપાર ભાર ઉપાડે તથા એક ટાણે ખાય (દિવસનાં માત્ર થાગ ખાય નહિ) એવું (એટલું) પ્રાયશ્ચિત આપના અમલ જોડાતો નુનોર મટે વારૂ ઈન્—આપણી આ વાર (સારી) વટ વટો જાય છે—મતી રહેક !

જુધ કડ જહ અમો, રોવાહું કે રોધએ;
 વરંવાર કહું કશું, પશુ પેર અરિ માડું,
 હેલા માંહી હાણી આવું, હોવાનું તે હોધએ. ૨૪૬
 વળી પાછા મૂઠ થયા, ઉત્તર ન આપો કેમ ?
 ખાંતધી ખુલાસો કરો, કેમ કરવું હવે ?
 દાન થયે મૂક નહિ, બંધુ માટ ચૂકું નહિ,
 રોડયાચ્છી રૂકું નહિ, કવિ ગુણ તો કવે
 થયુ અંગ લાલ અતિ, ભૂકુટિ ચડી ભયેરી,
 નેત્ર ત્યા નિકાસ પામ્યા, ક્રોધ સૂર્યથી નવે;
 ઘનરયામ ઘનરૂપ, ધારો આચ્છાદિયો મૂર્ચ,
 નીકળે ને પેસે તોય, ભલાઇ જુઓ ભવે ! ૨૪૭

૨૪૬ વાતો ઇ—હે વીર ! અમે એની વાતો કરી કે યુધિષ્ઠિર મહી-
 પાળ થયા તેને તમે માનો—તેની આજ્ઞા પાળો હવે અમેજ બ્યારે તમને ન
 માનીએ ત્યારે અમારી તે વાતો ખોટી ઠરે, માટે અમે તમને માનીએ
 છીએ, નીકર હું તમારું વચન સાખું નહિ, કેમકે મારે તો જુદા જોઈએ
 છીએ અને તમે તે કરવાની ના કહોછો. વા ઇ—વા (અથવા) હું નથ
 થાકિ. નરવર !—હે મનુષ્યોમા શ્રેષ્ઠ !

૨૪૭ બં, ઇ—તમે માગ અધુ છો મારે હુ તમને મારતા ચૂકીશ
 એમ ન ધારજો રૂકું—રોડાઉં થયુ ઈ—(રોડના અનુભાવ). ક્રોધ
 ઇ—ક્રોધ રૂપી નવા મૂર્ચથી ને રૂપી કમળ નિકાસ પામ્યા ! ઘનરયામ
 ઇ—જેમ મૂર્ચને મેય ઢાકે છે તેમ ઘનરયામે (મેઘના જેવા રયામ કૃષ્ણ)
 જીમને વાળો. જેમ મેઘથી ઢકાયેલો મૂર્ચ વાદળામા પેમેછે અને પાછો
 નીકળેછે, તેમ જીમનો ક્રોધ પણ કૃષ્ણના વચનથી શમતો હતો અને વળી
 પાછો ઉપન થઇ આવતો હતો ! ભલાઇ ઇ—કવિ કહેછે કે ભવે (સં-
 સાર)મા ભલાઇ જોવી હોય તો જુઓ ! અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરને ભલાઇનાં
 આપા કૃપા મળે છે ને શોકકારક છે !

જ્યાં ત્યાં કરી વાર્યો તેહ, સમજળ્યા યુધિષ્ઠિર,
 ઉત્તર આપોને કાંઈ. ભીમ શાંત થાય આ;
 નીકર નડે અપાર, ખરેખર કહી દાખું,
 મારે અને મરે જતે, જગતથી જાય આ;
 બોલતો કરોને બંધ, પછે ભલે ધાર્યું કરો,
 મારે મત એમ આવે, સાચી જાય સાચી આ;
 ભીમ ભણે બ્રાત ભાણો, દુશ્મનને હાથ દાણો,
 ચાણો સ્વાદ કે અખાવો, આય તેની વાય આ !! ૨૪૮

યુધિષ્ઠિરવચન.

ધર્મકેરી સૂક્ષ્મગતિ, ધારનાર જાણનાર,
 નરમણિ યુધિષ્ઠિર, વિચારતા વારતા;
 સુણી ભીમભડ વેણ, શ્વાસ ને નિશ્વાસ નાખી,
 કરવા લાગ્યા વિચાર, મન મોહ મારતા;
 અરે નૃપ વર્ણધર્મ, શ્રવાણ કર્યા મેં જેવા,
 તેવા નર સાંભળે સૌ, તેહ ધર્મ ધારતા;
 અન્યથા જે સુણે જાણ, ધર્મતત્ત્વે તે અજાણ,
 પૃથ્વિ ન લહે પ્રમાણ, હેલામાંહો હારતા. ૨૪૯
 કબ્બે કરી ના જાણાય, સૂક્ષ્મગતિ ધર્મતાણી,

૨૪૮ સાચી ઈ—જે ભીમ જશે તો આ ખરેખરી સાહાય જતી રહેશે. ચાણો સ્વાદ ઈ—અર્થાત્ તમને હું મારું છું તે સહન કરો અથવા દુશ્મનને મારવાની આજ્ઞા આપો.

૨૪૯ યુધિષ્ઠિર વિચાર કરેછે. અરે ઈ—નૃપવર્ણ (ક્ષત્રિય જાતિ) ના ધર્મને જેવા સાંભળ્યા છે.

તેહ જાણી કરું કેમ, સાહસનું કાર્ય હું;
 દઢતામાં મેરૂનગ, હઠી જાય જેની આગે,
 કૌરવ એવા કરાળ, શે માનું અનાયું હું !
 એક ગુરૂકેરા શિષ્ય, કૌરવ ને પાંડવ છે,
 ગુરૂ સાધકારી તેના, માનું મોટા આર્ય હું;
 દાનેશ્વરી કર્યું જેહ, દહે અંગોઅંગ મારાં,
 ભીષ્મ કરે તેના પક્ષ, માનું યુધ્ધાચાર્ય હું. ૨૫૦

એક પક્ષે પો'ર એમ, શ્વાસને નિઃશ્વાસ નાખી,
 નરેશે કયો વિચાર, પછે આમ બોલિયા;
 ભીમભડ સાંભળ્યું તું, સાચી વાત કહી દાણું,
 વિચારી જો વાર વાર, તોલ અમે તોલિયા;
 બ્રાત ક્ષત્રીધર્મ ખરો, તારા કે'વા મમાણું છે,
 કિંતુ કેં વિચાર કર્ય, રણે જાય રોળિયા !
 ભીષ્માદિક ભડ જેહ, કર્ણાદિક કૂર એહ,
 દ્રોણાદિક દઢ તેહ, જમવા શું કોળિયા ? ૨૫૧

ભીમભડ વળી સુણ્ય, ધર્મતત્ત ધાગી ધ્યાન,
 જે નર સાહસે કરે, પાપ રૂપ કામ છે;
 વા કરે તેના આરંભ, તેને દુઃખદાયી તેહ,
 કાર્ય નિશ્ચે થાય જાણ, સાક્ષી શુદ્ધ રયામ છે;

૨૫૦ શે માનું ઇ—એવા કરાળ (ભયંકર) કૌરવને હું અનાયું
 (અર્થાત્ તુમ્હ) શે માનું ? ન માનવાનું કારણ કહેછે: એક ગુરૂકેરા
 ઇ. યુદ્ધાચાર્ય— (ભીષ્મનું વિશેષણ) યુદ્ધનો ગુરૂ.

૨૫૧ રણે ઇ—શું ભીષ્મ વગેરે રણમાં રોળાયા જશે ? અર્થાત્
 તેમની સાથે યુદ્ધ કરતા પહેલાં પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

કાર્યનો વિચાર કરી, આરભ કરે પછે જો,
 સાચ પ્રભુ થાય તેમાં, નક્કી વધે નામ છે;
 વાત એ વિચારી જોને, પછે કરવાનું કરચ,
 અવિચારે મરે કશું, કાગડ એ ક્ષામ છે. ૨૫૨
 યુધ્ધવ્યપણતા અતિ (છે), તું મારામાં એમ ધારે,
 અન્યને ઉવેળે બ્રાત, એ માહો શુ હાણુ છે !
 બલિષ્ઠ તુ માને પોત, શિષ્ટ સરદાર જાણે,
 કોઈ નથો મારા જોવો, એવું માન્યે હાણુ છે;
 યુદ્ધગર્વ અગ મધ્યે, વાર વાર તું વધારે,
 અરિનાં ગાણાવું નામ, પૃથ્વીમા પ્રમાણુ છે;
 ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો, કાર્ય કરવાનો તને,
 કર્યો નહિ તેં વિચાર, વ્યર્થ તારી ગાણુ છે !! ૨૫૩
 ભૂરિશ્રવા રાજ્ય અને, જરાસંધ જોધ કાંવે,
 જયદ્રથ વળી જોજો, વૃધ્ધે આપનાર છે;
 અશ્વત્થામા કૃપાચાર્ય, જીતવા પડશે બ્રાત,
 ઉતરે શું આપણુથી, કોણુ વારનાર છે ?
 દ્રોણુગુરુ ધારે અસ્ર, વિંધ્યાસ્ર પ્રયોજો પૂર્ગ,
 વારે કોણુ તેણી વાર, સર્વ હારનાર છે,
 કર્ણે રામસેવા આધી, અભેદકવચ અંગે,

૨૫૨ ધર્મતત્ત્વ-ધર્મ શું છે તેનું ખરેખરું રહસ્ય અર્થાત્ બીજાદિકને
 કેમ જીતવા તેનો પાકો વિચાર કરીને પછી કાગ આરબધુ એવો ધર્મનો
 તત્વાર્થ છે, અને તું તો એકાએક યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયોછું, તે ગોચ
 નથી. ૨૫૩ શિષ્ટ ૬૦—તું પોતાને શિષ્ટપુરોનો સરદાર જાણેછે.

કેઇ પેર જીતો તેને, હૃદે સાંરનાર છે ! ! ૨૫૪
 દુર્યોધન દુષ્ટ કૂર, જનકને પુર જઈ,
 નીલાંબર કને રીખ્યો, ગદાયુધ ગાજતું;
 એક ગુરૂકેરા શિષ્ય, તેમાંય તે વધી પડ્યો,
 વઢે કોણ તેની સંગ । વિચારીને આજ તું;
 તોકને ગીઝાવ્યા ઘણા, રાયને મનાવ્યા ઘણા,
 રાખી નવ કાંઈ માણા, વેગે આવે વાજ તું ।
 કળાકુશળ થયો તં, ગયો ગર્વ મારો તદા,
 મનજીતું ન તાગ જેવું, મન મારું લાજતું ! ! ૨૫૫
 પરશુરામની સંગ, એક રથે ઘેરી કરો,
 રાશ કર ધરી કરી, જીંધે ગયા જ હે;
 મત્તાવીશ દિન સુધી, સાચિ વિનાના છતાં,
 અંતક્રમ લડ્યા ભીષ્મ, જાણ્ય સામા એહ છે;
 એક રથે કરો જીત્યા, પરશુધરને પૂરા,
 તેની સાથ લઢે કોણ, પ્રહ્લ્યાચારી તહ છે;

૨૫૪ શત્રુઓના નામ ગણાવે છે. ભૂરિશ્રવા ઇં. પ્રયોગે—યોજના કરે—મૂકે રામગેવા—પરશુરામની સેવા. અર્થાત્ પરશુરામ પાસેથી તેણે વિદ્યા મેળવી છે અભેદ—ન તૂટે એવું.

૨૫૫ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મને કહે છે દુર્યોધન ઇં જનકને પુર—મિથિલા નગરીમા. નીલામર—મળરાગ. એક ઇં—તું પણ બળરામનો શિષ્ય છે અને તે પણ તેનોજ શિષ્ય છે, એમ છતાં તેમાય (ગદાયુદ્ધમા પણ) તે વધી પડ્યો—વધારે કુશળ થઈ ગયો । વઢે—વઢી શકે. વેગે ઇં—તુ તો આમથો વેગથી વાજ આવે છે । કળાકુશળ ઇં—જ્યારે તે (દુર્યોધન) યુદ્ધ વગેરેની કળામા કુશળ થયો, તદા (ત્યારથી) મારો ગર્વ ગયો તુ દુર્યોધનને જીતવાની આશા રાખે છે તે કેવળ તારી એકરી છે, એધ્વનિ

કાશીપુર મધ્ય ગયા, બ્રાત કાળે જીત્યા ભૂર,
 સર્વ પૃથ્વીપતિ નમ્યા, મોઠા એવા મેહ છે. ૨૫૬
 વળી આપણે ને જીત્યા, યુદ્ધબળે કરી રાય,
 તેહ સહુ એના થશે, સન્માન કરે ધણું;
 બીજમ દ્રોણ કૃપાચાર્ય, દ્વય ચક્ષે જોનારા છે !
 તોયપણ તેના થશે, વંધ્યુ વીર્ય બમણું;
 ખાયછે તે તેનું અન્ન, માટે સા'યકારી થશે !
 જુધ્ધે કોણ તંત્રુ જશે, કૃષ્ણ વિનાના ગણુ;
 દિવ્યાસ્ત્રના ધારનાર, પૈનીયશ મારનાર,
 એવા સાથે કરો કશું ? જાણ્યુ બળ જોતાણું !! ૨૫૭

૨૫૬ બીજમ પણ જીતાય એવા નથી તે કહે છે: પરશુરામની ઇ. પરશુરામની સંગ—પરશુરામની સામે. એક—એકવા—સૈન્ય વિનાના રાજા ઇ.—(અર્થાત્ સારથિ વિનાના હોવાથી). અતકશુ—કાળ સાથે (પરશુરામ ક્ષત્રિયનો અંત કરનાર હોવાથી વળી જીતે દરતા તે વધારે બળવાન છે તેનું કારણ કહે છે: અહાર્યારી ઇ. કાશીપુર ઇ.—પોતાના બાઇઓને માટે સ્વયંવરની કન્યાઓનું હનુ કરવા તે કાશીપુરમાં ગયા હતા અને ત્યાં બ્રાતને કાળે ભૂર(ભૂરિ—ધણ)ને જીત્યા. મેહ—મેઘ જેવા મહાન.

૨૫૭ દુર્યોધનની સાહાયસંપત્તિ વર્ણવે છે: વળી ઇ. એના થશે તેનું ૧૨ણ કહેછે: સન્માન ઇ.—કેમકે દુર્યોધન તેમનું ધણું સન્માન કરેછે. તું કહેશે કે બીજમ વગેરે તો ન્યાય ખુદિવાળા હોવાથી કેવળ દુર્યોધનનોજ પક્ષ ન કરતા આપણો પણ પક્ષ કરશે, તો તેમ નથી: બીજમ ઇ. દ્વયચક્ષે—જે આખોએ અર્થાત્ બન્ને પક્ષને સમાન દૃષ્ટિથી વીર્ય—બળ. દુર્યોધનનો પક્ષ જા માટે કરશે તે કહેછે; ખાય છે ઇ. તેનું—તેમની મામે અર્થાત્ કૃષ્ણ વિના જીતે કોણ એવો છે કે બીજમ, દ્રોણ અને કૃપાચાર્ય સાથે યુદ્ધ કરવા જશે ? કરો કશું—શું કરો એમ છે ?

ને ને મા'વકારી મળ્યા, તે તે જ્ઞરાજા છે જોય,
 દિવ્ય વસ્ત્રવાળા ઘણા. જીતો કેવી પેરથી ?
 અશ્વના અશ્વારને કે, પગે ચાકનાર પો'ચે !
 મોંમાં માય તેવું જોડ્ય, વકર્યો શુ વેરથી ?
 અદ્યમાંહી ઘણું કહ્યું, હાલ સામા થયે હારં,
 વિચારી જો માટે વાત, કાચે ક'પુ કરયો;
 અરિબલાબલ જાણી, જાણું જીવ કરવાને,
 શાસ્ત્રમ મત એ વાત, શીખ્યો ગુરૂ મે'રથી. ૨૫૮
 એવાં વાણી ભીમે સુણી, કોપાગ્નિનથી ક'પ્યો અતિ,
 ભીષ્માદિથી લય થયું ! ગયું સર્વ જવાનું ! !
 વાર નથી વાત પ્રાત, કહિત કાંઈ નથી એ,
 મર્યાદા માનું'છું. અગો, થવાનું તે થવાનું ! !
 જ્યારે ત્રણ જોડે નહિ, કે નવ કો અન્ય જોડો,
 ત્યારે ભલે સહે દુઃખ, જંગલની હવાનું !
 એમ વહી રતજી થયો, એવે આવ્યા વ્યાસ ત્યાંહી,
 નૃપાણે કહ્યું પૂજન, ગયુ કષ્ટ કવાનું. ૨૫૯

૨૫૮ દુર્ગાધનના બીજા ગાલકારકનું બળ વર્ણવે; ને ને ૪૦.
 વકર્યો ૪૦ — તું એકલા પેરને સમારીને શુ' વકર્યોછે—કરકેરાઈ રવો છે !
 હાલ—હાલને સમે. અરિબલાબલ—શત્રુનું બળ અને તેની નિર્બળતા.
 શાસ્ત્રસંમત—રાજનીતિના શાસ્ત્રમાં કબૂલ રાખેલી.

૨૫૯ વાર—સારી. ત્રણ—અર્જુન વગેરે બીજા ત્રણ બાહ્ય, રતજી—
 ૦૮૩જેવો—સ્થિર. કવાનું—ભીમના મનમાં જે પેર રૂપી કવા (નદારો પવન)
 લાગ્યો હતો તેનું કષ્ટ થયું અર્થાત્ વ્યામના આવવાથી તેમની વાળી સાંજ-
 બવાથી તથા તેમની સલાહ લેવાથી તેમનું દુઃખ નિવૃત્ત થયું.

વ્યાસે મંત્ર અરપીને, પાર્થ પઠાવ્યો પ્રમાણ,
 દિવ્યાસ્ત્ર તે શીખી આવ્યો, છત્યા પેલા સર્વને;
 અક્ષૌહિણી એકાદશ, સંહારી સેના તે બેચે,
 ભીમાર્જુન ભડ બ્રાત, પામ્યા રાજ્યપર્વને;
 જ્યાં જ્યાં ધર્મ ત્યાં ત્યાં જય, જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં કપટ,
 જ્યાં જ્યાં ભીમ ત્યાં ત્યાં રૌદ્ર, ગાળી નાખે ગર્વને;
 ધન્ય ભીમભડ ધન્ય, રંગાયો તું એક રમે,
 ખાંતે ખવાર કર્યા ખેલ્લી, ખીલ્યા ટાંગી ખર્વને. ૨૬૦

વામનનમન.

ધૂર્તવામન કહાવે, કવિ નમન કરેછે,
 ભક્ત દમન દમેછે. પ્રસિદ્ધ પુરાણમાં;

૨૬૦ હવે કવિ મંથનો ઉપસહાર કરેછે: વ્યાસે ૪૦ છત્યા ૪૦—
 પછીથી અર્જુને દિવ્યાસ્ત્રના બેગથી સર્વને (કૌરવોના અગ્રસમૈને) પહેલા
 (ઉત્તરગોત્રકમા—વિરાટરાજની ગાયો પાંચી વાળી આણવાને પ્રસંગે)
 છત્યા પછી બીજીવાર કેાને છત્યા તે કહેછે: અક્ષૌહિણી ૪૦—ભીમ અને
 અર્જુને મળીને અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના સંહારી (૨૧૮૭૦ રથ, ૨૧૮૭૦
 દાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૧૦૮૩૫૦ પાવદળ મળીને એક અક્ષૌહિણી
 કહેવાયછે . આખા મહાભારતનું તત્વરૂપ સૂત્ર કહેછે: જ્યાં જ્યાં ઈં—જ્યાં
 જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં ત્યાં જય છે (“યતોર્ધમ્ સ્તતોજયઃ” એ વાક્યનો અનુવાદ)
 એ વાતનાં દષ્ટાંત કહેછે: જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં ત્યાં કપટ—મતલબ આ છે.
 જે વસ્તુ જેવી નથી તેને તેવી દેખાડવી, એને કપટ કહેછે. સંસારને તત્વ-
 શાનીઓ પરમાત્મા રૂપ જુએ છે અને તેનું (સંસારનું) જે રૂપ સામાન્ય
 જનને દેખાય છે તે રૂપ (તાત્વિક દષ્ટિએ) યથાર્થ ન હોવાથી તેને મિથ્યા
 અથવા કપટ રૂપ કહેછે. કૃષ્ણને કપટ રૂપે વર્ણવવામાં વ્યામનો તથા આ
 કવિનો પણ એજ આશય છે, એમ સમજવું કેમકે કૃષ્ણને મહાબાહુત
 વગેરેમાં વારવાર પરમાત્મા રૂપેજ વર્ણ્યા છે એક રસે—રૌદ્રરમે ખેલી
 — (યુદ્ધ રૂપી ખેલમાં) ખર્વને—અનત (યોદ્ધાઓ) ને.

કપટી કપટ રૂપ, દાતાર અપટ જાણ્યો,
ચતુર ચપટ ચુંધ્યો, આવી પડ્યો હાણુમાં;
ભાવથી ભજન કરો, સમજી વજન વાડ,
સંભારે સજન સહુ, પેરથી પ્રમાણમાં;
કવિરાજરાજેશ્વર, કરે કાજ રવિ સમું,
લીધું રાજ્ય બલિતાણું, મૌઢી પીડા પ્રાણમાં. ૨૬૧
કેઇ પેર વેર વાળ્યું, સ્વાર્થ સ્વય સાધવાને,
વામન આરાધવાને, વા'લે વર્ણન કરું;
એક ચિત્તે મુણે સર્વ, વિત્તે વસુધરા વ્યાપી,
ખચિત ખરેખરું છે, બન્યું તેવું ઉચ્ચરું;
મુણજે શ્રોતા તમામ, કેઇ પેરે બલિ ઠગ્યો,
હેલામાં મૂકાવી હામ, વામન વા'લે વરું;
પ્રભુ પ્રેમ ધરો પૂરો, કવિમણિ સાચાપર,
મે'ર કરી કેર કર્યો, વર્ણવતાં ના હરું. ૨૬૨

૨૬૧ કવિ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે અંધને અ તે વિષ્ણુના દશ અવતાર-
માથી વામનને નમસ્કાર કરેછે: ધૂર્ત ઈં ભક્ત ઇં—એ વામન ભક્તદમન
(ભક્તોને દમતાર) છે અને તેથી તે દમ છે (દુઃખ દે છે), એ વાત પુરા-
ણમાં (ભાગવતાદિકમાં) પ્રસિદ્ધ છે. વામન બલિને કપટથી છળ્યો તે વર્ણ-
વે છે? ચતુર ઈં—તે ચતુર રાજાને એવો ચુંધ્યો કે તે ચપટ થઇ ગયો! સમજી
ઈં—વામનનું કપટરૂપ વાડ (ઠીક) વજન સમજીને પછી તેનું ભાવથી
ભજન કરો (વકેશિત). અર્થાત્ એવા કપટીને તે શું કરવા ભજેછો? કરે કાજ
ઈં—તે કવિ રવિસમું કાજ કરે છે—અર્થાત્ વામનના દોષનો પણ પ્રકાશ
કરે છે; જેમ, [લીધું ઇં—તેણે બલિરાજાનું રાજ્ય કપટથી લીધું તેથી
મારા પ્રાણમાં મૌઢી પીડા થઈ છે! (કેમકે નિરપરાધી, ભક્ત અને દાતાર
છતાં તેને વામને છળ્યો એ ઠીક ન કર્યું!)

૨૬૨ કવિ શ્રોતાને વામનનું કપટ વિસ્તારથી કહે છે: કેઇ પેર ઈં.
સ્વય સ્વાર્થ—પોતાનો (પોતાના પક્ષના દેવોનો) અર્થ સાધવાને વામને

પ્રાણધર પ્રાણી સર્વે, સુર ને અસુર કા'વે,
 જૂતદયા ભલી ભાજો, ભાવે ભગવાનમાં !!
 સુર સાચા સગા માની, સોંઢયા સા'ય કરવાને,
 માગણુતુ રૂપ ધાર્યું, લજ્જા કુળવાનમાં !!
 દયાપવા દાનેશ્વરી, ઉચ્ચરિયા વારૂ વેદ,
 વાડવે જાણાવ્યો વિધિ, ફેલ ફળવાનમાં;
 ગુરૂવેણુ માન્યું નહિ, કપટ પિછાન્યુ નહિ,
 મેલુ જળ છાન્યું નહિ, જામ્યો જગવાનમાં. ૨૬૩
 તેડી વા'લે વામનને, દાન દેવા લાગ્યો નૃપ,
 વિના વાંકે દિવ્વ કીધો, કાણો કટ વારમાં;

કયી રીતે દેવોતું વેર વાળ્યું તે હું વાહાલથી વર્ણુહું. શાગાટે? વાગન આ-
 રાધવાને—તેને પ્રસન્ન કરવાને. (હરિનાં ચરિત્ર ગાવાથી તે પ્રસન્ન થાય
 છે માટે) નિતે ઇં—જેણે પોતાના વિત્ત(જળ)થી વસુધરા (પૃથ્વી)
 વ્યાપ્ત કરી. મે'ર ઇં—તમે મેહેર (દયા) કરીને પછી તેના ઉપર કેર
 (જુલમ) કર્યો !

૨૬૩ વામનની વિગત દૃષ્ટિ વર્ણુ છે પ્રાણધર ઇં સુર અને અસુર
 સર્વે પ્રાણને ધારણ કરનારા છે માટે પ્રાણી કહેવાય છે; અને પ્રાણીના
 પર દયા કરવી તે જૂતદયા કહેવાય છે એ જૂતદયા ભગવાનમાં કેવી છે
 તે તમે જુઓ !! અર્થાત્ તેણે અસુરોને સહાયા છે તેથી તેનામાં જૂત-
 દયા નથી, એ ધ્વનિ છે. પશુપાન વર્ણુ છે. સુર ઇં. માગણુતુ ઇં—જે
 કુળવાનમાં લજ્જા રૂપ ગણાય એવું માગણુતુ રૂપ તેમણે ધાર્યું. દાનેશ્વરી
 —બલિરાજા હજી વર્ણુ છે. ઉચ્ચરિયા ઇં વાડવે ઇં—વાડવે (જાહણે
 —શુદ્ધાર્થ) બલિને વિધિ જાણાવ્યો કે આ ફળવાન(દાનતું ફળ આપ-
 નાર વાગન)માં ફેલ (હેનરપડી) છે. છાન્યુ—ગાડ્યું. જામ્યો ઇં—
 અને જગવાન(જગત્વાજો—વિરાટરૂપ વિષ્ણુ)માં જામ્યો—વિષ્ણુની
 ભક્તિમાં ભીન થયો !

તોય રાય ડગ્યો નહિ, ક્ષિતુરથી કુગ્યો નહિ,
 જૂલમથી ઝગ્યો નહિ, દાવ શો દાતારમાં ! !
 માગ્ય માગ્ય કહ્યું મુખ, ત્રણ ક્રમ માગ્યાં તેણે,
 મનાવતાં માન્યું નહિ, માહું શું મુસારમાં ! !
 આપું ત્રણ ક્રમ ભૂમિ, ભાવે ભૂપ વધો જ્યારે,
 કીડીનો કુંજર ત્યારે, બન્યો બડો બારમાં. ૨૬૪
 એક પાદે પૃથ્વી સહુ, ઘટિકામાં ઘેરી લીધી;
 બીજે પાદે નભ સર્વ, ઘેરિયું ગુમાનથી;
 ત્રીજે પદે ધરું ક્યાંહાં, વદ વદ વાર થાય,
 વિસ્મય પામ્યો નૃપાળ, ડગ્યો નહિ દાનથી;
 એવે પાર્ષદને તેડી, જૂલમી જડી ત્યાં બેડી,
 કકળે કેડાવેડી સૌ, વિસ્મય શો વાનથી ! !
 આખ્ય આખ્ય વેલો આખ્ય, વિડારું હું વાર થયે,
 તદા બલિ બેલ્યો મુખ, જાઉં ભલે જનથી ! ! ૧૬૫

૨૬૪ વિના વાંકે ઇ—દાન આપતી વખતે શુક્રાચાર્યે ઝરીના નાળામાં
 પેશી પાણી રેડ્યું ત્યારે તેમાં દર્ભની શળી ખોશીને તેને વામને કાગો કર્યો.
 ઝગ્યો નહિ—ગુસ્સે ન થયો દાવ ઇ—જે દાતારજ છે તેનામા ટાવ કરવાપણું
 શું કરવા હોય ! ! ક્રમ—ડગલા મનાવતા ત્રણ ડગલા માગવાનો ભેદ ન
 સમજીને વધારે માગવાને સમજાવતાં માહું ઇ—કવિ વક્રોક્તિથી કહેછે કે
 ત્રણ ડગલા ભૂમિ માગી તેમા વામને શું માહું માગ્ય વાર ? અથવા તેથી
 મુસાર (વામન) માં માહું કહેવા જેવું શું છે વાર ? કીડીનો કુંજર—
 અર્થાત્ મોહું વિરાટ રૂપ ધારણ કર્યું.

૨૬૫ પાર્ષદ—પિષ્ણુના કૃત. કકળે ઇ—સૌ (પ્રજા) કેડાવેડી
 (એક એકતું જોઇને) કકળે છે, (અને કહે છે કે) આ વાનથી—દેહથી
 (હરિ એક પગલાંમાં બધી પૃથ્વી અને બીજામા બધું આકાશ લેઇ લે એમાં)

ત્રીજો પાદ ધરે પ્રભુ, આ મસ્તક મારા પર,
દાબિયો દાનેશ્વરી ત્યાં, કંપે કો' કપટથી ! !

વિધ્યાવળી વપુ દુઃખ, આક્રોશ કરે અપાર,
દયા નહિ દિલ આણી, ઝાલિયો ઝપટથી;
મારિયો અપાર માર, ફિરતાર જીઓ કૂડા,
કવીશ્વર નમે કેમ ! એ જિયો અપટથી !

એકે એક રૂપ મધ્યે, કપટતણું કલંક,
કવિમણિ નમે તેને, લુહતો લપટથી ?

૨૬૬

બલિવર્દ પેર બલિ, નાથીને નચાવ્યો ઘણો,
ભાવિ ભક્ત ભાવ્યો નહિ, સ્વારથી એ સ્વારથી;
રણમલ્લ રીઝ્યા જ્યારે, પાતળમાં ચાપ્યો ત્યારે,
ખીજતાં ખરાબ કર્યો, પ્રેમી પરમારથી !

વંદો વંદો વામન એ, વા'લ આણી આણી ઉર,
વાર વાત નથી કાંઈ, મોટો શેનો મારથી !
કવિમણિ કવિ રાજ, નેમધારી નમનારો,
કપટીને નમે તેમા ? કૂડો લલ્લો ક્યારથી ! !

૨૬૭

શો નિરમય છે ! ! જાઉં છું—મયે હું મરું તો મરું પણ ત્રીજા પગલાની
જગો મારા માથાપર આપુ છું.

૨૬૬ કંપે છું—કવિ કહે છે કે હું શ્રોતા ! કહે, આ વામન કપટથી
કંપે છે વાર ? વિધ્યાવળી—બલિ રાગની સ્ત્રી આક્રોશ—વિવાપ લુહતો
—આજોટનો. કવિમણિ વલ્લભ લપટથી (ખુશામત કરીને) લુહતો
(તેના આગળ આજોટનો આજોટનો) તેને નમે શું ? અર્થાત્ નજ
નમે ! !

૨૬૭ બલિવર્દ—બળદ ભાવિ—ભાવિક. રણમલ્લ—મુઘ્ધ કરવામાં
મદ્ય જેવા વામન પ્રેમી છું—(બલિનાં વિશેષણ) કવિ વદ્ધોક્તિમા કહે-

માર મારના ઉચ્ચાર, કંપ જંપ ટાળી કર્યા,
વિચાર ક્યાં વાર હોય, કપટના કાર્યમાં;
ધારો ધારો ધ્યાન તેનું, ધિઃક ધિઃક ધિઃક લોક,
ફાવતાં જે ફેલ કરે, ખપે પાછો આર્યમાં ! !
માની બાપનું હું બૂડ્યો, અનમી નમ્યો હું શેણે ?
કપટપટુ વામન, અરેરે અનાર્યમાં ! !
સમદૃષ્ટિ રાખી હોત, મુર ને અમુર પર,
નમ્યું ખરું થાત મારું, લેખત આચાર્યમાં ! ! ૨૬૮
ગાડરાંની ગાંઠય પડ્યે, વગોવાયો વાઘ મોટો,
નમન શું વામનને, દાબિયો દાનેશ્વરી ! !
ઘસવી નાખોને નાક, નાકલીટી તાણી તાણી,
સાચું સ્વરૂપ તો આ છે, ધ્યાનમાં જુઓ ધરી;
કપટ ન સાંખો કોનું, કપટમાં ઝાલો હાથ,
નફટમાં ખપો નમો, વામણો વા'લે વરી ! !
ધુરંધર કવીશ્વર, કનિરાજ રાજેશ્વર,
વાર ન વામનેશ્વર, વલ્લભ કે' ઉચ્ચરી. ૨૬૯

છે: વંદો ઈં. વાર ઈં—પણ વામને કપટ કર્યું એ વાત કાંઈ વાર (ઠીક)
નથી, એ મોટો મહારથી શાનો ! કેમ ન નમે તે કહેછે: કૂડો ઈં—
કેમકે તેને ક્યારથી (ક્યારનોય) કૂડો લલોછે ! !

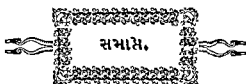
૨૬૮ કોઈ કવિને કહેશે કે ત્યારે તમે પ્રથમ કેમ નમ્યા ? તેવિધે કહેછે:
માની ઈં. નમ્યો માટે પરતાવો કરેછે: અનમી ઈં. કપટપટુ—કપટ
કરવામાં કુશળ અનાર્યમા—અનાર્યમાં ગણાય તેવો.

૨૬૯ ગાડરાં ઈં—જેમ કોઈ મોટો વાઘ ગાડરાંની સોખતમાં આવે
તો તે પણ તેમની દશાને પામે ! તેમજ હું પણ ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાઈને

શ્રમસાર્થક.

રસિલો આ રૌદ્રરસ, નસિલો આ કવીશ્વર,
 વસિલો આ માને વેરી, તેના પથ પૂરો આ;
 ગર્વ ને ગુમાનવંત, સર્વને જે સ્વરૂપ ગણે,
 પર્વને અપર્વ કરે, શિરોમણિ શૂરો આ;
 ભગવંત સમ ભણો, કુળવંત કવિસુત,
 ગુણવંત ગણો ઘણો, રજ ના અધૂરો આ;
 એક સાત સાત એકે, ટેક તોર તર્યો પૂરો,
 છેક છત ત્રાધી ગઈ, ખોલ નથી ખૂરો આ !!

૨૭૦



(લોકાને અનુવર્તિને) વામનને નમ્યો । પણ ખરું પૂછો તો, નમન ઇન્.
 સાચું સ્વરૂપ ઇન્—જે ભક્તનું ખરું સ્વરૂપ પૂછતા હો તો તે આ છે. તે
 સાચું સ્વરૂપ કહેછે: કપટ ઇન્. વાર ઇન્—વલ્લભ કહેછે કે તે વામનેશ્વર
 વાર (ઠીક—સારો) નથી.

૨૭૦ નસીલો—એકનસિયો—દહીલો વસિલો ઇન્—જે વસિલાને
 વેરી જેવો માને—કોઈનો પક્ષ કરે નહિ. અથવા કોઈના વસિલાની દરકાર
 ન રાખે પર્વને—અર્થાત્ ઉત્તમને. એક સાત સાત એકે—સંવત ૧૭૭૧માં.
 છેક છત વાધી ગઈ—ઘણાજ જ્ઞાનવાન બની ગયો । ।